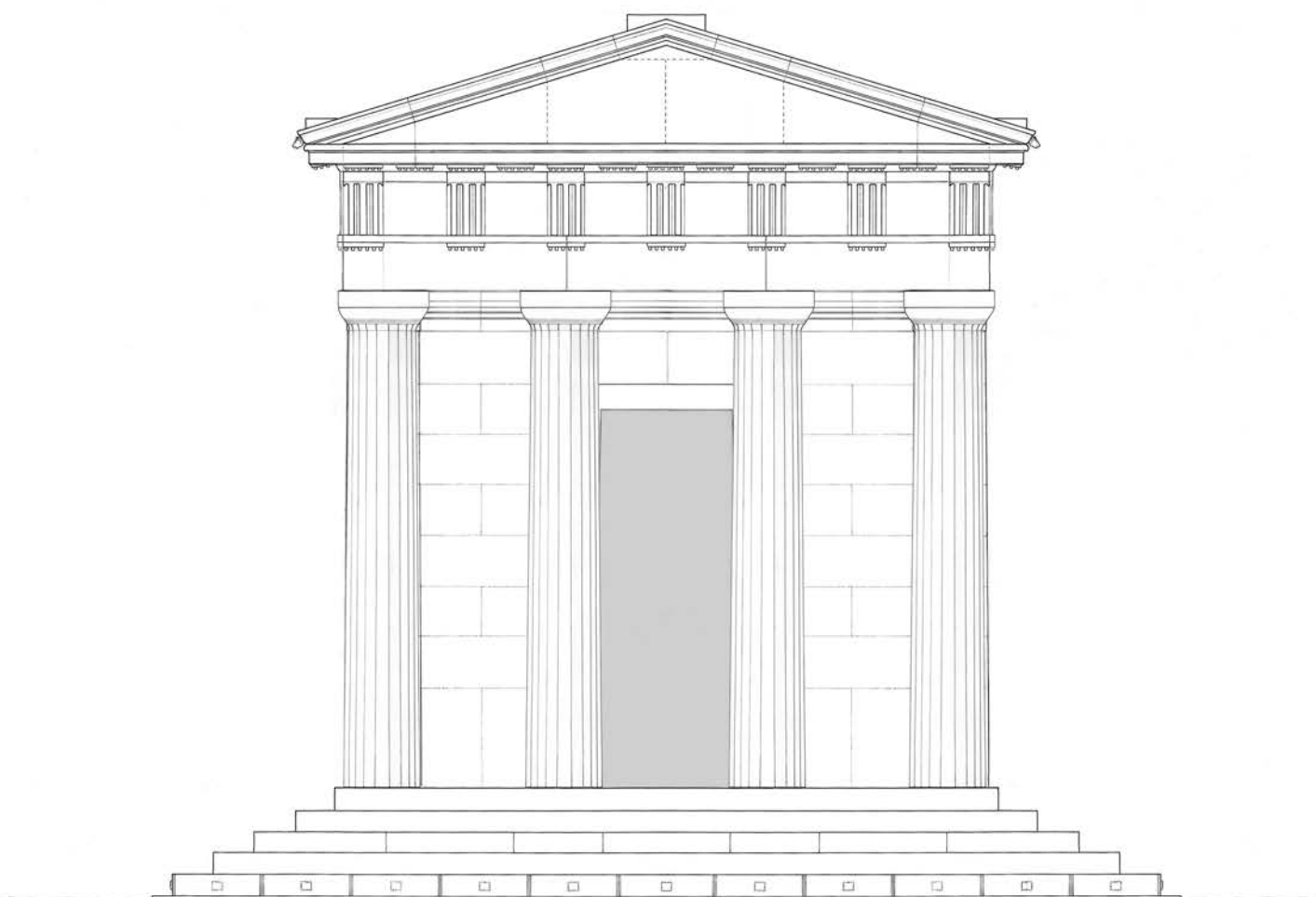




## Ο ναός Προφυλαίας Αρτέμιδος στο Ιερό της Ελευσίνας



Γ. Βελούδιος Αρχ. Μηχ.

Επιβλέπων: Μ. Κορρές Ομ. Καθ. Ε.Μ.Π.



*στην Πατησίων*

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας του Δ.Π.Μ.Σ.  
“Προστασία Μνημείων”, Ε.Μ.Π. το έτος 2019.

Η παρούσα μελέτη δε θα ήταν δυνατή χωρίς τη στήριξη του Ομ. Καθ. Μ. Κορρέ, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την εμπιστοσύνη. Οι γνώσεις του, που κοινωνήθηκαν κατά την εκπόνηση της μελέτης και των προπαρασκευαστικών μαθημάτων, βοήθησαν τα μέγιστα καθ'όλες τις φάσεις του εγχειρήματος.

Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερως την αρχαιολόγο, υπεύθυνη του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας, κ. Κ. Παπαγγελή, για το ενδιαφέρον της για την παρούσα μελέτη και την χορήγηση της απαιτούμενης άδειας ώστε να αποτυπωθεί και μελετηθεί το σύνολο των μελών του ναού.

Ευχαριστώ το σύνολο των αρχαιοφυλάκων στον αρχαιολογικό χώρο για την φιλοξενία τους κατά το διάστημα των επισκέψεών μας στον χώρο.

Ευχαριστώ την Μ. Μπαλοδήμου για την υποστήριξη με κάθε δυνατό τρόπο της παρούσας μελέτης.

Ευχαριστώ το σύνολο των μεταπτυχιακών συμφοιτητών μου για τις πολύτιμες γνώσεις και απόψεις επί θεμάτων που προέκυψαν κατά τη μελέτη, ιδιαίτερως δε την Ν. Κουκουλά για την συμβολή της κατά την αποτύπωση, την Ε. Σπυροπούλου για τις αρχαιολογικές της γνώσεις και τον Π. Βασιλάκη για τις κρίσιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις.

Τέλος, ευχαριστώ όσους με στήριξαν κατά το διάστημα εκπόνησης αυτής της μελέτης.

## Περιεχόμενα

Θέση και ιστορικά στοιχεία της Ελευσίνας.....	σ.1
Ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας .....	σ.4
Οι ανασκαφές στο Ιερό της Ελευσίνας .....	σ.6
Προγενέστερες μελέτες του ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος .....	σ.8
Ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος .....	σ.9
Η πλακόστρωση της αυλής και το κρηπίδωμα του ναού .....	σ.12
Ευθυντηρία .....	σ.13
Αναβαθμοί .....	σ.14
Στερεοβάτης .....	σ.18
Στυλοβάτης .....	σ.24
Ο σηκός του ναού	
Παραστάδες .....	σ.26
Λίθοι σηκού .....	σ.28
Επίκρανα .....	σ.34
Κιονόκρανα .....	σ.36
Κίονες .....	σ.38
Το ύψος του σηκού .....	σ.40
Ο θριγκός του ναού	
Επιστύλια .....	σ.43
Ζωφόρος .....	σ.43
Τρίγλυφα-μετόπες .....	σ.44
Γείσα .....	σ.48
Η στέγη του ναού .....	σ.50
Φατνώματα .....	σ.53
Ο σκελετός της στέγης .....	σ.54
Γενικά συμπεράσματα για το ναό Προπυλαίας Αρτέμιδος .....	σ.58
Πρόταση αναστηλωτικών επεμβάσεων .....	σ.60
Παράρτημα εικόνων .....	σ.64
Βιβλιογραφία .....	σ.94
Παράρτημα σχεδίων .....	σ.96



## Μεθοδολογία αποτύπωσης

Για τις ανάγκες της μελέτης πραγματοποιήθηκαν συστηματικές επισκέψεις στον αρχαιολογικό χώρο για τις απαραίτητες μετρήσεις του συνόλου του υπάρχοντος *in situ* υλικού και παρατηρήσεις για πιθανά μέλη ανήκοντα στο ναό. Για την αποτύπωση των μελών εφαρμόστηκαν οι συμβατικές μέθοδοι μέτρησης, με μετροταινία, νήμα της στάθμης, κουμπάσο, παχύμετρο, αλφάδι, μοιρογνωμόνιο, προφιλόμετρο και γωνιές ακριβείας και παρήχθησαν σχέδια του συνόλου των μελών υπό κλίμακα. Παράλληλα φωτογραφήθηκε το σύνολο των μελών και των χρήσιμων λεπτομερειών αυτών και καταλογογραφήθηκαν. Αναγνωρίστηκε και ονοματίστηκε το σύνολο των μελών κατά το πρότυπο: κάθε μέλος φέρει ένα γράμμα και αριθμούς. Το γράμμα υποδηλώνει τον τύπο του μέλους, οι αριθμοί την θέση. Έτσι:

Ε	Επιστύλιο
Ζ	Ζωφόρος
Κν	Κιονόκρανο
Κ	Κίονας
Κρ	Κρηπίδα
Λ	Λίθος σηκού
Π	Παραστάδα
Ευθ	Ευθυντηρία
Στ	Στυλοβάτης
Στρ	Στερεοβάτης
Γ	Γείσο
Επικ	Επίκρανο
Φ	Φάτνωμα

Δεδομένου του μικρού σωζόμενου αριθμού μελών (πλὴν του στερεοβάτη) ἄρα και αδυναμίας προσδιορισμού της ακριβούς θέσης στο μνημείο, το σύστημα της ἀρίθμησης δεν ακολουθεῖ ἀπολύτως το πρότυπο της ἀρχικής θέσης του μέλους στο μνημείο. Ὅπου η ταυτοποίηση της ἀρχικής θέσης ἦταν δυνατή χρησιμοποιούνται ἀριθμοί, ο πρώτος ορίζει τη στάθμη, ο δεύτερος τη θέση με φορά κατά τους δείκτες του ρολογιού και την ἀρίθμηση να ἐκκινά ἀπὸ Βορρά. Ὅπου η ταυτοποίηση δεν κατέστη δυνατή οἱ ἀριθμοί ἐγγράφονται ἐντὸς παρενθέσεων και ἀναφέρονται στην ἀλληλουχία της ἀποτύπωσής των.



## Θέση και ιστορικά στοιχεία της Ελευσίνας

Η Ελευσίνα βρίσκεται 20 χλμ. δυτικά της Αθήνας, στο Θριάσιο πεδίο, πεδιάδα που οριοθετείται από το όρος Πατέρας στα δυτικά, την Πάρνηθα στα βόρεια, τα όρη Ποικίλο και Αιγάλεω στα ανατολικά και τον κόλπο της Ελευσίνας στα νότια. Τοποθετείται στο μέσο της διαδρομής Μεγάρων-Αθήνας (εικ.1)

Η πόλη αρχικά ονομαζόταν *Σαισαρία* εκ της κόρης του Κελεού. Κατά τον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα, μετονομάζεται σε *Ελευσίς*, ως ο τόπος που έφτασε η θεά Δήμητρα στην αναζήτηση της κόρης της<sup>1</sup>. Κατοικείται ήδη από την Υστεροελλαδική περίοδο και αποτελεί ιερό τόπο λατρείας της θεάς Δήμητρας από την Υστεροελλαδική ΙΙ<sup>2</sup>, επικυριαρχίας Ερεχθέα<sup>3</sup>, με αναφορές της λατρείας να εμφανίζονται στον Ομηρικό Ύμνο προς τη Δήμητρα<sup>4</sup>. Ο οικισμός της Ελευσίνας τοποθετείται επί του γειτονικού λόφου στα δυτικά του αρχαιολογικού χώρου (εικ.2). Συγκροτείται από οικίες, το ανάκτορο του άρχοντα βασιλιά και οικίες αξιωματούχων, ελαφρά οχυρωμένος στο σύνολό του με τείχη. Το νεκροταφείο του οικισμού βρίσκεται περί τα 900μ. δυτικότερα. Η θέση του οικισμού ήταν ιδιαίτερης γεωστρατηγικής σημασίας, ελέγχοντας δύο σημαντικότερες για την εποχή Αττικές οδούς, την οδό προς τα Μέγαρα και την Πελοπόννησο και την οδό προς τη Θήβα και την βόρεια Ελλάδα.

Η Ελευσίνα αποτελεί μια εκ των πέντε ιερών πόλεων της Αρχαίας Ελλάδος, μαζί με την Αθήνα, την Ολυμπία, τους Δελφούς και τη Δήλο και συνδέεται με την Αθήνα από την μυκηναϊκή εποχή με την αρχαία Ιερά Οδό. Το προσωνύμιο “ιερά” αποδίδεται καθώς επί αυτής τελούνταν η πομπή των προσκυνητών προς και από την Αθήνα ώστε να λάβουν μέρος στα Ελευσίνια Μυστήρια προς τιμή της θεάς Δήμητρας κατά τον μήνα Ανθεστηριώνα, στην αρχή της εαρινής περιόδου. Η πομπή από την Αθήνα στην Ελευσίνα εκκινούσε από το Δίπυλο του τείχους των αρχαίων Αθηνών και ακολουθώντας σε μεγάλο ποσοστό την πορεία της σύγχρονης Ιεράς Οδού, κατέληγε στα τείχη του οικισμού της Ελευσίνας. Εντός αυτών, υπήρχε το πρώτο Ιερό της Δήμητρας, κτήριο που φιλοξενούσε τη

---

<sup>1</sup> Φίλιος, *Ελευσίς*, σ. 7

<sup>2</sup> 1450-1300 π.Χ., συγκεκριμένα ο Μυλωνάς τοποθετεί την έναρξη της λατρείας το 1409/1408 π.Χ. Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.21

<sup>3</sup> ο.π. σ.14

<sup>4</sup> ο ύμνος τοποθετείται στα τέλη του 8ου αιώνα-αρχές 7ου αιώνα π.Χ. Ο συνθέτης του ύμνου δεν είναι γνωστός. Εξιστορεί την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα και την περιπλάνηση της θεάς Δήμητρας ανάμεσα στους ανθρώπους σε μια προσπάθεια να βρει την Περσεφόνη. Ζιρώ, *Κύρια είσοδος*, σ. 4 και Φίλιος, *Ελευσίς*, σ.37

λατρεία της θεάς από τα μυκηναϊκά έτη. Κατάλοιπά του αναγνωρίστηκαν στη θέση του μεταγενέστερου Τελεστηρίου<sup>5</sup>.

Ιστορικά ο οικισμός της Ελευσίνας ήταν φίλα προσκείμενος στον γειτονικό οικισμό των Μεγάρων και βρισκόταν σε διαμάχη με την Αθήνα για δυο κυριώς λόγους, την σημαντικότητα της γεωστρατηγικής θέσης του στο Θριάσιο πεδίο και της λατρευτικής διαμάχης μεταξύ Ποσειδώνα (Ελευσίνα) και Αθηνάς (Αθήνα). Ο πανελλήνιος χαρακτήρας του ιερού καθιερώνεται κατά την 5η Ολυμπιάδα (760 π.Χ.) με τη θεσμοθέτηση των Προηροσίων, της προσφοράς δηλαδή της πρώτης γεωργικής συγκομιδής των ελληνικών κρατών ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τη θεά που κατά τον μύθο τα γλύτωσε από τον λιμό<sup>6</sup>. Από τότε η δημοτικότητα των Μυστηρίων συνεχώς αυξάνεται και συνοδεύεται από επεκτάσεις του ιερού περιβόλου και την οικοδόμηση νέων κτηρίων για να φιλοξενήσουν τον αυξανόμενο αριθμό των προσκυνητών<sup>7</sup>.

Η Ελευσίνα θα περάσει στην υποτέλεια της Αθήνας κατά τον Πεισίστρατο (6ος αιώνας π.Χ.) με όρο οι Ελευσίνιοι να είναι οι μόνοι αρμόδιοι για την τέλεση των Μυστηρίων. Κατά την πεισιστράτεια περίοδο υλοποιείται νέο οικοδομικό πρόγραμμα με ανακατασκευές στον περιβάλλοντα του Ιερού χώρο (εικ. 3). Ανακατασκευάζεται ο αρχαϊκός βόρειος Πυλώνας του τείχους<sup>8</sup> ενισχύοντας την άμυνα της νέας κύριας βόρειας πύλης και κατασκευάζεται ο πρώτος ισχυρότατος οχυρωματικός περίβολος προς ΒΑ, γύρω από το ιερό και τον οικισμό<sup>9</sup>. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Αθήνα αποκτά ένα ισχυρό φρούριο στο Θριάσιο πεδίο, που ελέγχει τους βασικούς οδικούς άξονες που αναφέραμε και παρέχει θαλάσσια πρόσβαση στον ελευσινακό κόλπο. Η αρχαιολογική έρευνα παρατηρεί πάυση των ταφών στο δυτικό νεκροταφείο τον 6ο αιώνα<sup>10</sup>. Πιθανολογείται πως οι νέες ταφές λαμβάνουν χώρα

---

<sup>5</sup> κατά Φίλιο-Dörpfeld και Κουρουνιώτη-Τραυλό το παλαιότερο Ιερό της Δήμητρας, ονομαζόμενο Ανάκτορο ή Μέγαρο, δεν καθαιρέθηκε αλλά αποτελούσε πάντα τον πυρήνα της λατρείας της θεάς σε κάθε μεταγενέστερη επέκταση του Τελεστηρίου. Αποτελεί τον κατ'εξοχήν ιερό χώρο στον οποίο εισέρχονταν μόνο ο μυσταγωγός-Ιεροφάντης, αυστηρά γόνος της οικογενείας των Ευμολπιδών ή των Κηρύκων. Την τελευταία νύχτα, στην κορύφωση των μυστηρίων, ο ιεροφάντης εξέρχονταν του Ανακτόρου κραδάνωντας τα ιερά σύμβολα της λατρείας, τα "δεικνύμενα", ώστε να τα φανερώσει στο συγκεντρωμένο πλήθος μυστών.

<sup>6</sup> Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 7

<sup>7</sup> Ζιρώ, *Κύρια είσοδος*, σ. 4

<sup>8</sup> Κατά την παλαιότερη φάση του τείχους η πρόσβαση στον χώρο του ιερού γίνονταν μέσω δύο πυλών, τη νότια και την βόρεια πύλη, "νότιος" και "βόρειος Πυλών" που προστατεύονταν από αντίστοιχους πύργους. Οι Κουρουνιώτης-Τραυλός κατά τις ανασκαφές απεκάλυψαν τον Νότιο Πυλώνα και τη λίθινη βάση του βόρειου τείχους που προς βορρά καταλήγει στις πύλες που ονόμασε ο Τραυλός "Άστυδε πύλαι", πύλες δηλαδή στραμμένες προς το άστυ, την Αθήνα. Ζιρώ, *Κύρια είσοδος*, σ. 11

<sup>9</sup> Στη θέση αυτή βρίσκεται το Παρθένιον Φρέαρ, ιερό πηγάδι που κατά τον μύθο στάθηκε η θεά και την βρήκαν οι κόρες του βασιλιά Κελεού. Στη μελέτη Ζιρώ για την κύρια είσοδο του ιερού της Ελευσίνας διατυπώνονται οι επιφυλάξεις για την εγκυρότητα της θέσης και προκρίνεται το φρέαρ στην περίβολο του αυλής του σολώνειου Τελεστηρίου, Ζιρώ, *Κύρια είσοδος*, σ. 20-21

<sup>10</sup> Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 105

εκατέρωθεν της οδού προς την Αθήνα (Ιερά Οδός), κατά τα πρότυπα των ταφών εκατέρωθεν των κυριών οδών, καθιερώνοντας την Ιερά Οδό ως κεντρικής σημασίας, ως ένδειξη εδραίωσης πιθανώς της επικυριαχίας της Αθήνας.

Το Ιερό θα παραμείνει υπό της αθηναϊκής επικυριαρχίας έως τους Πελοποννησιακούς πολέμους, όπου λειτούργησε σαν προμαχώνας της Αθήνας για επιδρομές προς τα Μέγαρα και την Πελοπόννησο, έως την ειρήνη του Πausanias. Για τρία χρόνια θα βρεθεί υπό αυτόνομη διακυβέρνηση, έως ότου τερματιστεί από την κατάκτησή της και πάλι από την Αθήνα.

Η σημαντικότητα του Ιερού ως λατρευτικό κέντρο θα διατηρηθεί μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Πρώτος ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός (που εξετέλεσε τα καθήκοντά του κατά τα έτη 117-138 μ.Χ.), μετέχων και κοινωνός ο ίδιος της αρχαίας ελληνικής παιδείας και μνημένος στα Ελευσίνια Μυστήρια, λαμβάνει μέρος στους εορτασμούς το 124 μ.Χ.. Ακολουθώντας την λατρευτική πομπή από την Αθήνα στην Ελευσίνα, αφού παρατήρησε την καταστροφή τμήματος της Ιεράς Οδού σε σημείο που οι υπερχειλίσεις του θριάσου Κηφισού ξεπερνούσαν την υπάρχουσα γέφυρα, σχεδίασε και αντικατέστησε την παλαιότερη γέφυρα με νέα ισχυρότερη τετράτοξη γέφυρα και αναχώματα για την αποτροπή των πλημμύρων (εικ.4). Ταυτόχρονα, για την ανάδειξη του αθηναϊκού κλασσικού μεγαλείου, σχεδιάζει και υλοποιεί την πρώτη φάση οικοδόμησης της επέκτασης του περιβόλου του ιερού εκτός των τειχών προς ΒΑ, με την ανοικοδόμηση συμπλέγματος κτηρίων, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

Μετά τις επιδρομές των Κοστοβόκων, γοθθικών φύλων που θα λεηλατήσουν το Ιερό το 170 μ.Χ., ο Μάρκος Αυρήλιος, νυν αυτοκράτορας της Ρώμης (161-180 μ.Χ.), επίσης μνημένος στα Ελευσίνια Μυστήρια<sup>11</sup>, θα ολοκληρώσει το εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα κατά τα σχέδια του Αδριανού.

Με την κατάρρευση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την επικράτηση του Χριστιανισμού η Ελευσίνα πάυει να αποτελεί το λατρευτικό κέντρο του παρελθόντος και χρησιμοποιείται ως φρούριο στην περιοχή από Βυζαντινούς και Φράγκους, ώσπου να ερημωθεί σταδιακά μετά τον 6ο αιώνα με κορύφωση τον 9ο αιώνα, ακολουθώντας την τύχη των παραλιακών πόλεων της Αττικής που λιμαίνονταν από πειρατικές επιδρομές.

Η ευρύτερη περιοχή κατοικείται ξανά τον 13ο αιώνα από αλβανικής καταγωγής εποίκους που αναμειγνύονται με τους εναπομείναντες Έλληνες και ιδρύουν νέους οικισμούς, μέχρι να ερημωθεί ξανά λόγω πειρατικών επιδρομών.

Το 1675 όταν οι περιηγητές J. Spon και G. Wheeler επισκέπτονται το Θριάσιο ο οικισμός βρέθηκε ερειπωμένος. Οι αναφορές τους αποτελούν τις μοναδικές σύγχρονες μαρτυρίες της τοπιογραφίας και των ερειπίων του ιερού<sup>12</sup>.

---

<sup>11</sup> Ο ίδιος ο Μάρκος Αυρήλιος αποτελεί τον μοναδικό εκτός του ιεροφάντη με άδεια να εισέλθει στο Ανάκτορο που φυλάσσονται τα "δεικνύμενα", ιερά αντικείμενα της θεάς Δήμητρας.

<sup>12</sup> Ζιρώ, σ. 6

## Ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας αποτελεί τον ευρύ περίβολο του καθ'εαυτού ιερού και αναπτύχθηκε γύρω από αυτό με επάλληλες επεκτάσεις. Στο κέντρο του, νοτίως του παρακείμενου λόφου στον οποίο τοποθετείται ο μυκηναϊκός οικισμός, βρίσκεται το πρώτο Ανάκτορο, ο Ναός της Δήμητρας, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική περίοδο II (1408/1409 κατά Μυλωνά). Πρόκειται για ταπεινών διαστάσεων εν παραστάσι ναό που διατηρείται και ενσωματώνεται σε κάθε νέο οικοδομικό πρόγραμμα λόγω της ιερότητάς του, ως πυρήνας των φάσεων του σημαντικότερου κτηρίου του περιβόλου, του Τελεστηρίου, εν είδει *sanctum sanctorum*, Ιερού των Ιερών. Είναι το μέρος όπου φυλάσσονται τα ιερά κειμήλια, τα “δεικνύμενα” και η είσοδος επιτρέπεται μόνο στον μυσταγωγό-ιεροφάντη.

Ο Ναός της Δήμητρας πλαισιώνεται από το Τελεστήριο (εικ. 5), που οικοδομείται αρχικά επί Σόλωνα (560 π.Χ.), κτήριο μεγάλων διαστάσεων με βαθμίδες στο εσωτερικό του για φιλοξενία των μυστών, με στέγη υποστηριζόμενη από 22 κίονες και προστώο. Το Τελεστήριο ανοικοδομείται σε διάφορες φάσεις, στο οικοδομικό πρόγραμμα των Αθηναίων αρχόντων, διπλασιαζόμενο σχεδόν κάθε φορά στο εμβαδόν του, χαρακτηριστικό της μεγάλης απήχησης των Μυστηρίων πανελλαδικά. Έχουν αναγνωριστεί και ταυτιστεί η Πεισιστράτεια (525 π.Χ.), και η Κιμώνεια φάση του (470 π.Χ.), η Φιλώνεια προσθήκη του πρωστού (340 π.Χ.), καθώς και η προεργασία των βάσεων των κίωνων του μεγαλόπνοου σχεδίου του Ικτίνου (440 π.Χ.) που τελικά δεν κατασκευάστηκε - πιθανώς λόγω του Πελοποννησιακού πολέμου - και η τελικώς υλοποιημένη τροποποίηση αυτής. Το Τελεστήριο αποτελούσε στις ύστερες φάσεις του το μεγαλύτερο κτήριο του αρχαίου ελληνικού κόσμου (με πλευρές 54 μέτρων<sup>13</sup>), στεγάζοντας έως 4000 πιστούς.

Το περιμετρικό του αρχαιολογικού χώρου τείχος ήταν προσπελάσιμο μέσω του δωρικού Προπύλου της Δήμητρας και της Κόρης, βόρεια του Τελεστηρίου (εικ. 6,7). Εκεί καταλήγει η Ιερά Οδός, διερχομένη του Βόρειου Πυλώνα. Ακολουθεί τα πρότυπα του προπύλου με παραστάδες, δύο κίονες εκατέρωθεν που φέρουν τον θριγκό και βαθμίδες<sup>14</sup>. Το πρόπυλο αντικαθίσταται το 54 μ.Χ. με νέο, το Πρόπυλο της Δήμητρας και της Περσεφόνης (Μικρά Προπύλαια), από τον Appius Claudius Pulcher. Το νέο Πρόπυλο, πλουσιότερο σε διακόσμηση κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα, κοσμεύεται με συνδιασμό ιωνικών και δωρικών

---

<sup>13</sup> Κουρουνιώτης, *Eleusis*, σ. 53

<sup>14</sup> Ζιρώ, σ. 57

στοιχείων, δύο κορινθιακών κίωνων εξωτερικά<sup>15</sup>, ενώ στην εσωτερική πλευρά του δυο καρυάτιδες φέρουν τον θριγκό (εικ. 8,9).

Μεταξύ του αρχαιότερου Πρόπυλου της Δήμητρας και της Κόρης και του Τελεστηρίου, στην βόρεια πλευρά της οδού οικοδομείται τον 6ο αιώνα το Πλουτώνειο, πύρινος ναός, εν παραστάσι με προστώο. Αντικαθίσταται τον 4ο αιώνα, επί Πεισιστράτου με νέο ναό<sup>16</sup> με άνδηρο, αναλημματικό τοίχο και μικρό περίβολο. Στην επιλογή της θέσης καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν δύο αβαθή σπήλαια στους πρόποδες του λόφου, εξυπηρετώντας τον μύθο περί αρπαγής της Περσεφόνης στον Άδη.

Στα ρωμαϊκά χρόνια σχεδιάζεται και οικοδομείται το πρόγραμμα του Αδριανού. Περιλαμβάνει ένα σύμπλεγμα κτηρίων στη ΒΑ πλευρά της περιβόλου, εκτός των τειχών, με ταυτόχρονη διαμόρφωση της αυλής που περικλείεται από τα κτήρια. Εκεί καταλήγει η Ιερά Οδός και το σύμπλεγμα έχει στόχο να αποκαταστήσει το μεγαλείο του Ιερού ως πανελλήνιο πνευματικό κέντρο που εξάρει την κλασική Αθήνα (εικ. 10).

Κεντρική θέση κατέχουν τα Μεγάλα Προπύλαια (εικ. 11). Τοποθετούνται στη θέση του Βόρειου Πυλώνα, επί του πεισιστράτειου οχυρωματικού περιβόλου, ως το κύριο πρόπυλο του Ιερού<sup>17</sup> και ορίζουν το νότιο πέρας της νέας αυλής. Ίστανται επί πεντάβαθμου κρηπιδώματος<sup>18</sup> και αποτελούν πιστό αντίγραφο των Προπυλαίων της Ακροπόλεως, με μόνη διαφορά την απουσία των εσωτερικών αναβαθμών που γεφυρώνουν την υψομετρική διαφορά στον Ιερό Βράχο. Τα μέτρα και η λιθοξοική κατεργασία προσεγγίζουν κατά πολύ το κλασικό παράδειγμα, οι μορφολογικές λεπτομέρειες όμως ακολουθούνται χαλαρότερα και δεν υιοθετούνται οι μηχανικές καινοτομίες του Μνησικλή<sup>19</sup>, με στόχο να εξάρουν το κλασικό παράδειγμα αντί της ακριβούς μίμησής του. Το αέτωμα κοσμεύεται από προτομή του Μάρκου Αυρηλίου, ως χρηματοδότη του έργου, εντός διακοσμητικής στεφάνης εξελισσομένης από άκανθα, γεγονός που μαζί με στοιχεία που επιβεβαιώνουν μια δεύτερη οικοδομική φάση προτάσσουν ως επικρατέστερη την περάτωση του έργου στα χρόνια του Κομμόδου, διαδόχου του Μάρκου Αυρηλίου<sup>20</sup>.

Η αυλή προ των νέων Μεγάλων Προπυλαίων πλακοστρώνεται με μαρμάρινους λίθους και διακρίνεται σε νότιο και βόρειο τμήμα από την φορά των πλακοστρώσεών της. Οι αρμοί του νοτίου τμήματος ακολουθούν πιστά τη χάραξη της πλακόστρωσης των Προπυλαίων,

---

<sup>15</sup> κατά Hörmann

<sup>16</sup> Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 146

<sup>17</sup> καταλαμβάνουν τον ρόλο του Προπύλου της Δήμητρας και της Περσεφόνης

<sup>18</sup> χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής σε αντίθεση με κρηπίδωμα δύο έως τριών αναβαθμών της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής

<sup>19</sup> παρόλο που αυτές πρέπει να ήταν γνωστές στους ρωμαίους μηχανικούς από τις αποκαταστάσεις που είχαν εκτελέσει σε μνημεία της Ακροπόλεως και την αποσυναρμολόγηση και επανασυναρμολόγηση κλασικών μνημείων σε νέα θέση

<sup>20</sup> αναλυτικότερα επί του θέματος στη μελέτη Ζιρώ, "Η κύρια είσοδος του ιερού της Ελευσίνας" σ. 270

συμπεραίνοντας την ταυτόχρονη εκτέλεσή τους ή τουλάχιστον την συνολική σύλληψη του σχεδιασμού τους. Το βόρειο τμήμα της αυλής στρέφεται ανατολικά, ακολουθώντας τη χάραξη της Ιεράς Οδού (βλ. εικ. 10).

Το νότιο τμήμα της αυλής περατώνεται στα ανατολικά και δυτικά από δύο αψίδες, αντίγραφα της αψίδας του Αδριανού στην Αθήνα, που οδηγούν η ανατολική στους σιρούς, λουτρά και κατοικίες και η δυτική προς κατοικίες. Το βόρειο τμήμα της περατώνεται δυτικά σε σύμπλεγμα ρωμαϊκών κρηνών και στωικού κτίσματος, παράλληλα της Ιεράς Οδού και ανατολικά από γωνιακό στωικό κτίσμα. Πιθανολογείται πως τα στωικά κτίσματα φιλοξενούσαν πιστούς κατά την περίοδο των εορτασμών.

Στο κέντρο της νέας αυλής, δυτικά του γωνιακού στωικού κτίσματος, βρίσκεται ο ναός της προπυλαίας Αρτέμιδος και του Ποσειδώνα, τρία βάθρα (που εικάζεται πως το βόρειο έφερε άγαλμα του Ποσειδώνα και τα δύο βωμούς) και η εσχάρα. Η τελευταία αποτελεί τον σημαντικότερο βωμό<sup>21</sup> στο Ιερό, μεγάλων διαστάσεων (10x5,5 μέτρα), με κεντρικό φρεάτιο από οπτόπλινθους που εδράζεται η σιδερένια σχάρα. Πάνω σε αυτή αποτίθονταν χοιρίδια που καίονταν ολοκληρωτικά στην υποκείμενη φωτιά (ολοκαύτωση), αφήνοντας τη στάχτη και τα λείψανά τους προσφορά στη χθόνια θεότητα<sup>22</sup>.

## Οι ανασκαφές στο Ιερό της Ελευσίνας

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για το Ιερό της Ελευσίνας εκκινά το 1812 με την Εταιρεία Dilettanti, στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος της Εταιρείας για τις αρχαιότητες της Αττικής. Η αποστολή, καθοδηγούμενη από τον Sir William Gell με αρχιτέκτονες τους John Peter Gandy και Francis Bedford, διεξήγαγε ανασκαφές στον χώρο, που μέχρι τότε δεν είχε μελετηθεί. Οι συνθήκες της μελέτης δυσχαιρένονταν από την ύπαρξη κατοικιών, που τμηματικά καθαιρέθηκαν ώστε να μελετηθούν για πρώτη φορά τα Μεγάλα και Μικρά Προπύλαια και ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος. Εντοπίστηκαν επίσης ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης και το Τελεστήριο. Η δυσκολία του εγχειρήματος παρήγαγε σχέδια που αποδείχθηκαν αργότερα να έχουν ορισμένες παρανοήσεις (τα σχέδια που αφορούν το ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος θα παρουσιαστούν στη συνέχεια της παρούσας μελέτης), κατέδειξαν όμως την ανάγκη να μελετηθεί το σύνολο του λατρευτικού συγκροτήματος και προέβλεπαν τη σημασία του.

Κατόπιν, το 1860 ο Lenormant ξεκίνησε ανασκαφές στον χώρο περί των Μεγάλων Προπυλαίων, εργασίες που διακόπηκαν σχετικά σύντομα, αλλά παρήγαγαν υλικό για δύο ενδιαφέρουσες εκδόσεις<sup>23</sup>.

---

<sup>21</sup> Κουρουγιώτης, *Αι τελευταίαι ανασκαφαί*, σ. 41

<sup>22</sup> Κουρουγιώτης, *Αι τελευταίαι ανασκαφαί*, σ. 28 και Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 169

<sup>23</sup> "Recherches archéologiques à Éleusis" (Paris 1862) και "Monographie de la voie sacrée éleusinienne de ses monuments et de ses souvenirs" (Paris 1864)

Το 1882, η ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία, μετά από την απαλλοτρίωση των κατοικιών, απελευθέρωσε τον χώρο και διεκπεραιώνοντας ανασκαφές υπό του Δημητρίου Φίλιου με συνεργάτη τον Wilhelm Dörpfeld, απεκάλυψαν πλήρως το Τελεστήριο<sup>24</sup>, με εντυπωσιακές περιγραφές του στις ετήσιες αναφορές των αρχαιολογικών δελτίων και τα πρώτα σχέδια δια χειρός Dörpfeld των φάσεων του.

Η ανασκαφές συνεχίζονται από το 1894 έως το 1907 από τον Ανδρέα Σκιά, κυρίως στην αυλή του Τελεστηρίου και νότια του Ιερού<sup>25</sup>.

Το 1917 αναλαμβάνει να συνεχίσει το έργο ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης με μεγάλης κλίμακας ανασκαφές μετά το 1930 (με την οικονομική βοήθεια του Ιδρύματος Rockefeller) με συνεργάτες αρχικά τον Αναστάσιο Ορλάνδο και κατόπιν τους Γεώργιο Μυλωνά και Ιωάννη Τραυλό. Ο πρώτος εξέδωσε την μελέτη “Ο εν Ελευσίνη Ναός της Προφυλαίας Αρτέμιδος” το 1920<sup>26</sup> όταν μετά την απομάκρυνση των υπερκειμένων οικίσκων ήταν δυνατή η μελέτη του μνημείου. Οι Μυλωνάς και Τραυλός συνέχισαν το έργο του Κουρουνιώτη μέχρι το 1985.

Πλέον, ο αρχαιολογικός χώρος υπάγεται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, προϊσταμένης της Χριστίνας Μερκούρη.

---

<sup>24</sup> Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 12

<sup>25</sup> Ζιρώ, σ. 8

<sup>26</sup> ιδιαίτερα χρήσιμη για την παρούσα μελέτη, που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια

## Προγενέστερες μελέτες του ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος

Η πρώτη μελέτη του ναού πραγματοποιείται από την Εταιρεία Dilettanti και τους αρχιτέκτονες Gandy και Bedford το 1812. Στον χώρο παραμένουν τα κατάλοιπα προγενέστερου ταπεινού οικισμού και ο ναός την εποχή εκείνη καλύπτεται από δύο οικίσκους, τμήματος των οποίων καθαιρούνται. Παράγωγα της έρευνας αποτελούν τα ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας σχέδια, που καλύπτουν το σύνολο των συνθετικών και μορφολογικών λεπτομερειών του μνημείου, σχέδια που περιέχονται στην έκδοση με το σύνολο των μελετών της Εταιρείας στις αρχαιότητες της Αττικής, "The Unedited antiquities of Attica"<sup>27</sup>. Ο ναός παρουσιάζεται ως διπλός εν παραστάσι δωρικός ναός (εικ. 12,13), με τους μακρούς τοίχους του σηκού να καταλήγουν και στις δύο στενές πλευρές του σε παραστάδες ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται κίονες. Έκτοτε, αναφέρεται στη μετέπειτα βιβλιογραφία ως το μοναδικό παράδειγμα αυτής της τυπολογίας, παρόλο που απουσιάζει από τους τυπολογικούς κανόνες του Βιτρουβίου, ενώ αναφέρεται ως το μοναδικό παράδειγμα και στο πολύ μεταγενέστερο βιβλίο του Μπούρα (1999), διατηρώντας όμως ο συγγραφέας ισχυρότατες επιφυλάξεις για την ύπαρξη τέτοιου τύπου<sup>28</sup>.

Αιτία των σοβαρών επιφυλάξεων αποτελεί η μελέτη του Ορλάνδου το 1920, εκατό χρόνια μετά αυτής της Εταιρείας Dilettanti. Δικαίως υποψιαζόμενος παρερμηνείες στη μελέτη Gandy και υποψιασμένος για νέα στοιχεία από δημοσιευμένα σχέδια των Blavette και Φίλιου, μελετά εκ νέου τον ναό Προπυλαίας Αρτέμιδος στα πλαίσια της συνεργασίας του στον χώρο με την ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία και τον Κουρουνιώτη. Πλέον έχουν απομακρυνθεί οι δύο οικίσκοι και είχε αποκαλυφθεί πλήρως ο πυρήνας της κρηπίδος, η μελέτη του οποίου δίδει την ακριβή θέση του σηκοπροδομίου τοίχου, διαφορετική από τις υποθέσεις του Gandy. Ο Ορλάνδος, συνδυάζοντας τη νέα θέση του εγκάρσιου τοίχου του προνάου με νέο επιστύλιο που αποκαλύφθηκε και έφερε απότμηση κατά γωνία 45 μοιρών στις εσωτερικές πλευρές του, ταύτισε την αρχική θέση του εν λόγω επιστυλίου στον οπισθόναο και συγκεκριμένα παράλληλα με τους μακρούς τοίχους του σηκού. Η τέλεια λαξευμένη κάτω επιφάνειά του σε αντίθεση με άλλων συνανηκόντων επιστυλίων και τα ίχνη που έφερε από τα σημεία έδρασής του, τον οδήγησαν στο συμπέρασμα πως το επιστύλιο του οπισθοναού έφεραν τέσσερις δωρικοί κίονες, συνεπώς αν ο οπισθόδομος είναι πρόστυλος τετράστυλος τότε δεν μπορεί παρά ο ναός να είναι αμφιπρόστυλος, μιας και παράδειγμα ναού πρόστυλου στον οπισθόδομο και εν παραστάσει στον πρόναο δεν απαντάται διότι θα ήταν *τερατώδες*<sup>29</sup>(εικ 14). Στη συνέχεια της σύντομης μελέτης του ο Ορλάνδος επιλαμβάνεται διαφόρων θεμάτων σχετικών με το ναό που θα εξετάζουμε παράλληλα με την παρούσα μελέτη.

---

<sup>27</sup> the Society of Dilettanti, The Unedited antiquities of Attica,

<sup>28</sup>Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας*, σ. 152

<sup>29</sup> Ορλάνδος, *ναός Προπυλαίας Αρτέμιδος*, σ. 6



## Ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος

[6] Ἐλευσινίοις δὲ ἔστι μὲν Τριπτολέμου ναός, ἔστι δὲ Προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ Ποσειδῶνος Πατρός, φρέαρ τε καλούμενον Καλλίχορον, ἔνθα πρῶτον Ἐλευσινίων αἰ γυναῖκες χορὸν ἔστησαν καὶ ἦσαν ἐς τὴν θεόν. τὸ δὲ πεδίον τὸ Ῥάριον σπαρῆναι πρῶτον λέγουσι καὶ πρῶτον αὐξῆσαι καρπούς, καὶ διὰ τοῦτο οὐλαῖς ἐξ αὐτοῦ χρῆσθαι σφισι καὶ ποιεῖσθαι πέμματα ἐς τὰς θυσίας καθέστηκεν. ἐνταῦθα ἄλλως καλουμένη Τριπτολέμου καὶ βωμὸς δείκνυται· [7] τὰ δὲ ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ τό τε ὄνειρον ἀπέιπε γράφειν, καὶ τοῖς οὐ τελεσθεῖσιν, ὁπόσων θέας εἴργονται, δῆλα δήπου μηδὲ πυθέσθαι μετεῖναι σφισιν. Ἐλευσίνα δὲ ἦρῶα, ἀφ' οὗ τὴν πόλιν ὀνομάζουσιν, οἱ μὲν Ἐρμοῦ παῖδα εἶναι καὶ Δαείρας Ὠκεανοῦ θυγατρὸς λέγουσι, τοῖς δὲ ἔστι πεποιημένα Ὠγγυγον εἶναι πατέρα Ἐλευσῖνι· οἱ γὰρ ἀρχαῖοι τῶν λόγων ἄτε οὐ προσόντων σφίσιν ἐπὼν ἄλλα τε πλάσασθαι δεδώκασιν <καὶ> μάλιστα ἐς τὰ γένη τῶν ἡρώων.<sup>30</sup>

Την πρώτη αναφορά στο ναό έχουμε από τον Πausανία όταν περιηγείται την Αττική και επισκέπτεται την Ελευσίνα. Αρκείται στην απλή αναφορά του ναού, ως ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος και Ποσειδῶνος Πατρός και ονομάζει το ναό του Τριπτολέμου και το Καλλίχορον Φρέαρ. Στη συνέχεια, ως μύστης και ο ίδιος των Ελευσινίων Μυστηρίων<sup>31</sup>, επικαλεῖται ὄνειρο που του απαγόρευσε την περιγραφή ὅσων βρίσκονται ἐντὸς των τειχῶν, που υποθέτουμε πως επίσης επισκέφθηκε.

Ἡ θέση του Καλλίχορου φρέατος εἶναι γνωστή<sup>32</sup>, στη νοτιοανατολική γωνία του κρηπιδώματος των Μεγάλων Προπυλαίων, ἐκτὸς των τειχῶν (βλ. εικ. 10). Από την περιγραφή και δεδομένων των παραδοχῶν μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο ναός του Τριπτολέμου βρίσκεται και αυτός ἐξωτερικὰ των τειχῶν και πιθανῶς σχετίζεται με τη θέση που βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ζαχαρία, περί τα 110 μέτρα ΒΔ της σημερινῆς εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, ἐπὶ λειψάνων μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (25x16 μέτρων<sup>33</sup>). Πρόκειται για μικρό βυζαντινὸ ναό, με πλῆθος σπολίων στην τοιχοποιία και τον περιβάλλοντα χώρο του.

Ο ἕτερος ναός που αναφέρει, ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος βρίσκεται ἐκτὸς των τειχῶν και αποτελεί το ζήτημα της παρούσας μελέτης. Μας φανερώνει ο Πausανίας πως ο

<sup>30</sup> Πausανίας, *Αττικά*, σ. 214

<sup>31</sup> εἶναι γνωστός ο ἱερός ὄρκος των μυστῶν των Ελευσινίων Μυστηρίων να μην ἀποκαλύπτουν τα ὅσα συμβαίνουν σε αὐτὰ και ἐνδεχομένως και στον υπόλοιπο ἱερό χώρο.

<sup>32</sup> αν και η σημερινή θέση του Καλλίχορου φρέατος στη βάση του κρηπιδώματος των Μεγάλων Προπυλαίων ἀμφισβητεῖται κατὰ πόσο σχετίζεται με το Καλλίχορον Φρέαρ της ἐποχῆς πριν της πεισιστράτειας επέκτασης του τείχους προς ΒΑ, ὅπως παρουσιάστηκε στη σ.2. Παρόλα αὐτὰ την ἐποχή που ο Πausανίας επισκέπτεται και περιγράφει τον χώρο ἔχει ἐπικρατήσει -ἴσως λανθασμένα- η πεποίθηση πως σε αὐτὸ το σημείο συνάντησαν οὐ κόρες του βασιλιά Κελεοῦ τη θεὰ Δήμητρα.

<sup>33</sup> Ζιρώ, σ. 5

ναός είναι αφιερωμένος στη θεά Άρτεμις<sup>34</sup>, θεότητα που στην Αττική δεν απολαμβάνει την ίδια πληθώρα αφιερωμένων ναών όπως η Αθηνά, ο Δίας και η Ήρα<sup>35</sup>, με τα περισσότερα ιερά της να εντοπίζονται στις υπαίθρους της Πελοποννήσου. Το προσωνύμιο “προπυλαία” προφανώς προσδιορίζει τοπικά τη θέση του ναού στο θρησκευτικό συγκρότημα. Βρίσκεται πρίν την πύλη σε αυτό. Στην περιγραφή του όμως ο Πausανίας δεν αναφέρεται στην πύλη του συγκροτήματος, τα Προπύλαια οποιασδήποτε φάσης. Επίσης, απουσιάζουν από την αναφορά στα τείχη του ιερού. Δεδομένου ότι ο χρόνος επίσκεψης τοποθετείται περί το 145 μ.Χ. - μετά την επίσκεψη και το σχέδιο Αδριανού (124 μ.Χ.) και πριν την περάτωσή του από τον Μάρκο Αυρήλιο και Κόμμοδο (μετά την λεηλασία από τους Κοστοβώκους το 170 μ.Χ.) - τουλάχιστον το πεισιστράτειο ισχυρότατο τείχος και ο βόρειος Πυλών θα ήταν ορατά. Παράγεται αμέσως το συμπέρασμα πως και τα τείχη του ιερού θεωρούνται, τουλάχιστον για τον Πausανία, μέρος του ιερού, που δεν επιτρέπεται να αποκαλύψει στους αμύητους. Το γεγονός αυτό μας στερεί από την αναφορά αν ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος βρίσκεται προ του βορείου Πυλώνα ή της πρώτης φάσεως οικοδόμησης των Μεγάλων Προπυλαίων, δηλαδή αν η κατασκευή τουλάχιστον των πέντε αναβαθμών του κρηπιδώματος των Μεγάλων Προπυλαίων και της πλακόστρωσης της εξωτερικής αυλής<sup>36</sup> έχει περατωθεί όταν ο ναός ίσταται ήδη στο πλήρες ύψος του (που ήδη αποτελεί μια παραδοχή της παρούσας μελέτης, ότι δηλαδή ο Πausανίας αντικρίζει τον ναό της Αρτέμιδος περατωμένο). Μια αναφορά του Πausανία στα Μεγάλα Προπύλαια ή στην πλακόστρωση της εξωτερικής αυλής, θα έδινε επιπλέον στοιχεία για τις θεωρούμενες δύο οικοδομικές φάσεις των Προπυλαίων, ενώ αντιθέτως η μη αναφορά σε αυτά δεν μας δίνει στοιχεία για τη χρονολόγηση του ναού της Αρτέμιδος σε σχέση με το Αδριάνειο πρόγραμμα, αφού δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να προϋπάρχει ο ναός των Προπυλαίων ή να είναι μέρος του αδριάνειου προγράμματος και να έχει περατωθεί κατά την πρώτη φάση. Μένει η έρευνα επί τόπου ώστε να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα της χρονολόγησης.

---

<sup>34</sup> Η Άρτεμις, θεότητα του Δωδεκαθέου, είναι θυγατέρα του Δία και της Λητούς, αδελφή του Απόλλωνα, γεννημένη στη Δήλο. Μετέχει της φύσεως του Απόλλωνα με γυναικεία μορφή. Θεότητα σεληνιακή, αναφέρεται ως *Φοίβη* (λάμπουσα), θεά του καθαρού φωτός, η ωραιότερα θεότητα κατά το ουράνιο πρότυπο και αγνή παρθένα με αυστηρότατους νόμους προς τις αφιερωμένες στη λατρεία της. Βασίλισσα των δασών και των όρεων, *Αγροτέρα* (θεά του κυνηγιού), οπλισμένη με τόξο και βέλη, εγκατεστημένη στην ύπαιθρο (όπου επι τω πλείστων λατρευόταν), *Γυνεία* (θεά των ύμνων). Οι ναοί της Αρτέμιδος συναντώνται στην ύπαιθρο.

<sup>35</sup> Αφιερωμένοι ναοί στην Αρτέμιδα αποτελούν ο ναός της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα (τέλη 5ου αιώνα) και ο ναός της Αγροτέρας Αρτέμιδος (448 π.Χ.) ΝΑ του Ολυμπίου. Ο δεύτερος, περίπτερος ναός ιωνικού ρυθμού, ήταν στο σημείο που κατά τον Πλούταρχο τελούνταν τα Μικρά Ελευσίνια Μυστήρια, τελετές πριν αναχωρήσει η πομπή από την Αθήνα στην Ελευσίνα. Πιθανώς να συσχετίζεται με τη θέση του ναού της Αρτέμιδος στο τέλος της διαδρομής της πομπής, στο πέρας της Ιεράς Οδού στην Ελευσίνα.

<sup>36</sup> περισσότερα για της δύο οικοδομικές φάσεις των Μεγάλων Προπυλαίων, Αδριάνεια και Μάρκου Αυρηλίου στον Ζιρώ σ. 269

Τελευταία παρατήρηση στην αναφορά του Πausανία αφορά η διπλή αφιέρωση του ναού στην Αρτέμιδα και τον Ποσειδώνα<sup>37</sup> Πατρώο. Ο Ποσειδώνας λατρεύονταν στην περιοχή της Ελευσίνας, ενδεχομένως λόγω της σχέσης της με τη θάλασσα στον ελευσινακό κόλπο και της διαμάχης της με την Αθήνα<sup>38</sup>. Το προσωνύμιο “πατρώος” δεν αφορά την Αρτέμιδα αλλά πιθανώς την αφιέρωση των κατοίκων της περιοχής στη λατρεία του θεού<sup>39</sup>.

---

<sup>37</sup> Θεός του Δωδεκαθέου, γιος του Κρόνου και αδελφός του Δία, θεός των σεισμών και της θάλασσας και των υδάτων που γονιμοποιούν το έδαφος.

<sup>38</sup> η φιλονικία μεταξύ των δύο θεών αναφέρεται στον μύθο για την ονοματοδοσία της πόλης των Αθηνών και διαφαίνεται σε πληθώρα άλλων μύθων, επιλέγοντας συνήθως να υποστηρίξουν αντιπαλεομένους.

<sup>39</sup>Το προσωνύμιο “πατρώος” αποδίδεται επίσης σε ρωμαϊκό ναό στο Πύθιο, νοτίως του Ολύμπου, που χρονολογείται στα χρόνια του Οκταβιανού Αυγούστου (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

## Η πλακόστρωση της αυλής και το κρηπίδωμα του ναού

Εισερχόμενος ο σημερινός επισκέπτης στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας συναντά μετά την είσοδο την εξωτερική αυλή των ρωμαϊκών χρόνων, τα τρία προαναφερθέντα βάθρα, τον ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος και την εσχάρα στον βορρά, την κρήνη και τα κατάλοιπα της μιας αψίδας στο νότο και τα Μεγάλα Προπύλαια και το Καλλίχορον Φρέαρ δυτικά (βλ. εικ. 10). Η πλακόστρωση της εξωτερικής αυλής, γενικών διαστάσεων 45x30 μέτρων, αποτελείται από ορθοκανονικούς μαρμαρίνους λίθους - πιθανώς υμήττειους - τυπικών διαστάσεων, 80x60 εκατοστών και πιθανολογούμενο βάθος 30 εκατοστών<sup>40</sup>. Η αυλή διατηρεί την ίδια επιπεδότητα στο σύνολο της έκτασής της, προφανώς λόγω προεργασίας του υπεδάφους πάνω στο οποίο εδράζονται οι πλάκες. Οι λίθοι της πλακόστρωσης φέρουν στο μέσον τους χαρακτηριστικό τόρμο για την ανύψωσή τους με λύκο ρωμαϊκού τύπου, δηλαδή η οπή έχει κατά βάθος τραπέζιο σχήμα, με τις δύο στενές πλευρές κεκλιμένες<sup>41</sup>, αποδεικνύοντας την κατασκευή της πλακόστρωσης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (εικ. 15). Στο σύνολο της πλακόστρωσης μονάχα ένας λίθος δεν φέρει τόρμο, αυτός που άπτεται της ανατολικής γωνίας του βάθρου Β.

Η πλακόστρωση ακολουθεί δύο άξονες και χωρίζει την αυλή σε δύο τμήματα, το βόρειο με το σύμπλεγμα ναού και βάθρων και το νότο με τα Μεγάλα Προπύλαια και τις δύο αψίδες. Η μελέτη Ζιρώ επιβεβαιώνει την ταύτιση των αρμών της πλακόστρωσης των Μεγάλων Προπυλαίων με το νότο τμήμα της πλακόστρωσης της αυλής, φορά που στο σημείο που συναντά το δυτικό άκρο του κρηπιδώματος του ναού στρέφεται κατά 14 μοίρες (βλέπε αναδιπλούμενο σχέδιο 1). Το βόρειο τμήμα, επίσης πλακοστρωμένο με ορθοκανονικούς λίθους αναλόγων διαστάσεων με του νοτίου, ακολουθεί τον άξονα της Ιεράς Οδού που ταυτίζεται με αυτόν του ναού, των βάθρων, της εσχάρας και του γωνιακού στωικού κτίσματος. Στο σημείο στρέψης του άξονα τοποθετούνται τραπεζιόσχημοι λίθοι ιδίου υλικού, σχετικώς ακανονίστων διαστάσεων. Εκ του υλικού είναι προφανής η κοινή οικοδόμηση της πλακόστρωσης και η ηθελημένη στροφή του άξονα τοποθέτησης, οδηγώντας μας στην υπόθεση πως με στόχο να τονιστεί η αξονική τοποθέτηση των νέων Μεγάλων Προπυλαίων - κατά τα συνήθη για την εποχή ρωμαϊκά πρότυπα και δεδομένης της καθετότητάς τους στον υπάρχοντα πεισιστράτειο εξωτερικό περίβολο - επιλέχθηκε, πιθανώς εξαιτίας της ύπαρξης ήδη κτηρίων στο βόρειο τμήμα, η ενσυνείδητη στρέψη του άξονα. Η ταύτιση των αξόνων του συμπλέγματος των κτηρίων με την πλακόστρωση του βορείου τμήματος της αυλής θα ήταν η μόνη λύση, μιας και κάθε άλλη περίπτωση δεν θα είχε την ίδια αισθητική αρμονία με το κρηπίδωμα του ναού.

---

<sup>40</sup> Η μέτρηση του βάθους της πλακόστρωσης ήταν δυνατή στο βόρειο πέρασ του κρηπιδώματος του ναού της Αρτέμιδος. Υποθέτουμε πως ακολουθεί το ίδιο και στα υπόλοιπα σημεία που λόγω της συναρμογής των λίθων η μέτρηση δεν κατέστη δυνατή.

<sup>41</sup> Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής*, σ. 174

## Ευθυντηρία

Η πλακόστρωση άπτεται της ευθυντηρίας του ναό της Αρτέμιδος, η οποία αποτελείται από 37 ορθοκανονικούς πωρόλιθους πειραιϊκού ακτίτη<sup>42</sup> διαστάσεων 0.90-2.20 μέτρων μήκους, 60-63 εκατοστών πλάτους και 30 εκατοστών ύψους, εξέχοντες από την πλακόστρωση κατά 2-3 εκατοστά καθ' ύψος. Η ευθυντηρία έχει διαστάσεις 16.07 (=54.5 ρωμ. πόδες) μ. στην ανατολική μακρά πλευρά, 10.13 μ. (=34.3 ρωμ. πόδες) στη νότια, 16.08 μ. στη δυτική μακρά και 10.11 μ. στη βόρεια. Δεν παρατηρήθηκε συναρμογή της ευθυντηρίας με τους λίθους της πλακόστρωσης - όπου ήταν δυνατόν να μελετηθεί λόγω των αρμών - και φάνεται πως πρόκειται για απλή παράθεση (βλ. αναδ. σχ. 3). Οι πωρόλιθοι φέρουν στο κέντρο βάρους τους τόρμο για λύκο ρωμαϊκού τύπου και 2 έως 3 τόρμους (διαστάσεων 8x8 εκ.) για τους γόμφους αγκύρωσης της υπερκείμενης κρηπίδος, με αύλακα μολυβδοχόησης με φορά προς τα έξω. Συνδέονται κατά τη στενή πλευρά τους με έναν πειόσχημο σύνδεσμο, διαστάσεων 30 εκατοστών συνολικά (ρωμαϊκό πόδιο) και παρατηρήθηκαν θέσεις μοχλοβοθρίων για την τοποθέτηση της υπερκείμενης στρώσης αναβαθμών (εικ. 16). Με την παρατήρηση των μοχλοβοθρίων προκύπτει - με επιφύλαξη μιας και οι γενική φθορά των πωρολίθων είναι μεγάλη - πως υπάρχουν δύο φορές τοποθέτησης της άνωθεν στρώσης, μια κατά τους δείκτες του ρολογιού στον οπισθόδομο και αντίθετη κατά τον υπόλοιπο ναό. Σε αρκετούς πωρόλιθους της ευθυντηρίας διακρίνεται το ίχνος του υπερκείμενου αναβαθμού - που έχει διαμορφωθεί προφανώς από ροή υδάτων που κατατρώει το ακάλυπτο τμήμα (βλ. εικ. 16). Κατά τις δύο μακρές και τη βόρεια πλευρα εισέχει κατά 19-20 εκατοστά της ευθυντηρίας, κατά την νότια δε 28-29 εκατοστά, γεγονός που μαζί με τα αντίστοιχα μήκη των αυλάκων μολυβδοχόησης αποκαλύπτει το περίγραμμα της υπερκείμενης πρώτης στρώσης αναβαθμών με διαστάσεις 15.90 μ.(=53.9 ρωμ. πόδες) στη δυτική πλευρά, 9.66 (=32.74 ρωμ. πόδες) μ. στη νότια, 15.60 μ. στην ανατολική και 9.68 μ. στη βόρεια. Υπολογίζοντας την αναλογία μακράς προς στενή πλευρά της πρώτης στρώσης (1/1.645) είναι κατά τι πλατύτερη της αντίστοιχης της ευθυντηρίας (1/1.58) Η αύξηση της απόστασης μεταξύ ευθυντηρίας και πρώτης στρώσης κατά 1/3 στη στενή πλευρά της κύριας νοτίας όψης του ναού έναντι των τριών υπολοίπων τοποθετεί τους αναβαθμούς κατά τι προς βορρά, που επιβεβαιώνεται και από τα μαρμάρινα μέλη των βαθμίδων, που βρίσκονται ανατεταγμένα στη ΝΔ γωνία του ναού. (βλ. αναδ. σχ. 1)

---

<sup>42</sup> υλικού διαθέσιμου για την εποχή και τη θέση του ναού, πλησίον του Πειραιά

## Αναβαθμοί

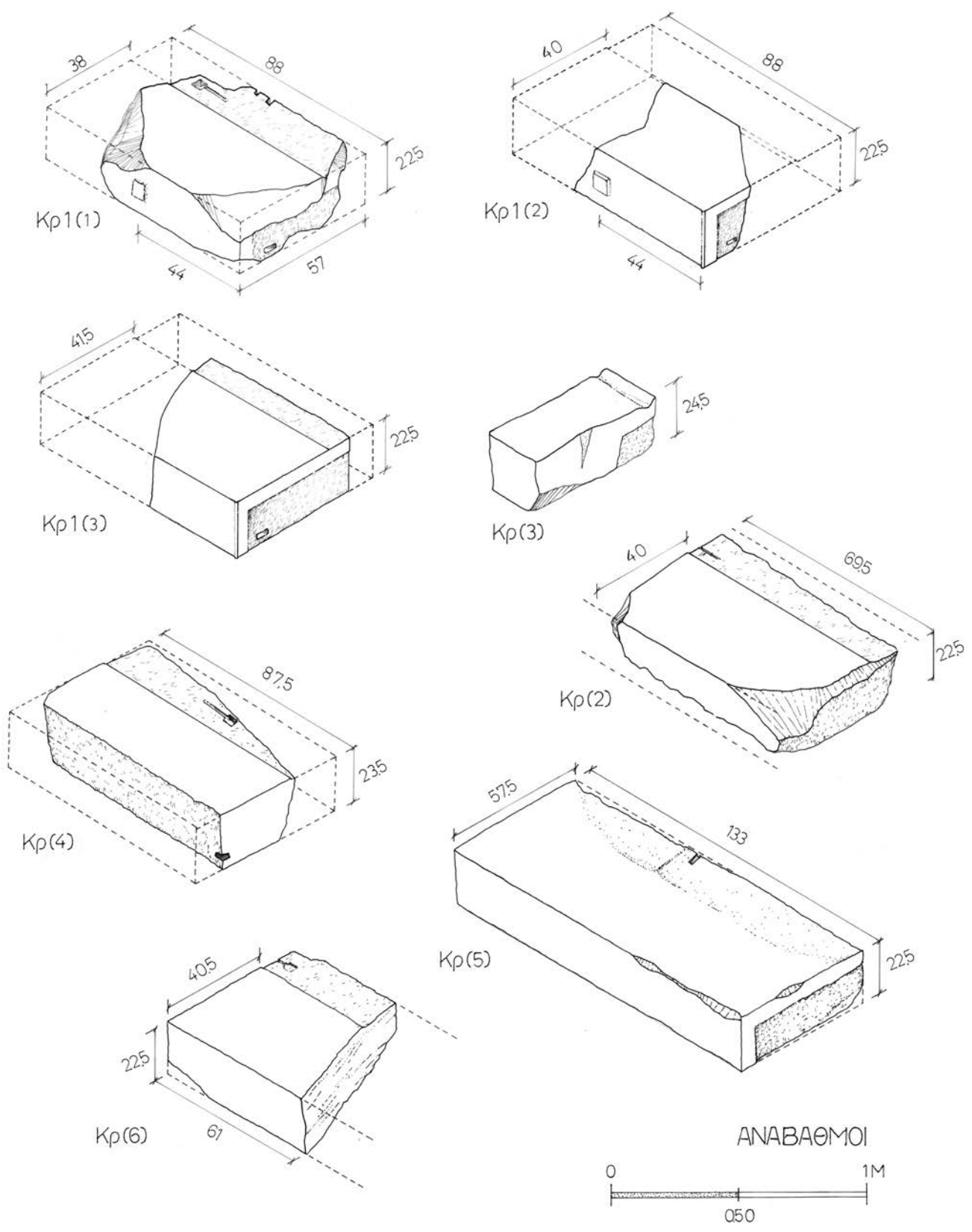
Από τους αναβαθμούς του ναού εντοπίστηκαν οκτώ μαρμάρινα μέλη, σωζομένων διαστάσεων 0.22-1.33 μ. μήκους, 0.40-0.585 μ. πλάτους και 0.225-0.245 μ. ύψους (εικ. 17, 18). Από την παρατήρησή τους διακρίνονται αρχικά σε δύο κατηγορίες: Δύο εξ αυτών φέρουν στο κέντρο του προσώπου τους χαρακτηριστικούς τεκτονικούς αγκώνες ανύψωσης που δεν απολαξέυτηκαν μετά την τοποθέτησή τους και τρίτος στενή παρυφή παρά τον κατακόρυφο αρμό (εικ 19, 20, 21). Επιπλέον, τα τρία αυτά μέλη δεν έχουν τις δύο έδρες τους επίπεδες αλλά φέρουν κατά το οπίσθιο μέρος της κάτω έδρας εξοχή 5 εκατοστών σε βάθος 20-21 εκατοστών, παρατηρήσεις που σημειώνονται και από τον Ορλάνδο. Προφανώς ανήκουν στην πρώτη στρώση αναβαθμών, όπου μορφολογικά συναντώνται αντίστοιχα παραδείγματα που δεν απολαξέυεται πλήρως το πρόσωπο τους, προσδίδοντας πιο ανάγλυφη πρώτη στρώση που διακρίνει περισσότερο το ναό από το περιβάλλον δάπεδο. Η εξοχή στην κάτω έδρα, τοποθετείται όπισθεν της εσωτερικής παρειάς της ευθυντηρίας και επικουρούμενη από τη γόμφωση του λίθου στην ευθυντηρία, αποτρέπει τυχούσα ολίσθηση τους προς τα έξω.

Τα εναπομείναντα πέντε μέλη ανήκουν σε δεύτερη κατηγορία μελών των βαθμίδων, έχοντα τις δύο έδρες τους επίπεδες και πλήρως λειασμένο πρόσωπο και προέρχονται από υψηλότερες στρώσεις των βαθμίδων (σχέδιο 1).

### Η κατώτατη στρώση αναβαθμών

Τα μέλη της κατώτατης στρώσης Κρ 1.(1), Κρ 1.(2), Κρ 1.(3) (βλ. εικ. 19, 20, 21), αποτελούν θραύσματα των αρχικών, στα δύο πρώτα όμως σώζεται η μια εκ των στενών πλευρών τους, που το πέρας της ταυτοποιείται από την αναθύρωση και την οπή μοχλοβοθρίου, και ο κεντρικός στο πρόσωπό τους τεκτονικός αγκώνας (στο κέντρο βάρους ώστε να μπορεί να ανυψωθεί ασφαλώς ο λίθος), ικανά στοιχεία για να υπολογιστεί το αρχικό τους μήκος, ίσο με 0.88μ. (= 1,98 ρωμ. πήχεις). Η πιθανότητα ύπαρξης ανά λίθο δύο αγκώνων στο πρόσωπο, άρα μετατόπισης του κέντρου βάρους με αποτέλεσμα μεγαλύτερο μήκος, δεν θεωρείται δυνατή μιας και θα διαταρράσσονταν η αρμονική αλληλουχία παρυφής, αγκώνα, παρυφής. Επιπρόσθετα, τέτοιο μέλος θα ήταν ιδιαίτερος μακρύ (άνω του 1.56 μ.), δύσκολα μετακινήσιμο και οικονομικά ασύμφορο για μέλος της κρηπίδος.

Η άνω έδρα τους φέρει στοιχεία για την κατά την κάτοψη τοποθέτησή τους, με το ίχνος υποδοχής του υπερκείμενου λίθου. Η απόσταση του ίχνους από το πρόσωπο μετρήθηκε σε 38 εκατοστά στον Κρ 1.(1), 40 εκατοστά στον Κρ 1.(2) και 41.5 εκατοστά στον Κρ 1.(3). Συνδυάζοντας τις μετρήσεις αυτές με την παρατήρηση πως το κρηπίδωμα τοποθετήθηκε κατά 8 εκατοστά προς βορρά, διευρύνοντας το πάτημα των αναβαθμών της κύριας νότιας όψης, και με δεδομένη την πεντάβαθμη κρηπίδα (βλ. συνέχεια σελ. 18), εικάζουμε πως το μέλος Κρ 1.(1) ανήκει στην πρώτη στρώση μιας εκ των μακρών πλευρών, το Κρ 1.(2) στην



Σχέδιο 1: σωζόμενα θραύσματα αναβαθμών

πρώτη στρώση της νότιας και το Κρ 1.(3) στην πρώτη στρώση της νότιας πλευράς, μιας και η μετατόπιση των 8 εκατοστών παραλαμβάνομενη από τις τέσσερις βαθμίδες (με πέμπτη να λογίζεται ο στυλοβάτης), παράγει 2 εκατοστά φαρδύτερες κατά τη νότια πλευρά και κατά ίση απόσταση στενότερες βαθμίδες κατά τη βόρεια πλευρά<sup>43</sup>. (σχέδια 2, 3)

Αν ο υπολογισμός των μηκών των θραυσμένων λίθων ευσταθεί και το αρχικό μήκος των Κρ 1.(1) και Κρ. 1.(2) είναι  $\approx 0.88$  μ. τότε κατά τις στενές πλευρές τοποθετούνται 11 τον αριθμό λίθοι ( $0.88 \times 11 = 9.68 \approx 32$  ρωμ.πόδες). Κατά τις μακρές πλευρές τοποθετούνται 18 λίθοι μήκους κατά τι μεγαλύτερου ( $18 \times 0.885 = 15.93$ ). Η διαφορά 5 χιλιοστών που απαιτείται ώστε να προσεγγίσουν τις γενικές διαστάσεις του περιγράμματος θεωρείται ελάχιστη, δεδομένου ότι δεν βρέθηκε ακέραιο μέλος που να επιτρέπει τη μέτρηση του μήκους, που τώρα προέκυψε συνυπολογίζοντας τις λεπτομέρειες σε δύο θραυσμάτων. Η λογική πάντως προκρίνει το μήκος τους να προσεγγίζει κατά πολύ τα 0.885 εκατοστά, ακέραιο πολλαπλάσιο του ρωμαϊκού πόδα ( $= 0.4425$  εκ.).

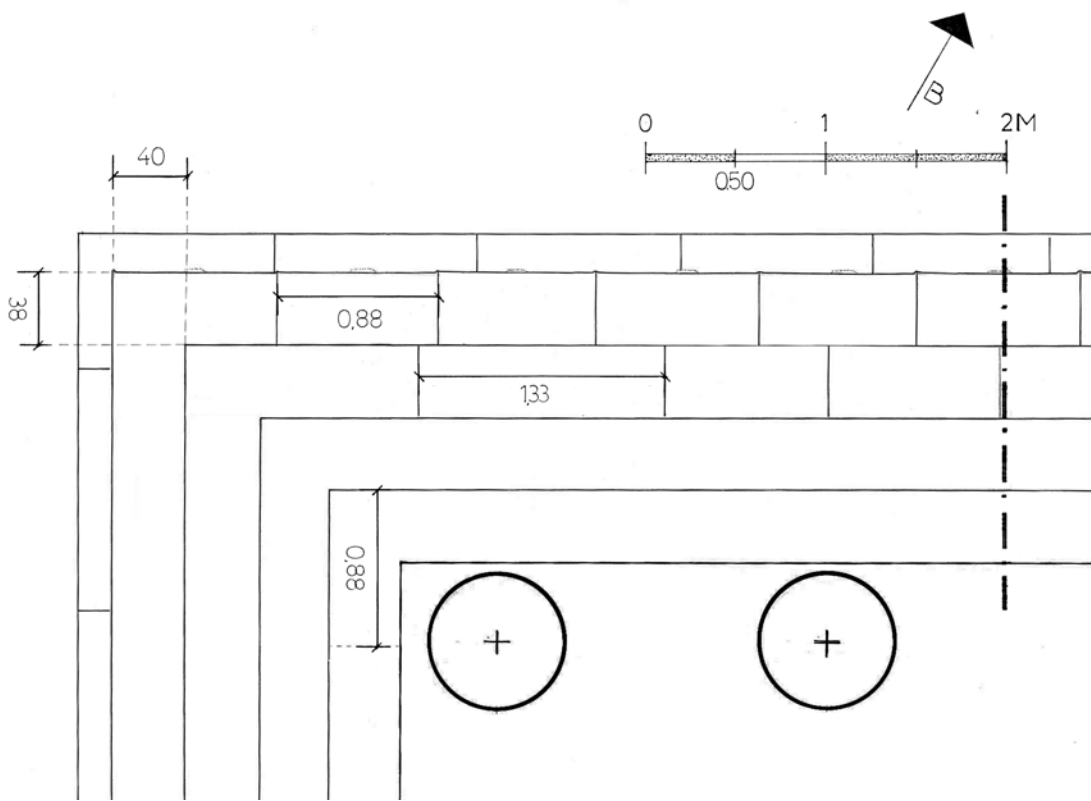
Από τους εναπομείναντες πέντε λίθους βαθμίδων (Κρ. (2), Κρ. (3), Κρ. (4), Κρ. (5) και Κρ. (6)), μόνον ένας σώζεται ακέραιος (Κρ. (5)) με συνολικό μήκος 1.33 μ. ( $\approx 3$  ρωμ. πόδες  $= 1.3275$  μ.). Δεν κατέστη δυνατή η ταύτιση των θέσεων κανενός εξ αυτών, το μήκος και μόνο όμως μας παρέχει δύο δεδομένα: Αρχικά, ως ακέραιο πολλαπλάσιο ρωμαϊκού πόδα ενισχύει τον υπολογισμό των Κρ 1.(1) και Κρ 1.(2) σε κοινό μετρικό σύστημα. Επιπρόσθετα μας επιτρέπει εξετάσουμε τη διαδοχή των λίθων στις στρώσεις που δεν έχουμε άλλες πληροφορίες, με δεδομένα τα μήκη. Με την υπόθεση πως όλοι οι αναβαθμοί έχουν μήκος 0.88-0.885 είτε 1.3275 μ. μπορούμε να εικάσουμε με επιφύλαξη τη διάταξη της δεύτερης και τρίτης στρώσης κατά τις στενές πλευρές (βλ. σχ. 2, 3). Τα μέτρα που επιλέχθηκαν ενδεχομένως επιβεβαιώνονται περαιτέρω μιας και παρατηρούμε σύμπτωση του πρώτου αρμού της τρίτης στρώσης στη μακρά πλευρά με τον άξονα του κίονα<sup>44</sup>.

---

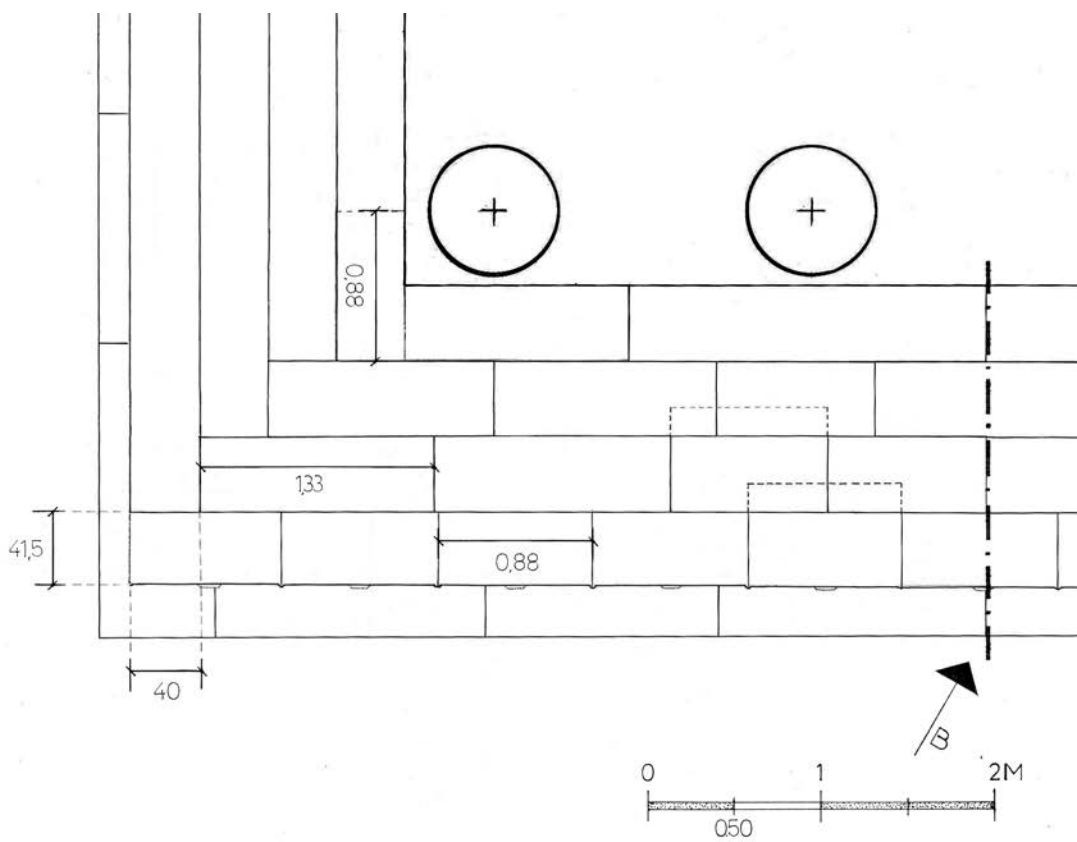
<sup>43</sup> Η περίπτωση η διαφορά των 2 εκατοστών να αποτελεί σφάλμα κατά την χάραξη ή την κατεργασία των λίθων μπορεί να αποκλειστεί αφού κατά τον Ορλάνδο, με δεδομένη μακρά εμπειρία στην μελέτη αρχαίων μνημείων, χαρακτηρίζει στη μελέτη του την κατασκευή του ναού της Αρτέμιδος ως "ασυγκρίτως ανώτερη των μεγάλων Προπυλαίων", τα οποία ως έργο της αδριάνειας περιόδου αποτελούν έργο εξαιρετικής λιθοξοικής κατεργασίας, υστερώντας μόνο των έργων της κλασσικής περιόδου. Το γεγονός πως κατά την περίοδο του Αδριανού η λιθοξοική τέχνη έφτασε πολύ κοντά στην ανυπέρβλητη τελειότητα της κλασσικής περιόδου ενισχύεται από τις παρατηρήσεις στις επισκευές που πραγματοποιήθηκαν από ρωμαίους μηχανικούς στα μνημεία της Ακροπόλεως λίγο πριν την επίσκεψη του Αδριανού στην Αθήνα, επεμβάσεις δύσκολα διακριτές και από τα εμπειρότατα μάτια συγχρόνων μελετητών.

<sup>44</sup> η πρώτη σύμπτωση αρμών των αναβαθμών και άξονα της περιστάσεως ναού σημειώνεται από τον Gruben στο ναό Αθηνάς Αφαιάς, όπου οι άξονες των βαθμίδων συμπίπτουν ανά δύο με τους άξονες των κίωνων. Η πρακτική μετέπειτα τηρήθηκε όπου αυτό ήταν δυνατό εν είδει κανόνα.





Σχέδιο 2: κρηπίδωμα οπισθοδόμου, θέση αναβαθμών



Σχέδιο 3: κρηπίδωμα προνάου, θέση αναβαθμών

Μια τελευταία παρατήρηση αναφορικά με την ευθυντηρία αποτελεί ο λίθος στη θέση Ευ. 1, στο βόρειο άκρο (εικ. 22), όπου μαρμάρινος λίθος σε δεύτερη χρήση καταλαμβάνει τη θέση του αρχικού πωρολίθου. Η λάξευσή του, λεία με χαρακτηριστική εξοχή πλάτους 27 εκ. και ύψους 2-3 εκ. κατατάσσουν το μέλος πιθανότατα στην κατώτατη στρώση αναβαθμών, το οποίο σε δεύτερη χρήση τοποθετήθηκε ανάποδα στη θέση Ευ. 1 για λόγους που δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστούν.

## Στερεοβάτης

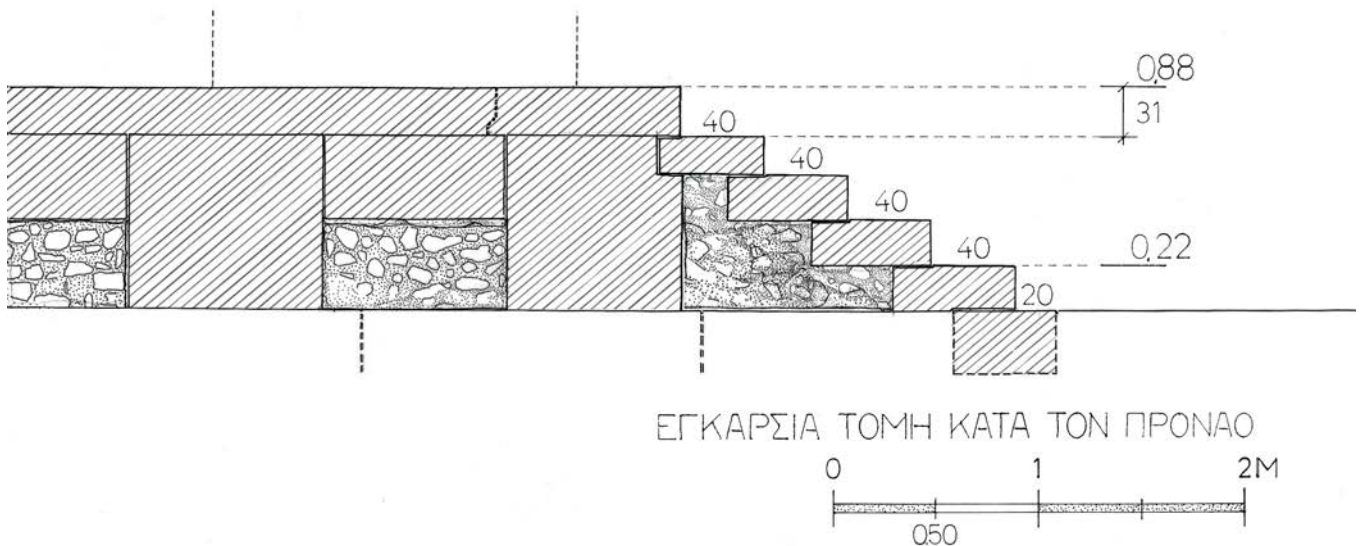
Εσωτερικά της ευθυντηρίας σώζεται ο στερεοβάτης του ναού, όπου για λόγους οικονομίας και αντοχής χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι ακτίτη σε συνδυασμό με ρωμαϊκή αργολιθοδομή με ασβεστοκονία (opus caementicium). Ο στερεοβάτης έχει διαστάσεις 12.10 μ. στην ανατολική πλευρά, 6.23 μ. στη νότια, 12.12 στη δυτική και 6.19 στη βόρεια (βλ. αναδ. σχ. 1). Η αναλογία των πλευρών του στερεοβάτη (1/1.94) προσεγγίζει αναλογία 1:2, πιο επίμηκης από αυτές της ευθυντηρίας και της πρώτης στρώσης αναβαθμών (1/1.58 και 1/1.645 αντίστοιχα). Μετρήθηκαν οι αποστάσεις του από την ευθυντηρία, με αποτέλεσμα να απέχει κατά 1.80-1.83 μ. κατά τις τρεις πλευρές (δυτική, βόρεια και ανατολική) και κατά 1.94 μ. της νότιας, επιβεβαιώνοντας την διαπίστωση της κατά τι μετατόπισης του ναού προς βορρά. Η μετατόπιση αυτή σχεδιαστικά σημαίνει πως η γραμμή που διέρχεται των γωνιών των αναβαθμών έχει κατοψικά κλίση 44 μοιρών και δεν καταλήγει στη γωνία της ευθυντηρίας στην νότια όψη. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τη διαφορά των πατημάτων των αναβαθμών ανά πλευρά και ενισχύει την υπόθεση περί των αρχικών θέσεων των Κρ 1.(1), Κρ 1.(2) και Κρ 1.(3) (βλ. σ. 14).

Στις θέσεις υπό των κιονοστοιχιών και των τοίχων του σηκού τοποθετούνται σε κάναβο πωρόλιθοι που λειτουργούν ως καλούπι του opus caementicium. Το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 0.95-2.50 μ. -με τους μακρύτερους να τοποθετούνται διπλοί θεμελιώνοντας τον κυρίως σηκό- πλάτους 0.50-1.00 μ. και ύψους 25-88 εκ. Φέρουν στο κέντρο βάρους τους τόρμο ρωμαϊκού λύκου, θέσεις τόρμων (8x8 εκ.) για γόμφωση του στυλοβάτη με αύλακες φοράς προς τα έξω, συνδέονται μεταξύ τους με ζεύγος πειόσχημων συνδέσμων 15 εκατοστών (ρωμαϊκό ημιπόδιο)(εικ. 23) και φέρουν πλήθος μοχλοβοθρίων και τόρμων παραγόμενων στις θέσεις των νοτίων παραστάδων και των εγκαρσίων τοίχων του σηκού.

Το ύψος των πωρολίθων σε συνδυασμό με τα ύψη των βαθμίδων μας αποκαλύπτει την ύπαρξη τεσσάρων στρώσεων βαθμίδων υπό του στυλοβάτη - με το μικρό ύψος της ευθυντηρίας (2-3 εκ.) να μη λογίζεται ως αναβαθμός - καθιστώντας το συνολικό πεντάβαθμο κρηπίδωμα εξόχως υψηλό (βλ. αναδ. σχ. 2, σχέδιο 4).

Οι εξωτερικοί πωρόλιθοι φέρουν τομή σχήματος αντεστραμμένου Γ, προσώπου 19-21 εκατοστών και κάτω έδρας 10-12 εκατοστών για την έδραση της τέταρτης στρώσης αναβαθμών (εικ. 23). Σε περιπτώσεις που η διατήρηση του πωρολίθου το επέτρεπε, παρατηρήθηκαν δύο τύποι συνδέσμων της παρακείμενης τρίτης και της υπερκείμενης

τέταρτης στρώσης αναβαθμών. Στην κάτω έδρα της τομής Γ διακρίνονται οπές πειόσχημων συνδέσμων (εικ. 24) που εισέχουν της εξωτερικής παρειάς κατά 5-7 εκατοστά. Δεδομένης της ύπαρξης οpus caementicium έξω από τον στερεοβάτη, για την έδραση των αναβαθμών, εικάζουμε πως για την ασφαλέστερη αγκύρωση της τρίτης στρώσης χρησιμοποιήθηκαν πειόσχημοι σύνδεσμοι μήκους 30 εκατοστών ( $\approx 1$  ρωμ. πόδα 0.295 μ.), ώστε να μην αγκυρώνονται μόνο με έναν γόμφο οι αναβαθμοί από την υποκείμενη στρώση.

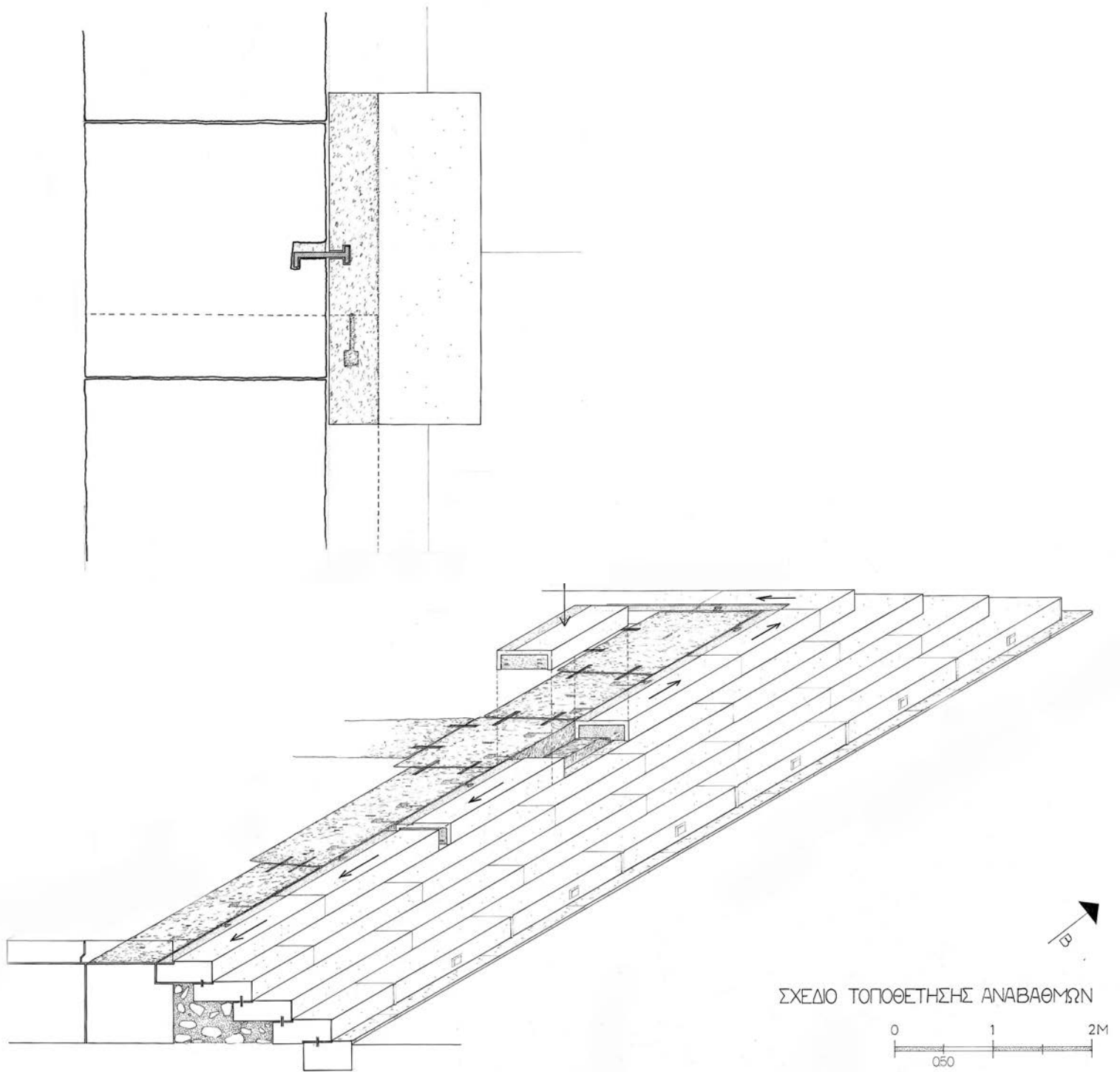


Σχέδιο 4: τομή κρηπίδας

Ο δεύτερος τύπος συνδέσμου παρατηρήθηκε στο πρόσωπο της τομής αντεστραμμένου Γ, στο σύνολο των εξωτερικών πωρολίθων (εικ. 25). Πρόκειται για οπή συνδέσμου, διαστάσεων 4x6 εκατοστών, βάθους 6-9 εκατοστών, στο πρόσωπο του λίθου. Στο πέρας του βάθους της στρέφεται κατά 90 μοίρες, όπου συνεχίζει για 3-4 εκατοστά. Η στρέψη παρατηρήθηκε πως είναι αριστερόστροφη στους πωρολίθους του σηκού και του προνάου, δεξιόστροφη στον οπισθόναο, ενώ σε ορισμένους λίθους δεν ήταν δυνατό να ταυτοποιηθεί λόγω φθορών.

Εικάζουμε πως η οπή αυτή χρησίμευσε στην ισχυρότερη αγκύρωση των βαθμίδων της τέταρτης στρώσης, που άπτονται του στερεοβάτη και εδράζονται στα 10-12 εκατοστά της τομής Γ που προαναφέραμε. Η κατασκευαστική διαδοχή, επιτρέπει στην τέταρτη στρώση να γομφώνεται στην κάτω έδρα της στην υποκείμενη στρώση, αλλά δεν επιτρέπει γόμφωση στην εσωτερική παρειά της, δεδομένου πως η έδρα των 10-12 εκατοστών του στερεοβάτη δεν επαρκεί για τώρνο 8x8 εκατοστών με αύλακα. Πιθανώς να μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν παράγομφοι, χωρίς την ανάγκη μολυβδοχόησης. Φαίνεται όμως πως χρησιμοποιήθηκαν πειόσχημης ή ιδιότυπης κάτοψης Τ και Γ σύνδεσμοι στην πίσω πλευρά των βαθμίδων της τέταρτης στρώσης, ώστε να αγκυρωθούν οι αναβαθμοί απευθείας στον στερεοβάτη (σχέδιο 5). Το σχετικά ευρύ πλάτος της οπής (6 εκατοστά) θα επέτρεπε να εισχωρήσει αρχικά το Γ σκέλος του συνδέσμου στο πλήρες βάθος της οπής, εφαρμόζοντας την πίσω πλευρά του αναβαθμού στον στερεοβάτη. Κατόπιν σύρεται με μοχλούς ο αναβαθμός στην τελική του θέση - εντοπίστηκαν θέσεις μοχλοβοθρίων - αριστερά ή δεξιά, εμπλέκοντας πλήρως τον σύνδεσμο. Με την τοποθέτηση στη συνέχεια του επόμενου αναβαθμού θα εξασφαλιζόταν η εμπλοκή του συνδέσμου, ώστε να παραλαβάνει τάσεις κατά τον κύριο άξονά του και να αποτρέπει τον λίθο να ολισθήσει. Τέλος, το τμήμα του συνδέσμου που θα ήταν εμφανές, στο σημείο που έπρεπε να λαξευθεί ο λίθος ώστε να τοποθετηθεί συρταρωτά από πάνω ο σύνδεσμος, θα καλυπτόταν από τον υπερκείμενο στυλοβάτη, καθιστώντας το αθέατο.

Η κατεύθυνση κατά την οποία στρέφεται κάθε φορά η οπή, αποκαλύπτει και τη φορά τοποθέτησης της τέταρτης στρώσης αναβαθμών. Παρατηρήθηκαν πάλι δύο αντίθετες φορές τοποθέτησης (βλ. σελ. 13), με σημείο εναλλαγής ίδιο με αυτό της πρώτης στρώσης (στον εγκάρσιο τοίχο του οπισθοδόμου) αλλά με αντίθετη φορά. Στον πρόναο και τον κυρίως σηκό η τοποθέτηση είναι κατά την φορά των δεικτών του ρολογιού, στον οπισθόδομο αντίθετη. Παραμένει το ερώτημα αγκυρώσεως των αναβαθμών της τέταρτης στρώσης στα σημεία που η φορά αλλάζει, μιας και δε θα ήταν δυνατή η μετακίνηση με μοχλούς στην τελική θέση, αλλά θα τοποθετούνταν κατα φραγήν. Στα σημεία αυτά η χρήση τέτοιου συνδέσμου δε θα ήταν δυνατή και ενδέχεται να προτιμήθηκαν παράγομφοι, με τις φθορές όμως των πωρολίθων να μην επιτρέπουν περαιτέρω παρατηρήσεις.



Σχέδιο 5: λεπτομέρεια του συνδέσμου στερεοβάτη - 4ης στρώσης βαθμίδων και σενάριο τοποθέτησης της 4ης στρώσης κατά τον κυρίως ναό και οπισθόδομο

## Opus caementicium

Στα διάκενα των πωρολίθων, στον πρόναο, τον σηκό και τον οπισθόδομο, καθώς και υπό των αναβαθμών, τοποθετείται μείγμα μικρών λίθων, κροκάλων και ασβεστοκονιάματος, δημιουργώντας γρήγορα και οικονομικά ένα αρκετά ισχυρό θεμέλιο στα σημεία της πλακόστρωσης του ναού. Το λιθόδεμα αυτό, εμφανίζεται στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική και γενικεύεται η χρήση του μετά τον Αύγουστο<sup>45</sup> με κύρια χρήση ως γέμισμα τοίχων ή βάσεων ναών και βάθρων. Ίδια τεχνική παρατηρήθηκε και στη βάση των Μεγάλων Προπυλαίων<sup>46</sup> και στο βάθρο Γ παρά του ναού της Αρτέμιδος. Στο συγκεκριμένο λιθόδεμα χρησιμοποιήθηκαν αδρανή από ελευσιναικούς λίθους και κροκάλους της περιοχής.

Το υλικό εξωτερικά του στερεοβάτη διατηρεί την κλιμακωτή δόμησή του ως έδραση των αναβαθμών, δίνοντάς μας σε λίγα σημεία στοιχεία για το πλάτος των υπερκείμενων λίθων. Το ανώτατο σημείο που συναντάμε το λιθόδεμα εκτός του στερεοβάτη είναι στη στάθμη της κάτω έδρασης της τέταρτης στρώσης αναβαθμών στον στερεοβάτη, στα 66-67 εκατοστά από το έδαφος (εικ. 27), 20-21 εκατοστά ψηλότερα από τη θέση που εμφανίζεται στη τομή του Ορλάνδου (εικ. 28). Η παρουσία σε αυτή τη στάθμη του λιθοδέματος δεν επιτρέπει την ύπαρξη του μικρού λίθου που συμπληρώνει το διάκενο μεταξύ τρίτης στρώσης αναβαθμών και στερεοβάτη, ενώ η σαφής παρειά του μείγματος εξωτερικά μας υποδεικνύει πως ο λίθος εφάρμοζε απευθείας στο ασβεστοκονίαμα, επιβεβαιώνοντας την ανάγκη των πειόσχημων συνδέσμων μεταξύ τρίτου αναβαθμού και στερεοβάτη.

Επιστρέφοντας στους πωρόλιθους στην εξωτερική παρειά του στερεοβάτη, παρατηρούμε ότι αυτοί δεν έχουν το ίδιο, όλον ύψος μέχρι το έδαφος (0.88 μ. ≈ 3 ρωμ. πόδες), αλλά εκκινώντας από τους γωνιακούς εδράζονται εναλλάξ επί *opus caementicium* (βλ. σχέδιο 6). Ιδιαίτερα οι πωρόλιθοι προνάου και οπισθονάου, που προσιδιάζουν σε τετραγωνική κάτοψη - έναντι αυτών του σηκού με αρκετά επιμήκεις κατόψεις - μονοί σε αριθμό ανά πλευρά, στις θέσεις που δεν φέρουν κίονες και τα φορτία είναι αρκετά μικρότερα, εδράζονται επί του λιθοδέματος, με το εξωτερικό πέρας αυτού να μην εμπλέκεται με το λιθόδεμα υπό των αναβαθμών (εικ. 29, 30). Η λύση αυτή επιλέχθηκε πιθανώς για οικονομία υλικού και δεν εφαρμόζεται υπό των μακρών τοίχων του σηκού, που υπάρχει διπλή καθ' ύψος στρώση πωρολίθων (βλ. αναδ. σχ. 1).

Οι σχηματισμοί του *opus caementicium* σώζονται εν μέρη στο εσωτερικό του ναού. Στον μεν πρόναο στη νότια γωνία του, στον οπισθόδομο μικρό τμήμα στα δυτικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σωζόμενο υλικό στον κυρίως ναό, όπου σώζεται σχεδόν όλο (εικ. 31, βλ. σχ. 2). Παρατηρείται κενό στη ΝΑ γωνία του σηκού, ικανών διαστάσεων, που σε συνδυασμό με οπή συνδέσμου στον αμέσως παρακείμενο πωρόλιθο μαρτυρά την ύπαρξη ενός ακόμα πωρολίθου που απουσιάζει. Το υλικό του μέλους καθώς και η δυσκολία εξαγωγής του από

---

<sup>45</sup> Μπούρας, σ. 377

<sup>46</sup> Ζιρώ, σ. 140

το σημείο<sup>47</sup> ίσως καταδεικνύουν τη θέση ενός εκ των δύο οικίσκων που καθεραίθηκαν με την έναρξη των μελετών.

Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη του ρωμαϊκού κονιάματος κατά τον κεντρικό άξονα του σηκού. Κινούμενοι κατά τον άξονα του ναού και διερχόμενοι του σημείου που βρισκόταν η θύρα του ναού, διακρίνεται μια κεντρική ζώνη, πλάτους 90 εκ. αρχικά και 1.30 μ. στη συνέχεια που απουσιάζει πλήρως το ρωμαϊκό κονίαμα, σε σχήμα που φαίνεται αρκετά επιμελημένο και πιθανώς ηθελημένο. Εμφανίζεται ξανά 2.80 μ. από την είσοδο για ακόμα 2 μ., με τα τελευταία 60 εκατοστά, που άπτονται του εγκαρσίου τοίχου του οπισθοδόμου, να εξέχουν κατά 5-7 εκ. καθ' ύψος (εικ. 32) και να περιλαμβάνουν μεγαλύτερους λίθους από τα συνήθη αδρανή. Σχηματίζεται έτσι ένα Π κατοψικά περιμετρικά ενός κενού πυρήνα διαστάσεων 1.30x1.30 μ.. Δεδομένου πως το κονίαμα χρησιμοποιείται ως υπόβαθρο του στυλοβάτη ή βάση βάθρου (όπως στο βάθρο Γ) προκύπτουν τρεις πιθανές εκδοχές:

Πρώτη και λιγότερο ενδιαφέρουσα, είναι να αφαιρέθηκε το κονίαμα κατά τις ανασκαφές και καθαίρεσεις των οικίσκων. Πιστεύουμε πως η διάταξη φαίνεται αρκετά επιμελημένη ώστε να είναι αποτέλεσμα μιας τέτοιας περίπτωσης.

Η δεύτερη και τρίτη εκδοχή βασίζονται στη θέση και τα μέτρα του πυρήνα του κενού (1.30x1.30 μ. που προσεγγίζει κατά πολύ τους τρεις ρωμαϊκούς πήχεις  $\approx 1.3275$  μ.). Με δεδομένο εντός του σηκού να ίσταται το άγαλμα της θεότητας που αφιερώνεται ο ναός, επί βάθρου ή μη, τοποθετημένο εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων αξονικά, το σημείο που απουσιάζει το κονίαμα βρίσκεται ακριβώς εμπρός αυτού.

Η έξαρση του κονιάματος εμπρός του σηκοπισθοδόμου τοίχου πιθανώς ταυτίζεται με τη θέση του βάθρου, με πλάτος  $\approx 1.3275$  μ. Σαφώς, σε πιθανή ύπαρξη βάθρου στο σημείο το κονίαμα δεν θα έφτανε έως την τελική στάθμη του βάθρου, διότι δε θα υπήρχε ανάγκη και οι πλευρικές τάσεις πιθανώς καταπονούσαν τους περιβάλλοντες λίθους, αλλά μια μικρή έξαρση σε συνδυασμό με μεγαλύτερους λίθους θα ήταν πιθανή λύση.

Το κενό στον πυρήνα του σηκού πιθανώς καταδεικνύει ηθελημένη υποχώρηση της στάθμης στο σημείο της πλακόστρωσης, εν είδει ρηχής δεξαμενής στο δάπεδο ακριβώς πριν το άγαλμα, αντίστοιχο της μεταγενέστερης δεξαμενής όπως αναφέρει ο Πausanias για τον Παρθενώνα<sup>48</sup>, θεωρείται πάντως αδύνατο να υπήρχαν αντίστοιχες ανάγκες στο ναό της Αρτέμιδος.

Τρίτη και κατά την άποψή μας επικρατέστερη εκδοχή είναι η πειόσημη διάταξη του ρωμαϊκού κονιάματος να υπονοεί αντίστοιχη διάταξη του βάθρου εσωτερικά του σηκού,

---

<sup>47</sup> Θα ήταν ευκολότερο να αφαιρεθεί ο εξωτερικός πωρόλιθος

<sup>48</sup> Η χρήση της δεξαμενής που αναφέρεται από τον Pausanias έχει αποδωθεί κατά Stevens στην ανάγκη του ελεφαντοστού που χρησιμοποιήθηκε στο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου να διατηρείται σε υγρή ατμόσφαιρα κατά τους ξηρούς θερινούς μήνες της Αθήνας, Ορλάνδος, *Παρθενώνας*, σ. 387

κατά τα πρότυπα του Τρίτου Ναού του Απόλλωνος, ή Ναού των Αθηναίων στη Δήλο<sup>49</sup> (εικ. 33). Η διάταξη Π του βάρου δικαιολογεί πιθανώς τη χρήση μεγαλύτερων αδρανών σε σχέση με το λιθόδεμα προνάου και οπισθοδόμου που φέρουν μόνο τον στυλοβάτη, μιας και τα φορτία του βάρου θα ήταν μεγαλύτερα. Στην περίπτωση αυτή, η μεγάλη επιφάνεια του βάρου - αν δεχθούμε πως καταλάμβανε το εσωτερικό πλάτος του σηκού  $\approx 3.60$  μ. - θα ήταν δυνατό να φιλοξενήσει πλέον του ενός αγάλματα. Η πρακτική ναών με περισσότερα του ενός αγάλματα δεν αποτελεί καινοτομία στα ρωμαϊκά χρόνια που οικοδομείται ο ναός, αφού τουλάχιστον στην περίπτωση του ναού της Αθηνάς Παλλήνης που μεταφέρθηκε και αφιερώθηκε στον Άρη στην Αγορά της Αθήνας στα χρόνια του Αυγούστου, στέγαζε στη νέα θέση του πλέον του ενός αγάλματα. Πιθανώς, η αναφορά του Πausanias στο ναό ως “Προπυλαίας Αρτέμιδος και Πατρώου Ποσειδώνα” να σχετίζεται με την ύπαρξη και των δύο αγαλμάτων στον σηκό του και όχι του ενός εκτός αυτού επί του βάρου Γ όπως προτείνεται. (βλ. αναδ. σχ. 9)

## Στυλοβάτης

Το κρηπίδωμα ολοκληρώνεται με τον στυλοβάτη που λογίζεται ως ο πέμπτος αναβαθμός. Οι λίθοι του στυλοβάτη εδράζονται επί των πωρολίθων του στερεοβάτη, γομφόμενοι στις θέσεις που παρατηρήθηκαν τόρμοι με αύλακα. Οι θέσεις αυτές διατάσσονται περιμετρικά της γενικής κάτοψης του ναού, σε μέση απόσταση 15 εκατοστών από το πρόσωπο των πωρολίθων, σε ζεύγη με απόσταση 30-40 εκατοστών και φορά αύλακα προς τα έξω, ενώ απουσιάζουν παντελώς αντίστοιχοι τόρμοι σε μεγαλύτερο βάθος από το περίγραμμα του στερεοβάτη. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι λίθοι του στυλοβάτη που γομφώνονταν ήταν μονάχα αυτοί περιμετρικά του στερεοβάτη, ενώ οι τοποθετημένοι εσωτερικά αυτών παρέμεναν αγόμφωτοι. Άλλωστε, παρουσία γόμφων στο εσωτερικό θα ήταν αδύνατη μιας και αυτή τη θέση καταλάμβανε το *opus caementicium*, που περατώνεται στην άνω έδρα του στερεοβάτη και θεωρείται απίθανο να επενδύθηκε με πλάκες που αυτές πλέον θα έφεραν τον στυλοβάτη<sup>50</sup>. Η θέση των υπάρχοντων τόρμων και το γεγονός πως θα δημιουργείτω ένας επιπλέον αναβαθμός (έξι συνολικά) το καθιστά αδύνατο. Η γομφωμένη περιμετρική στρώση θα καθιστούσε τις εσωτερικές αγόμφωτες αμετακίνητες, δια εγκιβωτισμού.

Με εξασφαλισμένες τις εσωτερικές πλάκες κατ’ αυτό τον τρόπο, το μόνο ερώτημα που παραμένει εντοπίζεται στην περιμετρική στρώση πλακών του στυλοβάτη και πως αυτές εξασφαλίζονται κατά την εσωτερική παρειά τους. Την απάντηση μας δίνει θραύσμα μέλους,

---

<sup>49</sup> Ο εν λόγω ιωνικός, εξάστυλος αμφιπρόστυλος ναός κατασκευάστηκε από χορηγία των Αθηναίων στη Δήλο, μεταξύ 425-417 π.Χ. πιθανώς από τον Καλλικράτη.

<sup>50</sup> ο τρόπος αυτός συναντάται στα Μεγάλα Προπύλαια, όπου επί του ρωμαϊκού ασβεστοκονιάματος της βάσης εδράζεται στρώση πύρινων πλακών που αυτές φέρουν τον στυλοβάτη. βλ. Ζιρώ, σ. 141



πεντελικού μαρμάρου, που ισχυριζόμαστε πως ανήκει στον στυλοβάτη (εικ. 34, 35, σχέδιο 4). Ονοματίστηκε Στ(1) και έχει διαστάσεις 93.5 εκ. μήκος (αρχικό), 58 εκ. σωζόμενο πλάτος και 30 εκ. ύψος (αρχικό). Αν και αρκετά θραυσμένο, σώζονται τμήματα των πλευρών των δύο προσώπων του. Η μία είναι τέλεια λειασμένη ενώ η αντιδιαμετρική της είναι δουλεμένη με λεπτό βελόνι κατά 18.5 εκ. και φέρει εξοχή κατά τα υπόλοιπα 11.5 εκ. που προβάλλει 3.5 εκ. Η εξοχή παρατηρείται καθ'όλο το σωζόμενο πλάτος (38 εκ. στην πίσω παρειά). Εκ των δύο αυτών παρειών προκύπτει το αρχικό μήκος του μέλους (=93.5 εκ.). Η θεατή έδρα του είναι σε όλη την επιφάνειά της δουλεμένη με ντισιλίδικο, με την αθέατη έδρα να μην κατέστη δυνατό να μελετηθεί διεξοδικά. Μέσω ψιλαφήσεως σημείων όπου ήταν δυνατό διαπιστώθηκε επιφάνεια ίδια με της θεατής έδρας.

Οι διαστάσεις του μέλους και η κατεργασία του μας κάνει να πιστεύουμε πως πρόκειται για μέλος του στυλοβάτη. Το μήκος που σώζεται ακέραιο (93.5 εκ.) πλησιάζει τη διάσταση που θα περιμέναμε να συναντήσουμε στα μέλη του στυλοβάτη, δεδομένων των μέτρων των λίθων του στερεοβάτη. Το σχετικά με τους αναβαθμούς μεγαλύτερο ύψος (31 εκ. έναντι 24.5 εκ. που μετρήθηκε ο ψηλότερος αναβαθμός) θεωρούμε πως δεν είναι απαγορευτικό, δεδομένων των παραδειγμάτων ναών με κατά τι αυξημένο ανώτατο αναβαθμό<sup>51</sup>. Η τέλεια λείανση του προσώπου, συνεπάγεται πως αυτό ήταν θεατό, και το τοποθετεί στην περιμετρική ζώνη του στυλοβάτη. Αυτόματα, η έταιρη σωζομένη παρειά θα βρισκόταν εσωτερικά και θα εφάρμοζε με την παρειά του εσωτερικού μέλους (βλ. σχέδιο 4). Για να εφαρμόζουν πλήρως τα δύο μέλη θα πρέπει και στο παρακείμενο να λαξευθεί συμπληρωματική εξοχή. Βεβαίως η θέση της εξοχής στο θραύσμα που εξετάζουμε δεν ταυτοποιήθηκε αν βρίσκεται στην πάνω ή την κάτω έδρα, μιας και βρίσκεται αποθεμένο παρά το ναό και θα μπορούσε να έχει τοποθετηθεί ανάποδα. Επιπλέον η θεατή έδρα, λόγω του μικρού σωζόμενου πλάτους της δεν μας προσφέρει κάποιο στοιχείο (τόρμο, ίχνος κίονα) πέραν της λάξευσής της. Με ανατροπή του λίθου θα ήταν δυνατό να αναγνωριστεί ποιά εκ των δύο αποτελεί την άνω έδρα του, άρα και την θέση της εξοχής και θα ήμασταν σε θέση να γνωρίζουμε τη σειρά τοποθέτησής της, πριν ή μετά της εσωτερικής στρώσης. Η λογική πάντως προκρίνει (μιας και πρόκειται για εξωτερική στρώση) να τοποθετείται πρώτη, με την εξοχή κάτω και εν συνεχεία να καθελκύεται η εσωτερική, η αμφιβολία μας όμως έγκειται στην σχετικώς αδρή για τελική στάθμη λάξευση της θεατής έδρας.

Από την εξέταση των στοιχείων που μας παρέχει ο στερεοβάτης και το κρηπίδωμα, εικάζουμε πως οι διαστάσεις του στυλοβάτη θα ήταν ~12.41x6.50 μ., με επτά λίθους κατά τη στενή πλευρά, με προσδοκόμενο πλάτος πλάκας ~0.9285 μ., χωρίς βεβαίως να υποστηρίζουμε πως και οι επτά πλάκες κατά τη στενή πλευρά θα είχαν το ίδιο πλάτος, με πιθανότερη υπόθεση οι τέσσερις πλάκες υπό των κίωνων να είναι κατά τι πλατύτερες τις άλλες.

Το πλήθος μοχλοβοθρίων, τόρμων (8x8 εκ.) με αύλακες κατά διαφόρες κατευθύνσεις και μικρών ευθύγραμμων και γωνιακών τόρμων (διαστάσεων 1.5x6-7 εκατοστά) στις θέσεις των

<sup>51</sup> Ορλάνδος, *Παρθενώνας*, σ. 120

παραστάδων και των τοίχων του σηκού βεβαιώνει πως οι κατώτατες στρώσεις παραστάδων και σηκού εδράζονταν και γομφώνονταν (με μολυβδοχοημένους γόμφους και παράγομφους) απευθείας επί του στερεοβάτη. Σημειώθηκαν επίσης ίχνη κατά τους εγκαρσίους τοίχους του σηκού (θα αναφερθούμε στη συνέχεια, βλ. σηκός).

Τέλος, δεν παρατηρήθηκαν στοιχεία ικανά να δικαιολογήσουν παραπάνω της μιας στάθμης του δαπέδου του ναού.

## Ο σηκός του ναού

Πέριξ του ναού σώζεται πλήθος μελών που ανήκουν στο σηκό του ναού. Καταγράφησαν επτά παραστάδες, τρεις αγγελαίοι λίθοι του σηκού και τέσσερα επίκρανα. Στη συνέχεια θα τα δούμε αναλυτικά.

## Παραστάδες

Εκ των παραστάδων του ναού σώζονται θραύσματα επτά από πεντελικό μάρμαρο<sup>52</sup>. Διακρίνονται σε τέσσερις τετραγωνικές (κεφαλή) (Π 6.2, Π 4.5, Π 2.3, Π 2.2), δύο με ουρά (Π 5.3, Π 5.2) και μια πιθανώς με ουρά (Π 1.3).

Η Π 6.2 σώζεται σχεδόν ακέραια, με ελάχιστες φθορές στις ακμές, τέλεια λειασμένη κατά τις τρεις πλευρές, εμφανίζουσες τα νερά του μαρμάρου σχεδόν οριζόντια. Η τέταρτη πλευρά λαξέυτηκε με χοντρό βελόνι πλήν των δύο αναθυρώσεων πλάτους 9 και 9.5 εκατοστών παρά των εξοχών της κεφαλής κατά 7 (δεξιά κατά την πρόσοψη) και 4.5 (αριστερά) εκατοστά. Στην άνω έδρα φέρει περιμετρική αναθύρωση 7.5-10 εκ., τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου και τρία ίχνη πειόσχημων συνδέσμων παρά την οπίσθια παρειά. Φέρει στην πρόσοψη καθ' ύψος μείωση (κάτω έδρα=71.6, άνω έδρα=71.3 εκατοστά, μείωση  $\geq 0.6\%$ ), οι μακρές πλευρές ισούνται 72.5 εκ. δίχως μείωση και αρχικό ύψος 49.5 εκ. (εικ. 36).

Η Π 4.3 σώζεται σχεδόν ακέραια, αρχικού ύψους 49.5 εκ., αρχικού πλάτους 72.5 εκ. στην άνω έδρα και αρχικού μήκους 72-72.5 εκ. Τέλεια λαξευμένη κατά τις τρεις πλευρές, φέρει στην οπίσθια αναθυρώσεις ~14 και 11 εκατοστών, παρά των εξοχών της κεφαλής κατά 7 εκ. (αριστερά κατά την πρόσοψη). Η άνω έδρα φέρει τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου και δύο οπές πειόσχημων συνδέσμων (εικ. 37).

Σώζεται θραύσμα της Π 2.3, σωζομένου ύψους ~22.5 εκ., σωζομένου πλάτους 53.5 εκ. (η θέση του τόρμου λύκου επιτρέπει τον υπολογισμό του αρχικού =72-73 εκ., με την υπόθεση ότι το θραύσμα προέρχεται από παραστάδα του προνάου με σχεδόν τετραγωνική κάτοψη) και αρχικού μήκους 73.5 εκ. Οι σωζόμενες δύο πλευρές είναι τέλεια λειασμένες, η οπίσθια λαξευμένη με χοντρό βελόνι και διακρίνονται ίχνη αναθυρώσεως πλάτους ~12.5 εκ. Στην άνω έδρα σώζεται μόνο τραπεζιόσχημος τόρμος λύκου (εικ. 38).

---

<sup>52</sup> Ρούσσου, σ. 53

Η Π 2.2 σώζεται τμηματικά. Μετρήθηκε αρχικό ύψος 45.8 εκ., σωζόμενο πλάτος 62εκ. (μέσω υπολογισμού αρχικού μέσω του τόρμου λύκου προκύπτει αρχικό πλάτος 72 εκ.) και αρχικό μήκος 75.5 εκ. Οι δύο τέλεια λειασμένες πλευρές αποκαλύπτουν νερά μαρμάρου σχεδόν κατά την οριζόντια και στην οπίσθια πλευρά διακρίνεται αναθύρωση 17εκ. παρά εξοχής κεφαλής 7 εκ.(δεξιά κατά την πρόσοψη). Η άνω έδρα φέρει τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου, οπή πειόσχημου συνδέσμου και τόρμο (8x6 εκ.) (εικ. 39).

Σώζεται θραύσμα της Π 5.3 όπου διατηρεί τμήμα του ουριαίου τμήματος. Σωζόμενο ύψος του μέλους ισούται με 35 εκ., αρχικό πλάτος κάτω έδρας κεφαλής 72 εκ., αρχικά μήκη κεφαλής 72εκ. (αριστερά κατά πρόσοψη) και 71-71.5 (δεξιά), εξοχές κεφαλής 5 εκ. (αριστερά) και 7 εκ. (δεξιά), αρχικό πλάτος ουράς 60 εκ., ενώ το μήκος ουράς σώζεται τμηματικά (=32 εκ.). Στις τέλεια λαξευμένες περιμετρικές πλευρές διακρίνονται νερά μαρμάρου κατά την οριζόντια, στην άνω έδρα τραπεζιόσχημος τόρμος λύκου, ίχνη οπής μοχλοβοθρίου (~8x2 εκ.) παρά το πέρας της κεφαλής και τόρμος (8x8 εκ.) με ίχνη αύλακα. Με δεδομένο το κέντρο βάρους του λίθου το αρχικό μήκος της ουράς υπολογίστηκε περί τα 55-56.5 εκατοστά (εικ. 40).

Η Π 5.2 αποτελείται από τέσσερα θραύσματα τοποθετημένα στις αρχικές θέσεις τους (σημειώνεται ήδη από τη μελέτη Ορλάνδου). Μετρήθηκε το αρχικό ύψος =52 εκ., αρχικό πλάτος κεφαλής =72 εκ. στην άνω έδρα, μήκος κεφαλής 73 εκ (αριστερά) και ~70.5 (δεξιά), εξοχές κεφαλής 7 εκ. (δεξιά) και 5 εκ. (αριστερά), πλάτος ουράς 59 εκ. και μήκος ουράς 56.5 εκ. Οι περιμετρικές πλευρές είναι τέλεια λειασμένες, με διακριτά νερά μαρμάρου κατά την οριζόντια. Η άνω έδρα φέρει περιμετρική αναθύρωση 11-11.5 εκατοστών, τόρμο (8x8 εκ.), τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου στο κέντρο βάρους και οπή μοχλοβοθρίου παρά το πέρας της κεφαλής. Στην οπίσθια πλευρά της διακρίνονται αμυδρά ίχνη αναθύρωσης (εικ. 41).

Τέλος, το θραύσμα Π 1.3 παρουσιάζει ενδιαφέρον. Σώζονται οι δύο έδρες του, με αρχικό ύψος 52.2 εκ. και πλάτος προσόψεως 75 και 74.5 εκ., κάτω και άνω έδρα. Στις τέλεια λαξευμένες όψεις του διακρίνονται κατακόρυφα νερά μαρμάρου, ενώ στο σωζόμενο τμήμα της οπίσθιας πλευράς διακρίνεται εξοχή της κεφαλής κατά 6.6 εκ. (αριστερά) και εξοχή κατά τον εγκάρσιο άξονα, σωζόμενη για 2-3 εκατοστά. Στην άνω έδρα φέρει τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου και τόρμο (8x8 εκ.) με αύλακα. Η σωζόμενη εξοχή κατά 2-3 εκατοστά και η θέση του τραπεζιόσχημου τόρμου μας ωθεί το θεωρήσουμε θραύσμα παραστάδος με ουρά (εικ. 42, 43).

Οι αναλυτική εξέταση των λεπτομερειών των παραστάδων μπορεί να οδηγήσει στα εξής συμπεράσματα:

Το σύνολο των μελών παραστάδων προέρχεται από τις παραστάδες του προνάου. Η θέση και ο αριθμός των αναθύρωσεων και η ύπαρξη ουριαίου τμήματος αποκλείει να προέρχονται από αυτές του οπισθοδόμου. Επιπλέον η μέτρηση του πάχους του ουριαίου τμήματος μας δίνει το πάχος των πλευρικών τοίχων του προνάου, διαπίστωση που έγινε και από τον Ορλάνδο.

Αν εξετάσουμε τα πλάτη των αναθυρώσεων παρά των εξοχών, μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θέση των μελών: Προκύπτει πως αν τοποθετηθούν σχεδιαστικά επί κατακορύφου άξονα διερχόμενο από το κέντρο του πλάτους των, συμπίπτουν οι αναθυρώσεις των Π 4.3, Π 2.3, Π 5.3, Π 1.3 και αντίστοιχα των Π 6.2, Π 2.2 και Π 5.2 και ομαδοποιούνται κατ' αυτόν τον τρόπο σε δύο παραστάδες. Εν συνεχεία, εξετάζοντας τα τρία μέλη με ουρά, μπορούμε να ταυτοποιήσουμε τη θέση τους (άρα και τη θέση της παραστάδος στην οποία ανήκουν) σύμφωνα με τις εξοχές των κεφαλών τους. Δεχόμενοι πως η πλατύτερη εκ των δύο εξοχών τοποθετείται στην εσωτερική παρειά του τοίχου, αμέσως ταυτοποιούμε πως οι Π 5.3, Π 1.3 ανήκουν στην ανατολική παραστάδα του προνάου, ενώ η Π 5.2 στη δυτική, έχοντας πάντα την πλατυτέρα εξοχή (7 εκατοστών) προς το εσωτερικό του ναού (για την ταύτιση βλ. αναδ. σχ. 4).

Επιστρέφοντας στην μελέτη του Ορλάνδου, κατά τη διαδικασία ταυτοποίησης της θέσης του νέου επιστυλίου, αναφέρεται στο πλάτος της πρόσοψης των παραστάδων κατά το εξής: *“Τούτο ἄλλως τε ἐπικυρούται καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου πάχους τοῦ λίθου 0.780, ὅπερ διὰ μὲν τὸν τοῖχον τοῦ κυρίως σηκοῦ, ἔχοντα πάχος μόνον 0.495, ἦτο δυσαναλόγως μέγα, ἐν ᾧ εὐαρμωστῆι τελείως διὰ τὸν πρόναον ἢ τὸν οπισθόδομον, ἅτε ἰσοῦμενον πρὸς τὴν κάτω τοῦ κίονος καὶ τῆς παραστάδος διάμετρον.”*<sup>53</sup> Εκ των συμφραζομένων, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Ορλάνδος δέχεται το πλάτος της πρόσοψης των παραστάδων να ισούται με τη διάμετρο των κίωνων και το πλάτος του επιστυλίου, ἤτοι 78 εκατοστά. Από την αποτύπωση διαπιστώσαμε πως το πλάτος των προσόψεων των παραστάδων που σώζονται δεν είναι σταθερό, αλλά κυμαίνεται μεταξύ 71.3-75 εκατοστών και επιβεβαιώθηκε, όπου ήταν δυνατό, καθ' ύψος μείωση. Επομένως με δεδομένο το πλάτος της κάτω έδρας της παραστάδος ἴσο με 78 εκ. (κατά Ορλάνδο), μπορούμε να ταυτοποιήσουμε την καθ' ύψος θέση των μελών και λαμβάνοντας υπόψιν τα εναπομείναντα μέλη του σηκού (επίκρανα παραστάδων, επικρανίτιδα) και των κίωνων, πιθανώς να προσεγγίσουμε το αρχικό ύψος του σηκού. (βλ. σ. 40)

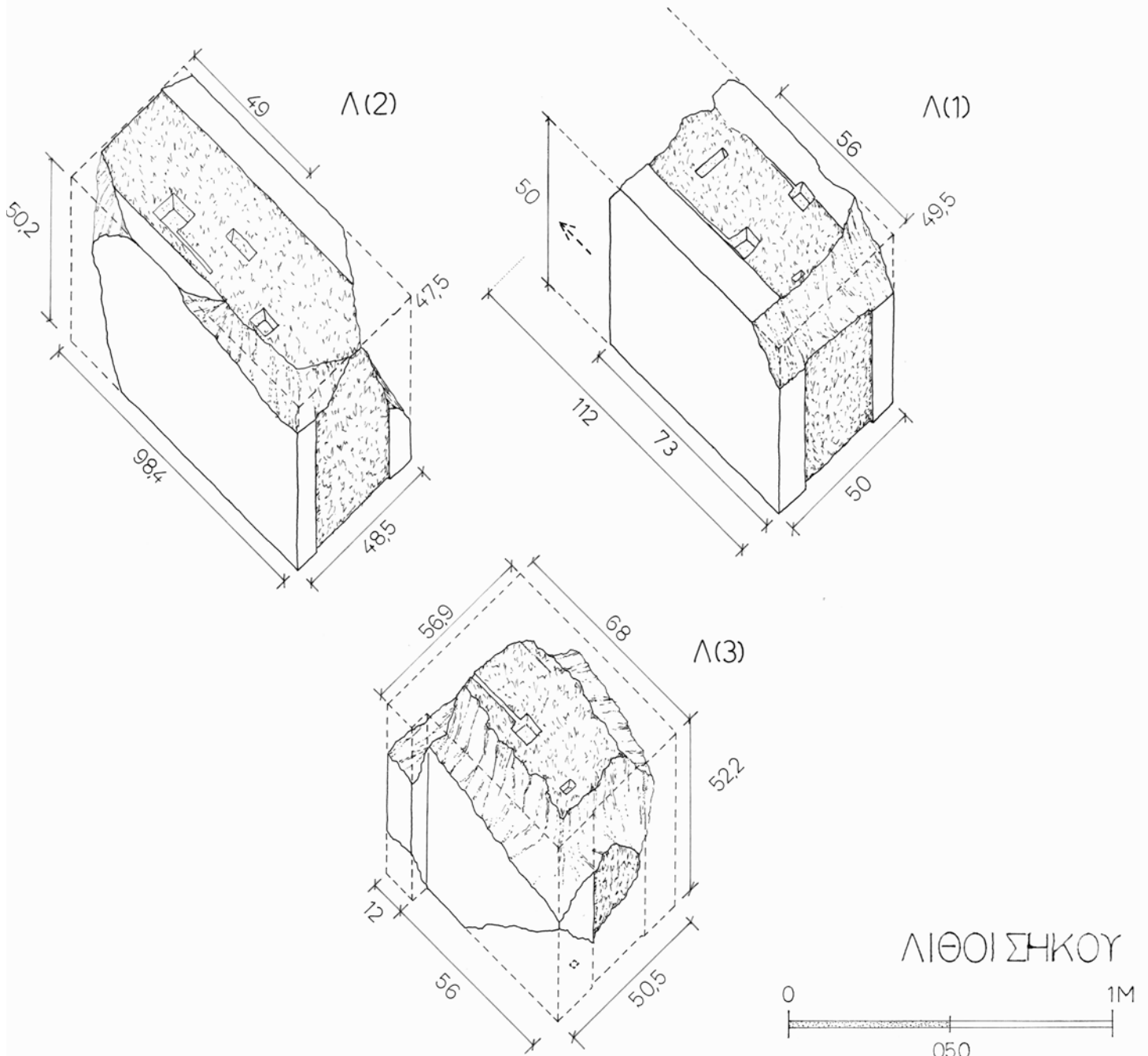
## Λίθοι σηκού

Από τους λίθους του σηκού εντοπίστηκαν δύο σωζόμενα μαρμάρινα μέλη πεντελικού μαρμάρου και τρίτο που εικάζουμε πως συνανήκει, τα οποία καταγράφονται και στην προγενέστερη μελέτη Ορλάνδου. Αποτελούν τα μέλη Λ(1), Λ(2) και Λ(3). (σχέδιο 6).

Το μέλος Λ(1) αποτελεί θραύσμα του αρχικού, σωζόμενου μήκους 0.73 μ., πλάτους 0.50 μ. (αρχικό) και ύψους 0.50 μ. (αρχικό). Οι δύο μακρές πλευρές του είναι τέλεια λειασμένες με τα νερά του μαρμάρου κατακόρυφα. Φέρει αναθυρώσεις κατά την άνω και τη στενή έδρα του πάχους 11.5 και 9.5 εκατοστών, με την υπόλοιπη επιφάνεια λαξευμένη με χοντρό βελόνι. Στην άνω έδρα φέρει δύο τόρμους (8x8 εκ.) με αύλακες μολυβδοχόησης φοράς

---

<sup>53</sup> Ορλάνδος, *ναός Προπυλαίας Αρτέμιδος*, σ. 2



Σχέδιο 6: Θραύσματα λίθων σηκού

προς το κέντρο και στο κέντρο βάρους τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου. Πλησίον της σωζομένης στενής πλευράς του, σε απόσταση ~15 εκατοστών φέρει οπή πειόσχημου συνδέσμου. Από τη θέση του τόρμου για λύκο, υπολογίστηκε το αρχικό μήκος του σε 1.12 μ. Μετρήθηκε τέλος μείωση καθ' ύψος<sup>54</sup>, με πλάτος κάτω έδρας 50 εκατοστών και άνω έδρας 49.5 εκατοστών (=1% μείωση).

Το μέλος Λ(2) σώζεται στο αρχικό μήκος του, 0.985 μ., με πλάτος 0.485 μ. κάτω έδρας και 0.475 μ. άνω έδρας (=2% μείωση) και ύψος 0.502 μ. Η μακρά πλευρά του που είναι θεατή είναι τέλεια λειασμένη, με τα νερά του μαρμάρου σχετικώς κατακόρυφα. Φέρει αναθυρώσεις κατά τις δύο στενές πλευρές και τις δύο έδρες του, πλάτους 8 και 9.5 εκατοστών, με την υπόλοιπη επιφάνεια λαξευμένη με χοντρό βελόνι. Στην άνω έδρα του διακρίνονται δύο τόρμοι (8x8 εκ.) με αύλακες μολυβδοχόησης και στο κέντρο βάρους τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου.

Παρά του ναού, εντοπίστηκε θραύσμα μαρμάρινου μέλους με εκτεταμένη φθορά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Θεωρείται κατά τη μελέτη πως αποτελεί θραύσμα λίθου του σηκού Λ(3). Πρόκειται περί μασχαλιαίου λίθου και παρά τις φθορές, οι σωζόμενες αναθυρώσεις (πλάτους 13.5 εκ., η έταιρη δε δύνανται να μετρηθεί λόγω φθορών, διατηρείται όμως η εσωτερική παρειά της) μαρτυρά το αρχικό μήκος του (=0.68 μ. εκ των οποίων το μασχαλιαίο τμήμα - πλήρως λαξευμένο κατά τις τρεις θεατές πλευρές του - =12εκ., προεξέχων κατά 6.4 εκ.). Οι δύο παρειές του, εξόχως λειασμένη η μία, σχετικώς η έταιρη, δίνουν το πλάτος του (=50.5 εκ.). Το αρχικό του ύψος ισούται με 52.2 εκ., με τις φθορές να μην επιτρέπουν τον έλεγχο για πιθανή καθ' ύψος μείωση. Η άνω έδρα του φέρει τόρμο (8x8 εκ.) με αύλακα και οπή πειόσχημου συνδέσμου (συνολικού μήκους 30 εκατοστών), απουσιάζει πλήρως δε τόρμος λύκου. Στην κάτω έδρα του φέρει μικρή οπή (1.6x1.6 εκ.) πιθανώς για σύνδεση με παράγομφο. Η θέση του τόρμου και της οπής συνδέσμου αποκλείει την περίπτωση αρχικής τοποθέτησής του κατά την κατακόρυφο, ως βάση παραστάδας ή παρειάς θυρώματος.

Οι δύο λίθοι Λ(1) και Λ(2) έχουν σχεδόν ίδιο ύψος (50 έναντι 50.2 εκατοστών), αλλά διαφορετικά λοιπά χαρακτηριστικά (αρχικό μήκος και μείωση). Οι δύο προγενέστερες μελέτες Gandy και Ορλάνδου ενώ συμφωνούν κατά το πλάτος των πλευρικών τοίχων του προνάου, διαφοροποιούνται κατά τους μακρούς τοίχους του κυρίως σηκού. Στη μελέτη Dilettanti ο τοίχος του σηκού σχεδιάζεται ομοιόμορφος ως προς το πάχος (~60 εκατοστά)<sup>55</sup>. Η μελέτη Ορλάνδου αντιθέτως καταλήγει πως το πάχος των μακρών τοιχών κατά τον κυρίως σηκό κυμαίνεται μεταξύ 0.490-0.495 μ. ("εκ των δύο περισωθισών δόμων"), αφού

---

<sup>54</sup> που εντοπίστηκε και στη μελέτη Ορλάνδου

<sup>55</sup> το πάχος του τοίχου στη μελέτη Gandy δεν είναι αυθαίρετο αλλά συναγεται από τις ουρές των λίθων των παραστάδων που βρέθηκαν. Ενδεχομένως οι δύο λίθοι ("δόμοι" στη μελέτη Ορλάνδου) δεν είχαν αποκαλυφθεί την εποχή της μελέτης.

στη θέση αυτή ο τοίχος δεν οφείλει να ακολουθεί το πάχος του επιστυλίου και για λόγους οικονομίας και ευρυχωρίας το πάχος μειούται<sup>56</sup> (εικ.44).

Λαμβάνοντας υπόψιν το μήκος του  $\Lambda(2)$  ( $=0.985 \mu.$ ) και την κατά το μήκος απόσταση μεταξύ των παραστάδων  $6.895\mu.$  αντιστοιχούν επτά λίθοι (και έξι στη στρώση που οι παραστάδες φέρουν ουρά). Αντιθέτως με μήκος που υπολογίσαμε για τον  $\Lambda(1)$  ( $\sim 1.12 \mu.$ ) η απόσταση δε μπορεί να χωριστεί σε ακέραιο αριθμό. Η παρατήρηση αυτή μας οδήγησε να εξετάσουμε την πιθανότητα ο  $\Lambda(1)$  να μην ανήκει στους μακρούς τοίχους του σηκού, με μόνες εναλλακτικές τον σηκοπροδόμιο και σηκοπισθοδόμιο τοίχο, αφού κατά των πλευρικών του προνάου τοίχων το πλάτος που τεκμαίρεται από τις παραστάδες είναι 59-60 εκατοστά.

Παρόλο που παραστάδες που ανήκουν στον σηκοπισθοδόμιο τοίχο δεν βρέθηκαν μεταξύ των λειψάνων του ναού, η ύπαρξη τους θα πρέπει να θεωρείται βεβαία κατά την τυπολογία λόγω των παραστάδων του προνάου. Κατά την μορφολογία οφείλουν να έχουν διαστάσεις που αν δεν ταυτίζονται με των παραστάδων του προνάου, θα τις προσεγγίζουν κατά πολύ. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, η απόσταση μεταξύ των δύο παραστάδων του οπισθοδομίου τοίχου υπολογίζεται μεταξύ  $4.85-4.90 \mu.$ <sup>57</sup> και προκύπτει ίση με την παράθεση πέντε λίθων μήκους 97-98 εκατοστών, που προσεγγίζει κατά πολύ αυτό του  $\Lambda(2)$ .

Το πλάτος  $4.85-4.90$  που εκτιμάται στον σηκοπισθοδόμιο τοίχο οφείλει να ακολουθείται και κατά του σηκοπροδομίου τοίχου, ο οποίος όμως πλύν των δύο ανωτάτων στρώσεών του, διακόπτεται από το θύρωμα του ναού. Τη θέση του θυρώματος μας παρέχουν τα στοιχεία στον στερεοβάτη. Τα μοχλοβόθρια, οι παράγομφοι και ίχνος γραμμής που εντοπίζονται στις θέσεις όπου θα γομφώνονταν το κατώφλιο (που απουσιάζει εντελώς), απέχουν δε κατά  $\sim 1.80\mu.$  από τους πλευρικούς τοίχους του προνάου. Είδαμε παραπάνω πως το μήκος του  $\Lambda(1)$  υπολογίστηκε  $\sim 1.12 \mu.$ , διπλάσιο του αρχικού μήκους του  $\Lambda(3)$  ( $=56 \text{ εκ.}$ , εξαιρουμένου του μασχαλιαίου τμήματός του  $=12 \text{ εκατοστά}$ ) και το πλάτος τους διαφέρει κατά 5 χιλιοστά. Αν υποθέσουμε πως οι δύο λίθοι συνανήκουν σε ένα τοίχο, τότε το προστιθέμενο μήκος τους προκύπτει  $1.68 \mu.$ , που υπολείπεται κατά 12 εκατοστά περίπου του  $1.80 \mu.$  Η τυπική διάταξη δωρικού θυρώματος, όπου οι παρειές διαμορφώνονται από κατακόρυφα τοποθετημένα μέλη επίμηκους διατομής εδραζομένα επί του κατωφλιού, πιθανώς μας αποκαλύπτει την αρχική διάταξη: οι κατώτερες στρώσεις του σηκοπροδομίου τοίχου

---

<sup>56</sup> Ορλάνδος, *ναός Προπυλαίας Αρτέμιδος*, σ. 7

<sup>57</sup> η απόσταση προκύπτει από τον υπολογισμό του μήκους της στενής πλευράς της ζωφόρου. Τα τρίγλυφα που έχουν εντοπιστεί κυμαίνονται μεταξύ 38.3-40 εκατοστά (40 εκατοστά μετρήθηκε γωνιαίο τρίγλυφο που εντοπίστηκε) με μέσο όρο  $=39.02$  εκατοστά, ενώ οι μετόπες κυμαίνονται μεταξύ 59.4-61.5 εκατοστά με μέσο όρο  $=60.17$  εκατοστά. Υπολογίζοντας με τους μέσους όρους το μήκος προκύπτει μήκος  $\sim 6.3416$  μέτρα. Αφαιρώντας το πλάτος δύο τριγλύφων προσεγγίζουμε το πλάτος μεταξύ των αξόνων των ακραίων κίωνων ( $\sim 5.5612 \mu.$ ). Αν αφαιρέσουμε και το πλάτος της παραστάδας ( $=0.725 \mu.$ ) προσεγγίζουμε το μήκος του σηκοπισθοδομίου τοίχου.

αποτελούνται από δύο λίθους, μήκους 0.56 και 1.12μ. (με το μασχαλιαίο τμήμα του Λ(3) ίσο με 12 εκατοστά να παραλαμβάνει την διαφορά πάχους πλευρικού τοίχου προνάου και κυρίως σηκού) και ακολουθεί η παρειά του θυρώματος, πλάτους  $\geq 12$  εκατοστών, με σενάριο εμπλοκής των λίθων όπως παρουσιάζεται στο σχέδιο 7. Με δεδομένα τα πάχη του πλευρικού τοίχου προνάου (=60 εκ.) και του σηκοπροδομίου τοίχου (~50 εκ.) και της μείωσης των τοίχων αυτών άνωθεν, τότε το μασχαλιαίο επίκρανο τοίχου Επικ(3) (μετά από υπολογισμό των αρχικών διαστάσεων του από την κεντροβαρική θέση του λύκου, (βλ. στη συνέχεια “Επίκρανα”) πιθανώς ταυτοποιείται ως επίστεψη της συμπλοκής των ανωτάτων λίθων, μιας και οι υπολογισμένες πλευρές προσεγγίζουν τα 54.5 και 46 εκατοστά αντιστοίχως<sup>58</sup>.

Αν η υπόθεση ευσταθεί και οι Λ(1), Λ(3) όντως ανήκουν στον σηκοπροδόμιο τοίχο, το μικρό πλάτος τους (=50-50.5 εκατοστά) με δεδομένη την καθ' ύψος μείωση (=1% μετρημένη στον Λ(1)), εγείρουν το ερωτήμα αν το άνωθεν επιστύλιο ακολουθεί το πλάτος των επιστυλίων μεταξύ παραστάδος και γωνιαίου κίονα. Κάτι τέτοιο δε θα ακολουθούσε την πρακτική, ο Ορλάνδος άλλωστε στη μελέτη του θεωρεί δεδομένη την ταύτιση του πάχους των επιστυλίων κατά τον πρόναο και οπισθόδομο κατά τον κανόνα, και οφείλει να αξιολογηθεί με επιφύλαξη. Σημειώνεται δε πως το λεπτότερο επιστύλιο που ταυτίστηκε πως ανήκει στο ναό έχει πλάτος κατά τι μεγαλύτερο των 62.5 εκατοστών. (Περισσότερα περί επιστυλίων βλ. σ. 43).

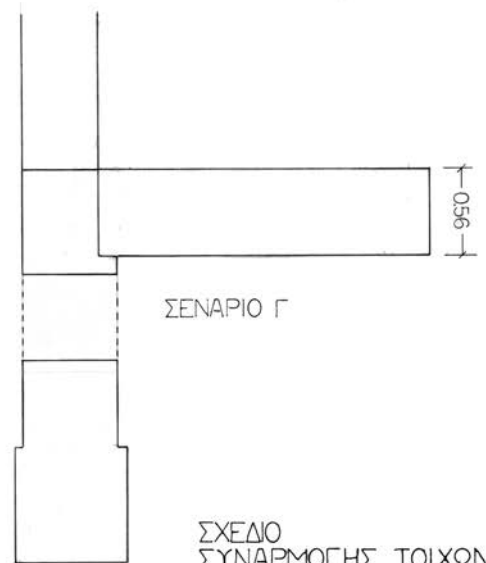
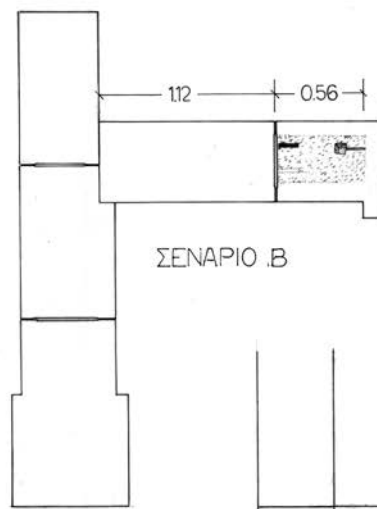
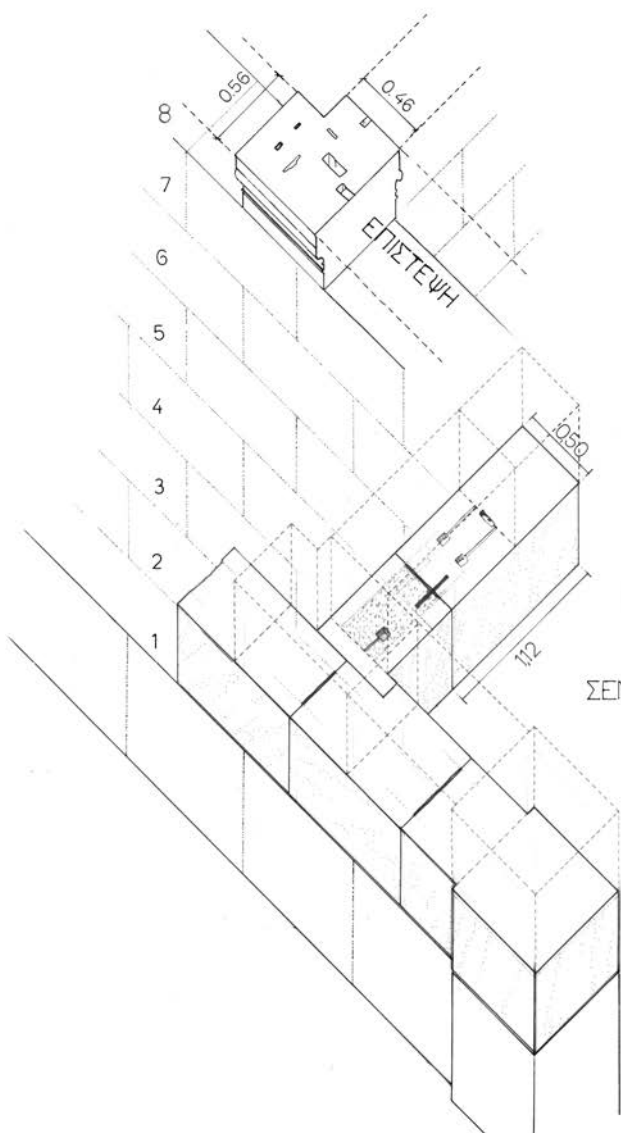
Όπως εμφανίζεται στο σενάριο Β του σχεδίου 7, η θέση του Λ(3) παρά του θυρώματος του ναού θεωρείται απίθανη από τη θέση του τόρμου στην άνω έδρα του, που δεν θα αντιστοιχούσε με τη θέση του υπερκειμένου λίθου.

Η θέση του κατά το σενάριο Γ επίσης απορρίφθηκε, μιας και με τις δεδομένες εκ του στερεοβάτη θέσεις παραστάδος και σηκοπροδομίου τοίχου, το μήκος του λίθου μεταξύ παραστάδος και Λ(3) θα ήταν πολύ μικρότερο του μήκους των υπολοίπων λίθων του σηκού (=98.5 εκ.).

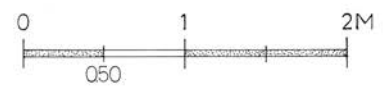
---

<sup>58</sup> σημειώνεται πως με τις δεδομένες μειώσεις των λίθων του σηκού, ο πλευρικός τοίχος του προνάου με βάση 60 εκ. στην ανώτατη στρώση θα μειούται κατά 4.5 εκ., για ύψος 4.5 μ., ενώ ο σηκοπροδόμιος με βάση 50.5 εκατοστά στην ανώτατη θα μειούται κατά 4.5 εκ., για το ίδιο ύψος. Το ύψος επιλέχθηκε βάσει υποθέσεων που παρουσιάζονται στη συνέχεια της μελέτης (βλ. το ζήτημα του ύψους του ναού) και δεδομένων που παρουσιάζονται από τον Μυλωνά (Eleusis, σ. 167), όπου αναφέρει πως ο ναός έχει μονολιθικούς κίονες ύψους 4.58 μ.





ΣΧΕΔΙΟ  
ΣΥΝΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΙΧΩΝ  
ΣΗΚΩΠΡΩΔΟΜΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ  
ΠΛΕΥΡΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΣΗΚΟΥ



Σχέδιο 7: συναρμογή τοίχων προνάου

## Επίκρανα

Στο χώρο αναγνωρίστηκαν τέσσερα θραύσματα που ανήκουν σε επίκρανα παραστάδος και επικρανήτιδα τοίχου, πεντελικού μαρμάρου (σχέδιο 8).

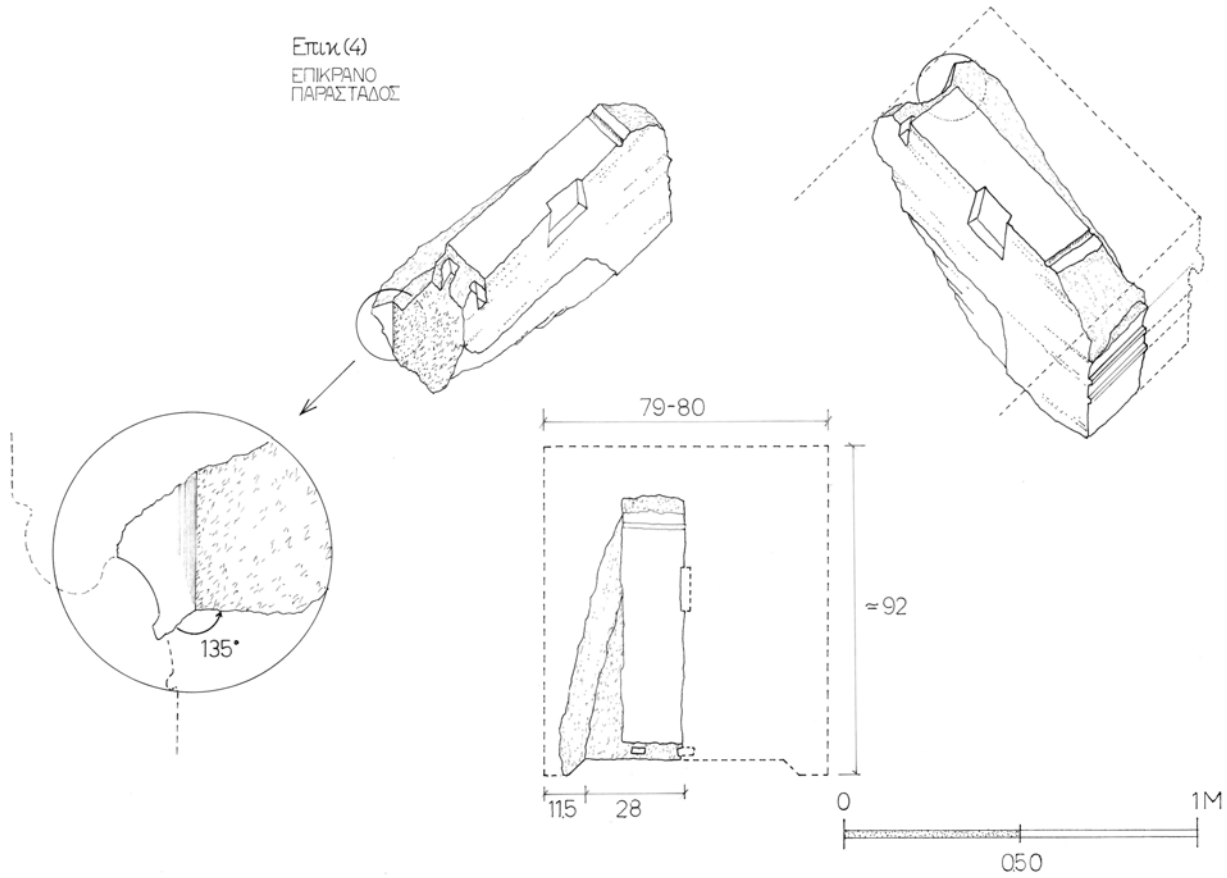
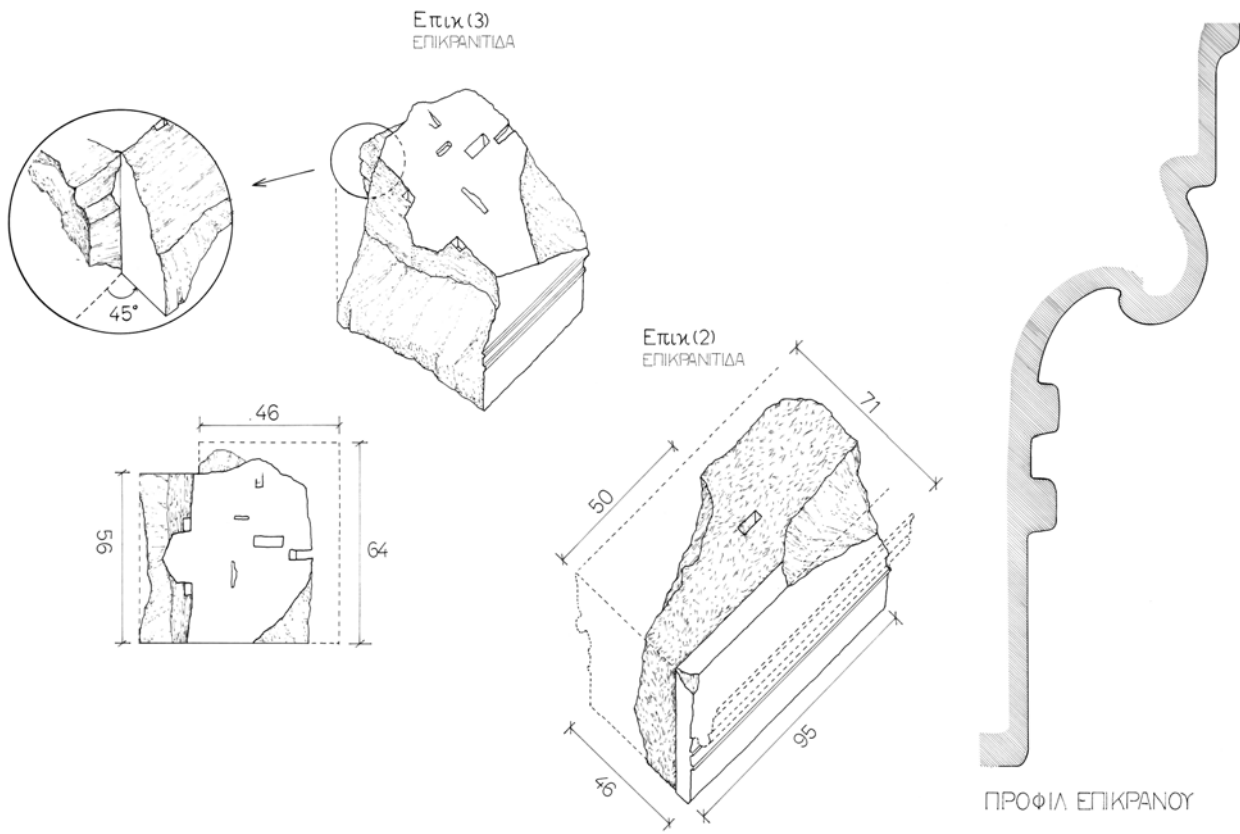
Το θραύσμα Επικ(1) κείται παρά του ναού, έχει σωζόμενο μήκος 58.5 εκ., σωζόμενο πλάτος ~34 εκ., σωζόμενο ύψος 32 εκ. και φέρει ίχνη αναθურώσεως στη μια στενή πλευρά του και την άνω έδρα του (=19 εκ.). Κατά τη μακρά πλευρά του φέρει χαρακτηριστική διατομή επικράνου, με κυμάτιο που προσιδιάζει σε δωρικό και δύο ταινίες. Δεν εντοπίστηκε τόρμος λύκου.

Το θραύσμα Επικ(2), με σωζόμενο μήκος 95 εκ., σωζόμενο πλάτος 45 εκ. και ύψος 38.5 εκ. Φέρει κατά τη μακρά πλευρά του δύο ταινίες, ενώ εκδηλώνεται η απαρχή του υπερκείμενου δωρικού κυματίου κατά την περιοχή που σώζεται. Εντοπίστηκε αναθύρωση στην άνω έδρα (=8.5 εκ.), τραπεζιόσχημος τόρμος λύκου και αναθύρωση στη σωζομένη στενή πλευρά (=6 εκ.). Οι αποστάσεις και διαστάσεις των ταινιών συμπίπτουν με αυτές του Επικ(1). Από το σωζόμενο μήκος, κατά πολύ μεγαλύτερο αυτού των επικράνων (όπως υπολογίζονται από τα μέτρα των παραστάδων και της διατομής του κυματίου), συμπεραίνουμε πως πρόκειται περί επικρανήτιδα των τοίχων του σηκού.

Το θραύσμα Επικ(3) έχει σωζόμενο μήκος 55 εκ., σωζόμενο πλάτος 54.7 εκ. και σωζόμενο ύψος 38 εκ. Στην άνω έδρα του φέρει τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου (σε ιδιαίτερα έκκεντρη θέση κατά του σωζομένου μέλους), δύο οπές πειόσχημων συνδέσμων και δύο οπές μοχλοβοθρίων, κάθετες μεταξύ τους. Στις δύο πλευρές διατηρούνται οι χαρακτηριστικές δύο ταινίες, με το κυμάτιο να εκδηλώνεται στο σωζόμενο τμήμα, ενώ κατά την οπίσθια πλευρά αυτών παρατηρείται τμήμα λειασμένης επιφανείας και ίχνος κάθετης προς αυτής. Τα στοιχεία μαρτυρούν πως πρόκειται περί μασχαλιαίου επικράνου, στη θέση που συμπλέκονται οι τοίχου του σηκού (βλ. σχ. 7).

Το θραύσμα Επικ(4) σώζεται μετ' ελαχίστων, πλην λίαν αξιολόγων λεπτομερειών. Πρόκειται για θραύσμα μήκους 80 εκ., σωζομένου πλάτους ~28 εκ. και σωζομένου ύψους 37 εκ. Στην άνω, λεία έδρα του φέρει τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου, αύλακα και δύο οπές πειοσχήμων συνδέσμων. Στη μια πλευρά φέρει δύο ταινίες και την απαρχή του κυματίου, στην οπίσθια δε πλευρά λάξευση με χοντρό βελόνι και κατά 135 μοίρες προς αυτή, τμήμα πλευράς δουλεμένης με ντισιλίδικο στην οποία παρατηρήθηκε η άνω εκ των δύο ταινιών και το κάτω ήμισυ του δωρικού κυματίου. Τα στοιχεία καταδεικνύουν πως πρόκειται για επίκρανο παραστάδος, που έφερε κατά τις τρεις πλευρές τη χαρακτηριστική διατομή με κυμάτιο και ταινίες, που παρακολουθούσε την περίμετρο της κεφαλής της παραστάδος και παραλαμβάνονταν από την επικρανήτιδα του σηκού.

Εξάγεται το συμπέρασμα πως το αρχικό ύψος των παραστάδων θα είναι κατά τι μεγαλύτερο των 38.5 εκατοστών, ύψος που θα πρέπει να προσεγγίζει αυτό των κιονοκράνων.



σχέδιο 8: θραύσματα επικράνων

## Κιονόκρανα

Στον χώρο εντοπίζονται τρία δωρικά κιονόκρανα πεντελικού μαρμάρου (σχέδιο 9):

Θραύσμα κιονοκράνου Κν(1) (εικ. 45), σωζομένου μήκους 62 εκ. και ύψους 41 εκ. Έχει κατατμηθεί ο άβακας, σώζεται όμως η παραλληλία της άνω και κάτω έδρας. Ο εχίνος ύψους 23 εκ. κατά την κατακόρυφο παρουσιάζει ελαφροτάτη καμπύλωση. Υπό του εχίνου βρίσκονται τρεις ιμάντες ύψους ~5 χιλιοστών, με κλίση κατά τον εχίνο, κάτω των οποίων σώζονται τρεις ραβδώσεις, μήκους 10.2 εκατοστών (μέτρηση στο ανώτατο σημείο). Στην κάτω έδρα δεν παρατηρήθηκε ύπαρξη ταινίας έδρασης, ενώ από το τόξο που σώζεται υπολογίστηκε η κάτω διάμετρος του κιονοκράνου, ίση με 66 εκ.

Θραύσμα κιονοκράνου Κν(2) (εικ. 46, 47), σωζομένου μήκους 89 εκ., σωζομένου πλάτους 44.5 εκ. και αρχικού ύψους 41 εκ. Σώζονται η μια πλευρά του άβακα και ίχνος του στην αντιδιαμετρική θέση, ώστε να υπολογίσουμε το αρχικό μήκος =90 εκ. Στην άνω έδρα σώζονται τόρμος (8x8x5 εκ.) κεντρικά τοποθετημένος, ίχνος τόξου κύκλου ακτίνας ~39.8 εκ. με την εσωτερική επιφάνεια που ορίζει να εξέχει κατ'ελάχιστο ( $\leq 0.5$  χιλ.) και ίχνος γραμμής παράλληλη κατά της σωζομένης παρειάς του άβακα, εισέχουσα κατά 5.2 εκ. που περατώνεται στο τόξο. Η άνω έδρα είναι κατεργασμένη με ντισιλίδικο. Σώζονται δύο αντιδιαμετρικά τμήματα του εχίνου ύψους και καμπυλότητας ίδιας με το Κν(1), οι αντίστοιχοι ιμάντες, με κλίση κατά τον εχίνο και τέσσερις και πέντε ραβδώσεις ανά πλευρά. Οι αποστάσεις μεταξύ των ραβδώσεων μετρήθηκαν επίσης 10.2 εκ. στο ανώτατο σημείο. Μετρήθηκε τέλος η διάμετρος στο κατώτατο σημείο του υποτραχηλίου, ίση με 66 εκ.

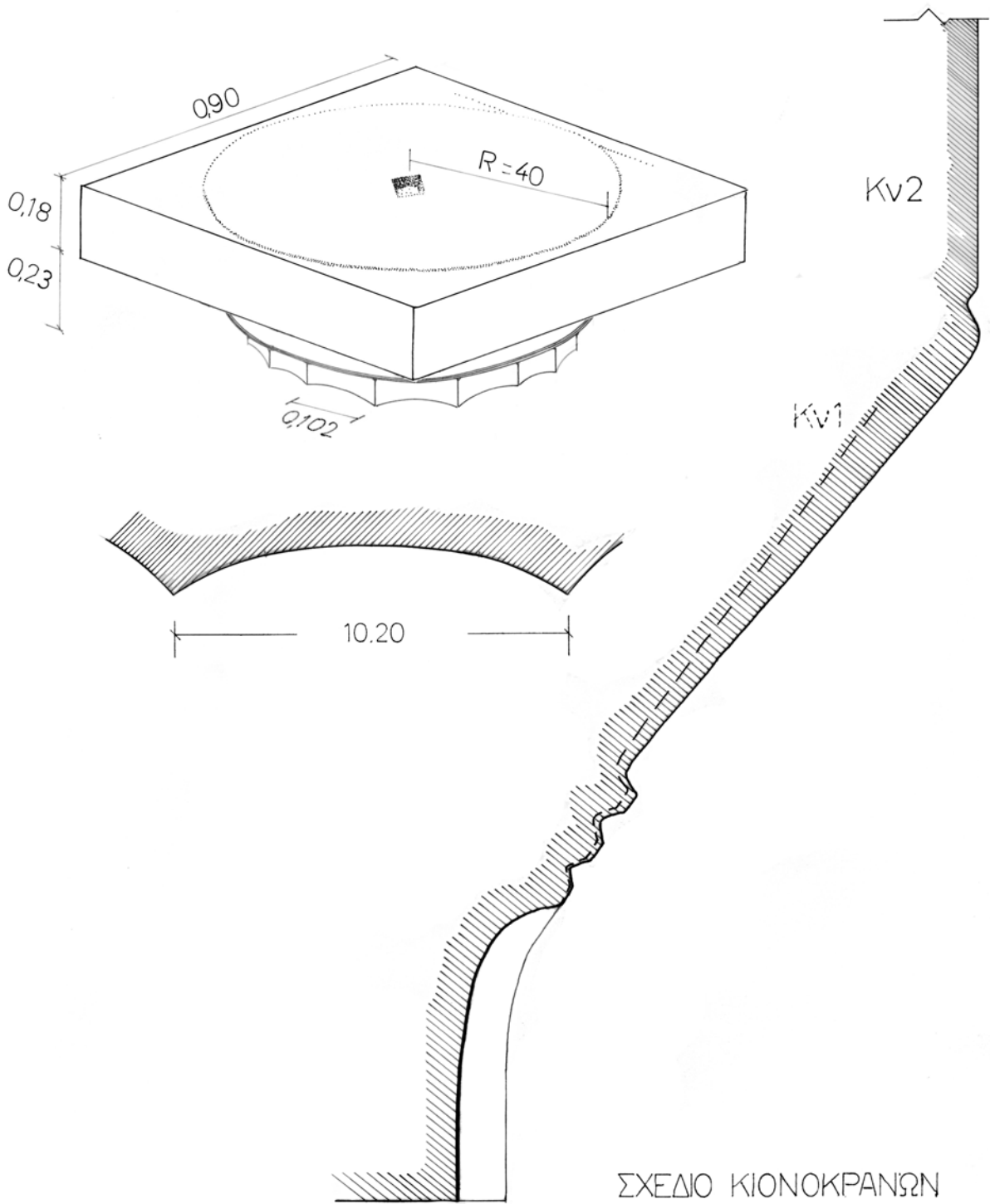
Τέλος βρέθηκε και τρίτο δωρικό κιονόκρανο, παρά των αναβαθμών του ναού, οι διαστάσεις του οποίου μετρήθηκαν κατά πολύ μικρότερες των Κν(1), Κν(2), με ραβδώσεις 8.2 εκ. και δεν ταυτίζεται με την κιονοστοιχία του ναού.

Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κιονοκράνων, τους τρεις ιμάντες με την άνω απόληξη να ακολουθεί την κλασσική επίπεδη γραμμή, την μικρή καμπύλη στην ένωση εχίνου και άβακα και κυρίως την ελαφρότατη καμπύλη του εχίνου, προκύπτει πως ακολουθούν τα πρότυπα των δωρικών κιονοκράνων του 5ου αιώνα π.Χ.<sup>59</sup>, με εξαίρεση την απουσία του προεξέχοντος δακτυλίου στην κάτω έδρα.

Τα ίχνη στην άνω έδρα του Κν(2) διαμέτρου 79.6 εκ. πιθανώς λαξεύτηκαν στα αρχικά στάδια κατεργασίας του μέλους, για τον προσδιορισμό των ορίων λάξευσης ενώ ο κεντρικός τόρμος χρησιμοποιείται αρχικά για την κέντρωσή του και έπειτα έφερε χαρακτηριστικό εμπόλιο γομφώσεως με το επιστύλιο.

---

<sup>59</sup> για περισσότερα σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την χρονολόγηση βάσει αυτών βλ. Coulton, *Doric capitals: a proportional analysis*



Σχέδιο 9: γραφική αποκατάσταση κιονοκράνου και λεπτομέρειες θραυσμάτων

## Κίονες

Βόρεια του ναού, παρά των καταλείπων του γωνιακού στωικού κτηρίου, εντοπίστηκαν δύο θραύσματα κίωνων. Ανήκουν σε δωρικούς μονολιθικούς κίονες πεντελικού μαρμάρου, με κατετμημένες τις άνω και κάτω έδρες τους και μεγάλες φθορές (εικ. 48, 49, 50).

Το θραύσμα Κ(1) έχει σωζόμενο ύψος ~1.90 μ και το Κ(2) ~1.70. Οι μεγάλες φθορές από θραύση και απόπλυση σε συνδυασμό με την τοποθέτησή τους επέτρεψαν τη μέτρηση σε λίγες θέσεις του πλάτους των ραβδώσεών τους (συνολικά 20 τον αριθμό) και της συνολικής διαμέτρου τους, με στόχο να μελετηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Με κίνδυνο πιθανών σφαλμάτων παρατίθενται οι μετρήσεις, η μείωση και η ένταση που παρατηρήθηκαν. Παρατηρούμε πως επιβεβαιώνεται η μείωση που αντιλαμβάνεται το μάτι μας στη θέα των κίωνων, αλλά επιβεβαιώνεται και η έντασή των. Κατά την θεωρία, ένταση των κίωνων είναι η απόκλιση από το ευθύγραμμο κυλινδρικό σχήμα, πλησιάζοντας κλάδο υπερβολής, με μέγιστη απόκλιση κατά το μέσον του ύψους και κανόνα να μην ξεπερνά την κάτω διάμετρο του κίονα. Αποτελεί οπτική διόρθωση, ανάμεσα σε πολλές, που εμφανίζεται στους αρχαϊκούς ναούς, αρκετά μεγάλη, μικραίνοντας αισθητά κατά τα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια και διατηρείται κατά τα ρωμαϊκά έτη<sup>60</sup>. Η χάραξη της επιτυγχάνεται μέσω μαθηματικού τύπου, ενώ αναφέρονται και δύο εμπειρικοί<sup>61</sup>.

Δεδομένου πως το σωζόμενο ύψος είναι μεγάλο και οι μελέτες αναφέρονται σε μονολιθικούς κίονες του ναού, εξετάσαμε τα διαγράμματα που προέκυψαν από τις μετρήσεις. Παρατηρώντας τις καμπύλες των Κ(1), Κ(2), προκύπτει πως πιθανότατα δεν αποτελούν θραύσματα του ίδιου κίονα, αλλά πιθανότερα δύο κίωνων.

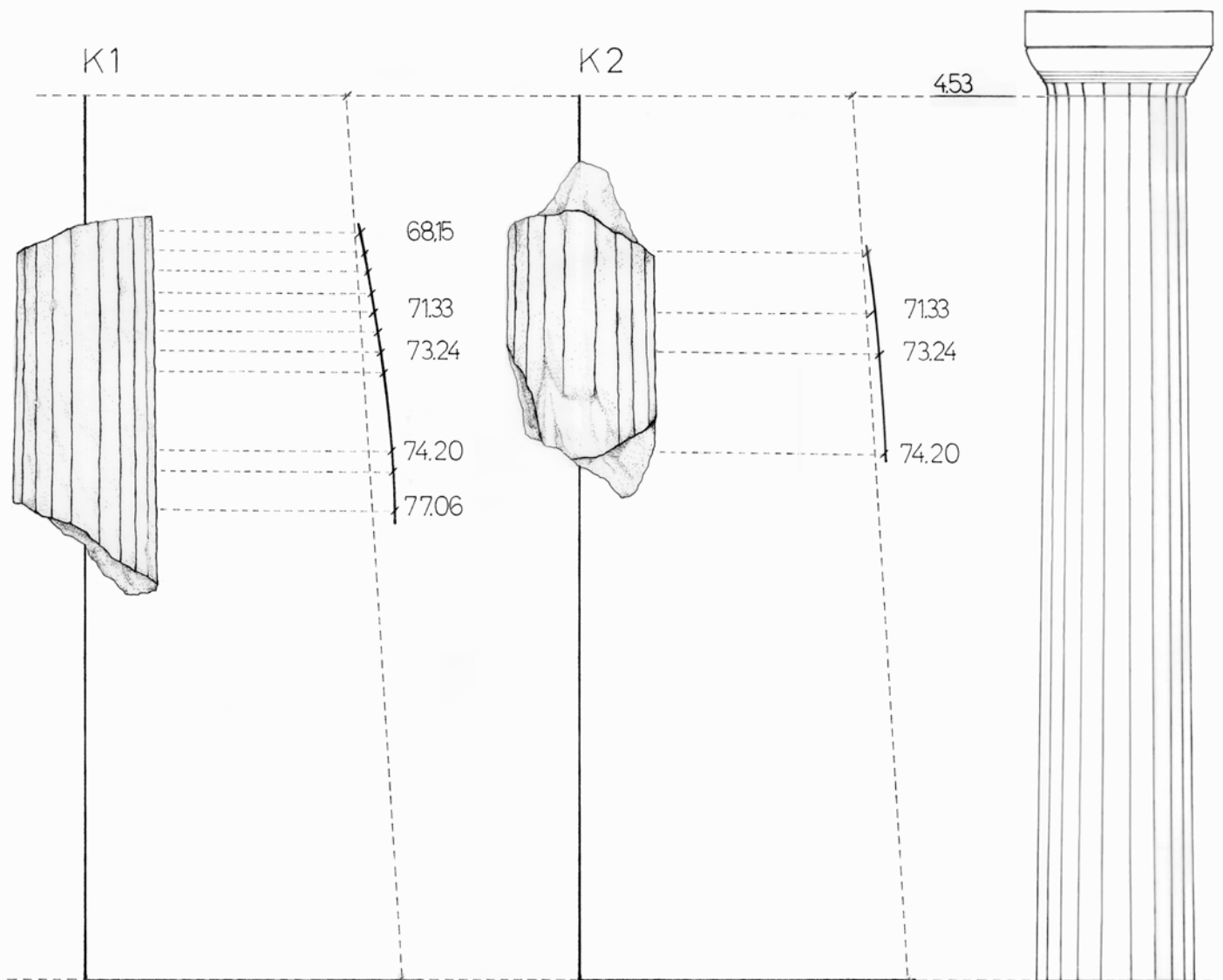
Εξετάζοντας τις μετρήσεις ανά στάθμες παρατηρείται πως η διάμετροι των κίωνων ταυτίζονται ανά ζεύγη στις θέσεις  $1E=2B$ ,  $1H=2Γ$  και  $1I=2Δ$ . Η ταύτιση των διαμέτρων τους σε παραπάνω από μία στάθμες και το ίδιο των καμπύλων ενστάσεως βεβαιώνει την υπόθεσή μας<sup>62</sup>. Σχεδιάστηκε εκ των διαμέτρων η καμπύλη μείωσης και έντασης του κίονα, και τοποθετήθηκε σχεδιαστικά επί άξονα κατακόρυφο, αντιστοίχως με τα δύο θραύσματα (σχέδιο 10). Η καθ' ύψος τοποθέτηση των θραυσμάτων δεν είναι τυχαία, αλλά με το δεδομένα πως η μέγιστη ένταση των κίωνων υλοποιείται κατά κανόνα στο μέσο του ύψους και μεγαλύτερη διακύμανση των διαμέτρων μεταξύ των σταθμών E-Θ του Κ(1), τότε προσεγγίζει την πιθανότερη θέση των.

---

<sup>60</sup> Μπούρας, σ. 202 και Ορλάνδος, *Παρθενών*, σ.159

<sup>61</sup> περισσότερα Ορλάνδος, *Παρθενών*, σ. 163

<sup>62</sup> αρχική υποψία μας ήταν πως πρόκειται περί θραυσμάτων ενός συνεχούς κίονα, ύψους > 3.60 μ, λόγω των εκ πρώτης όψεως συμπληρωματικών τμήσεών τους



ΕΝΤΑΣΗ ΚΙΟΝΩΝ

Σχέδιο 10: μελέτη έντασης στα σωζόμενα θραύσματα κίωνων  
 (κατά Y οι στάθμες που πάρθηκαν οι μετρήσεις, κατά X οι μετρήσεις της διαμέτρου  
 πολλαπλασιασμένες επί 5 ώστε να είναι ευδιάκριτη η διακύμανση της διαμέτρου)

## Το ύψος του σηκού

Από τις μελέτες και την αποτύπωση, μας είναι γνωστές η ανώτατη και κατώτατη διάμετρος του κίονα του ναού, 66 εκ. άνω διάμετρος (στο εξής  $\delta$ ) και 78 εκ. η κάτω<sup>63</sup> (στο εξής  $\Delta$ ). Η μείωση υπολογίζεται μέσω του τύπου  $M=(\Delta-\delta)/\Delta=0.15$ <sup>64</sup> ενώ η αναλογία ύψος κορμού προς  $\Delta$  για  $\Delta=78$  εκ. και  $Y=4.58$  μ. (κατά Μυλωνά) ισούται με  $Y/\Delta=5.807$ <sup>65</sup>, αποτελέσματα που είναι αποδεκτά εντός του χρονικού πλαισίου που τοποθετείται ο ναός. Από τις μετρήσεις των υψών των παραστάδων προέκυψε πως όσες σώζονται στο αρχικό ύψος τους, κυμαίνονται μεταξύ 49.5-52.2 εκατοστών, παρέχοντάς μας μια γενική εικόνα των στρώσεων τους στο σηκό, που συμφωνεί με τα αντίστοιχα ύψη των αγελαίων λίθων. Επομένως, μπορούμε να αποδεχθούμε ύψος στρώσης σηκού ~50 εκ., χωρίζοντας το ύψος 4.58 μ. σε 9 στρώσεις. Άνωθεν αυτών, τοποθετούνται τα επίκρανα (αντίστοιχα τα κιονόκρανα επί των κίωνων) και διαμορφώνουν τη στάθμη που εδράζονται τα επιστύλια.

Κατά κανόνα, ο τοίχος του σηκού εδράζεται επί του ορθοστάτη, στρώσης με ύψος μεγαλύτερο των άνωθεν στρώσεων του σηκού<sup>66</sup>, κατά τι πλατύτερο των τοίχων. Στο ναό της Αρτέμιδος δε βρέθηκε θραύσμα που να ανήκει σε μέλος ορθοστάτη. Ο Ορλάνδος στη μελέτη του 1920 δεν αναφέρεται σε στρώση ορθοστάτη<sup>67</sup>, απεικονίζει όμως το ναό με στρώση ορθοστάτη, περίπου διπλάσιου ύψους από τις έξι στρώσεις άνωθεν. Κατά τα σχέδια των μελών που συνοδεύουν τη μελέτη Ορλάνδου, όπου ύψος λίθου του σηκού δίνεται =50.2 εκ. προκύπτει  $(2 \times 50.2) + (6 \times 50.2) + \text{ύψος επικράνου} = \text{ύψος σηκού} \sim 4.416$  μ., ( $\sim 4.016$  ύψος άνευ επικράνου), υπολειπόμενο κατά 12 εκ. του ύψους κατά Μυλωνά. Επιπλέον, αν δεχθούμε πως το ύψος του ορθοστάτη (τον οποίο δεν βρήκαμε αλλά υποθέτουμε προς στιγμήν πως υπήρχε) ήταν έστω διπλάσιο της τυπικής στρώσης, περί το 1μ. ύψος, τότε θα είχαμε συνολικά οκτώ στρώσεις, επτά επί του ορθοστάτη, μια περισσότερη από την απεικόνιση Ορλάνδου. Βεβαίως, στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε πως στόχος της μελέτης Ορλάνδου ήταν πρωτίστως η, εξαιρετικής σημασίας, τεκμηρίωση του τύπου του ναού της Αρτέμιδος, προς διόρθωση της μέχρι τότε παρανόησης περί μοναδικού παραδείγματος τυπολογίας και όχι η μελέτη του ναού στο

---

<sup>63</sup> σημειώνεται πως για την κάτω διάμετρο του κίονα βασιζόμαστε μονάχα στη μελέτη Ορλάνδου, αφού δεν παρατηρήθηκαν στοιχεία στα θραύσματα των μελών του ναού.

<sup>64</sup> χωρίς να αποτελεί αλάνθαστο κριτήριο χρονολόγησης η μείωση στους αρχαϊκούς ναούς προσεγγίζει το 0.39 (ναός Απόλλωνος Κορίνθου), στους κλασσικούς 0.20-0.16 (ναός Ποσειδώνα Σουνίου=0.218, ναός Νεμέας=0.172) και μειούται σχετικώς κατά τα ελληνοιστικά και ρωμαϊκά χρόνια.

<sup>65</sup> Σημειώνεται πως κατά τα κλασσικά έτη ο λόγος αυτός σταθεροποιείται μεταξύ 5.5 - 5.7 ενώ στην ύστερη κλασσική εποχή οι κίονες αποκτούν πιο ραδινές αναλογίες 6.2 - 6.8, βλ. Müller-Wiener σ. 123

<sup>66</sup> το ύψος των ορθοστατών συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 1.5-2 φορές μεγαλύτερο των άνωθεν στρώσεων

<sup>67</sup> αξίζει η παρατήρηση πως δεν κάνει αναφορά για το ύψος του ναού, αναφέρει μόνο οτι είχε μονολιθικούς κίονες, χωρίς να αναφέρει το ύψος κίονα του Μυλωνά (=4.58μ.)



σύνολό του, ενώ τα σχέδια που συμπληρώνουν τη σύντομη μελέτη Ορλάνδου προφανώς είχαν στόχο την απεικόνιση του τύπου του ναού παρά τη γραφική αποκατάστασή του.

Προσπαθώντας να βρούμε τον αριθμό των στρώσεων, θα εξετάσουμε την καθ' ύψος θέση των παραστάδων που αποτυπώσαμε.

Η μείωση που μετρήθηκε σε δύο εκ των μελών (Π 6.2 και Π 1.3) ίση με 1%, λαμβάνοντας υπόψη την θεωρία<sup>68</sup> και το εξαιρετικό επίπεδο λιθοξοϊκής της εποχής (κατά Ορλάνδο), θεωρείται ηθελημένη και όχι αποτέλεσμα σφάλματος ή φθοράς του υλικού, δεδομένου πως μετρήθηκε στα μέλη που σώζουν ακέραιες τις ακμές του. Σχεδιάστηκαν, λοιπόν, επί αξόνων τα μέλη στη θέση που προκύπτει από τη χάραξη της μείωσης. Στα μέλη που δεν ήταν ικανή η μέτρηση άνω και κάτω έδρας προσόψεως, λαμβάνεται υπόψιν το πλάτος της έδρας που μετρήθηκε. Τέλος, χαράχθηκε κάναβος καθ' ύψος =50 εκ. (προσεγγίζοντας το ύψος στρώσης) και λήφθηκε υπόψιν η κατά το ύψος εναλλαγή παραστάδος με ουρά και παραστάδος άνευ (βλ. αναδ. σχ. 4), ενώ διατηρούμε προφανώς τα συμπεράσματα που προέκυψαν κατά την ταύτιση των λίθων σε δυτική και ανατολική παραστάδα.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη διάταξη αυτή είναι χρήσιμα. Παρατηρούμε αρχικά πως ακολουθώντας ένα σύνολο περιορισμών<sup>69</sup> τα σωζόμενα μέλη τοποθετούνται σχεδιαστικά σε θέσεις εκ πρώτης όψεως λογικά ορθές<sup>70</sup>. Τα μέλη καταλαμβάνουν την τρίτη στρώση και άνω, γεγονός που ενδέχεται να επιβεβαιώνει την ύπαρξη ορθοστάτη, σχεδόν διπλάσιου ύψους (στρώσεις 1-2), εδραζομένου επί τοιχοβάτη ύψους 30-31 εκ. (ίσο με τον στυλοβάτη, στις θέσεις που έχουν ήδη εντοπιστεί επί του στερεοβάτη). Οι στρώσεις, όπως τώρα διαμορφώνονται (ο αρχικός κάναβος 50 εκ. είχε βοηθητικό ρόλο, πλέον δεχόμαστε τα ύψη στρώσεων όπως ορίζονται από τα μέλη) ακολουθούν την πρακτική της ελαφράς μείωσης του ύψους τους προς άνω. Τέλος, αν το πλάτος της κάτω έδρας του Π 1.3, ίσο με 75 εκ., αυξηθεί κατά τη μείωση προς τα κάτω, θα προκύψει το πλάτος βάσης παραστάδος ίσο με 76 εκ., 2 εκατοστά στενότερο της Δ κίονα. Ο πιθανολογούμενος ορθοστάτης, κατά τι παχύτερος των τοίχων και παραστάδων κατά κανόνα, πιθανώς κάλυπτε αυτή τη διαφορά. Η διάταξη των μελών εκ του αποτελέσματος πιθανώς επιβεβαιώνει το ύψος του κίονα κατά Μυλωνά.

Με τις νέες στρώσεις που προκύπτουν από τη μελέτη, μπορούμε να εισάγουμε και στοιχεία των λίθων του σηκού. Προκύπτει πως ο Λ(3) ανήκει στην ίδια στρώση με το Π 1.3, λόγω ίδιου ύψους, ο Λ(1) στη στρώση 2, λόγω μείωσης (με δεδομένη την υπόθεση πως συνανήκει

---

<sup>68</sup> οι παραστάδες ενίοτε έχουν μείωση προς τα άνω, Μπούρας, σ. 212

<sup>69</sup> επιγραμματικά αναφέρουμε ότι κατά την σχεδιαστική τοποθέτηση λήφθηκαν υπόψιν: η αλληλουχία στρώσεων ουριαίων παραστάδων, το κοινό ύψος όπου εμφανίστηκαν ζεύγη, η κατακόρυφη σύμπτωση εξοχών και αναθυρώσεων, η κλίση της μείωσης, το πλάτος της κάτω έδρας ίσο με Δ, το πλάτος άνω έδρας ίσο με το θεωρούμενο κάτω έδρας επικράνου και η κατά το μήκος μείωση προς άνω των κεφαλών.

<sup>70</sup> εξαίρεση αποτελεί το μέλος Π 2.2. Δεδομένα ανήκει στην δυτική παραστάδα, η κατάτμησή του ωστόσο δεν μας επέτρεψε να ταυτοποιηθεί η ακριβής καθ' ύψος θέση του. Περιοριζόμαστε στο ότι ανήκει σε μία εκ των ζυγών στρώσεων.

στον σηκοπροδόμιο τοίχο με τον Λ(3)). Εκ του σχεδίου υπολογίστηκε και το πάχος στη βάση του σηκοπροδομίου τοίχου περί των 52.46 εκατοστών.

Η θέση του Λ(2) δεν κατέστη δυνατόν να ταυτιστεί προς ύψος, αφού μειούται κατά 2% (έναντι του 1% των άλλων δύο) και δεν υπάρχουν ακριβή δεδομένα για το πλάτος στη βάση του τοίχου που ανήκει ή της επικρανίτιδας. Βασιζόμενοι μόνο στην υπόθεση του Ορλάνδου, με πλάτος πλευρικού τοίχου κυρίως σηκού =49.5-50 εκ., ο Λ(2) ταυτοποιείται στην στρώση 3 με επιφυλάξεις.

Βάσει της ανάλυσης, πιθανότατα ο ναός ακολουθούσε τον κανόνα και έφερε τοιχοβάτη και ορθοστάτη, εκ των οποίων δυστυχώς έως τώρα δεν έχει αναγνωρισθεί μέλος. Ενδεχομένως θραύσμα μέλους που σώζεται παρά του γωνιακού στωικού κτίσματος, όπου κείται το θραύσμα Λ(2), διαστάσεων 80 εκ. μήκος, 50 εκ. πλάτος και 69-70 εκ. ύψος (κατά 30 εκατοστά χαμηλότερο του αναμενομένου από την μελέτη) να ανήκει στον ορθοστάτη του ναού (εικ. 51,52). Η κατάσταση που σώζεται όμως δεν μας επέτρεψε να το ταυτίσουμε, ενώ η άνω έδρα του, ενδεχομένως λαξευμένη υπό κλίση, πιθανώς το κατατάσσει ως τύμπανο-ορθοστάτη του αετώματος. Η ύπαρξη ορθοστάτη θα μείωνε τις στρώσεις από εννέα σε οκτώ - οι στρώσεις 1 και 2 γίνονταν μια, πιθανού ύψους 1μ. η οποία θα καταλαμβάνεται από τον ορθοστάτη, ενώ οι υπολοίπομες οκτώ άνωθεν στρώσεις δεν ακολουθούν την πρακτική του περιττού αριθμού στρώσεων άνωθεν του ορθοστάτη<sup>71</sup>.

Τέλος, η πιθανότητα ο ναός να μην έφερε ορθοστάτη δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί, μιας και εμφανίζεται τέτοιο παράδειγμα στο ναό Λινδίας Αθηνάς, στην ακρόπολη της Λίνδου στη Ρόδο. Πρόκειται περί επίσης δωρικού τετράστυλου αμφιπρόστυλου ναού, με ιδιαίτερα μακρές πλευρές σηκού, οικοδομημένος κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., ο οποίος τεκμηριωμένα δεν φέρει ορθοστάτη<sup>72</sup>.

---

<sup>71</sup> παραδείγματα ναών με άρτιο αριθμό στρώσεων άνω του ορθοστάτη υπάρχουν - τεκμηριώθηκε από τον Μπάρτζη πως το Χορηγικό μνημείο του Νικία διέθετε δέκα στρώσεις άνωθεν του ορθοστάτη - αποτελούν ωστόσο την εξαίρεση της συνήθους πρακτικής. Μπάρτζης, "Χορηγικό μνημείο του Νικία", «Σεμινάρια Εμβάθυνσης στην Ιστορία και Θεωρία της Αρχιτεκτονικής», Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ.

<sup>72</sup> για περισσότερα βλ. Ελευθερίου, Βασιλική, ο ναός της Λίνδης Αθηνάς

## Ο θριγκός του ναού

### Επιστύλια

Εκ των επιστυλίων του ναού σώζονται τρία μέλη, από πεντελικό μάρμαρο.

Το Ε1 πρόκειται περί του επιστυλίου που οδήγησε τον Ορλάνδο στη σπουδαία τεκμηρίωση του τύπου του ναού (εικ. 53, 54, 55). Έχει μήκος 1.775 μ., πλάτος 0.795 μ. και ύψος 0.535 μ. Φέρει κατά της δύο στενές πλευρές του λοξή τομή κατά 45 μοίρες και αναθυρώσεις πλάτους 10.1, 13 και 11.6 εκατοστών, με την δεύτερη της δεξιάς πλευράς να απουσιάζει λόγω κατάτμησης. Φέρει στο κέντρο του προσώπου του κανόνα πλάτους 38 εκ. με έξι σταγόνες, συνεχιζόμενου εκατέρωθεν με χαρακτηριστική ταινία σε ελαφρά εσοχή. Η πίσω πλευρά του φέρει άνω τμήμα κυματίου που σώζεται κατά τμήματα. Στην άνω έδρα φέρει τρεις οπές πειόσχημων συνδέσμων, οι δύο εκ των οποίων στρέφονται κατά τη διαγώνιο. Απέχουν από τις παρειές κατά 14.5-21.5 εκατοστά. Ο Ορλάδος έχει παρατηρήσει στην αθέατη τώρα κάτω έδρα του τέλεια λάξευση κατά το μέσον, διακοπτόμενη από ίχνη γραμμών που περιγράφει ως “ίχνη γραμμών ύδατος” σε απόσταση 45 εκ. εκ της δεξιάς παρειάς και 43 εκ. εκ της αριστερής, όπου εδραζόταν το μέλος, επί άβακα κιονοκράνου δεξιά και επικράνου παραστάδος αριστερά. Το γεγονός πως αποτέλεσε το κλειδί για την επίλυση του ζητήματος του τύπου του ναού από τον Ορλάνδο, προσδίδει κατά την ταπεινή μας άποψη ιδιαίτερη σημασία στο εν λόγω μέλος.

Τα λοιπά δύο επιστύλια Ε(2) και Ε(3) σώζονται λίγα μέτρα παρά του Ε1. Το Ε(2) πρόκειται περί θραύσματος, εξαιρετικά φθαρμένου, που ταυτίστηκε από το ύψος του (=53.5 εκ.) και τμήμα του χαρακτηριστικού κυματίου, ίδιου με το Ε1 στη μια πλευρά του. Έχει σωζόμενο μήκος 0.96 μ. και σωζόμενο πλάτος 0.625. Το Ε(3) έχει σωζόμενο ύψος 52.5 εκ, σωζόμενο μήκος 1.13 μ. και σωζόμενο πλάτος 63.5 εκ. Σώζεται μία εκ των αναθυρώσεων της στενής πλευράς (=10.5 εκ.) και τμήμα του ιδίου χαρακτηριστικού κυματίου με τα Ε1 και Ε(2). Κανένα εκ των δύο τελευταίων δεν φέρει ίχνη τórμων ώστε να υπολογιστούν οι αρχικές διαστάσεις.

### Ζωφόρος

Εκ της ζωφόρου σώζονται τέσσερα μέλη και γωνιαίο τρίγλυφο, όλα από πεντελικό μάρμαρο (εικ. 56, 57, 58). Πρόκειται για μέλη που φέρουν τρίγλυφα και μετόπες λαξευμένα επί του μέλους, συμπεριλαμβανομένου και του γωνιακού τριγλύφου, που διακρίνεται απαρχή μετόπης. Το πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 43.6 - 77.5 εκ. με τα στενότερα (Ζ(2), Ζ(3)) να φέρουν οπές πειοσχήμων συνδέσμων για τη σύνδεση με αντίθημα. Τα φαρδύτερα (Ζ(1), Ζ(4)) καταλαμβάνουν στην άνω έδρα το σύνολο του πλάτους του επιστυλίου, συνεπώς ήταν λαξευμένα μετά του αντιθήματος και φέρουν κατά το κάτω ήμισυ της οπίσθιας πλευράς τους εισοχή 21 εκατοστών, πιθανότατα για την ένθεση φατνωματικών δοκών. Τα πέντε

μέλη έχουν ύψος 61-62 εκ., ακολουθώντας τον κανόνα των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων να είναι ίσα ή συνηθέστερα υψηλότερα κατά 1/8 των επιστυλίων<sup>73</sup>.

Το μέλος Ζ(1) σώζεται επί του Ε1. Πρόκειται περί μέλους φέροντα κεντρικά τρίγλυφο και δύο μετόπων εκατέρωθεν. Έχει σωζόμενο μήκος 1.584 μ., πλάτος 73 εκ. με εγκοπή κατά την οπίσθια πλευρά του (εισέχουσα κατά 21 εκατοστά κατά τα 29 κατώτατα εκατοστά του μέλους) και σωζόμενο ύψος 61 εκ. Η αριστερή στενή πλευρά του, κάθετη προς την πρόσοψη, φέρει αναθύρωση 7 εκατοστών, η δε δεξιά είναι λαξευμένη κατά τη διαγώνιο. Στην άνω έδρα του φέρει δυο οπές πειοσχήμων συνδέσμων παρά των στενών πλευρών και τόρμο (8x8) γομφώσεως του άνω μέλους. Η κατά τη διαγώνιο λαξευμένη πλευρά του το ταυτοποίησε σε θέση γωνιακή του θριγκού και τοποθετήθηκε επί του Ε1.

### Τρίγλυφα

Τα τρίγλυφα, πλάτους 38.3 - 39.5 (40)<sup>74</sup> εκ. και ύψους 61 εκ., διαμορφώνονται από γλυφές ύψους 53 εκ. σταθερού πλάτους 7.3-7.5 εκ. και τρεις μηρούς πλάτους 5.2-5.4 εκ. Η άνω απόληξη των γλυφών είναι σχεδόν οριζόντια, με τόξα ελάχιστης ακτίνας στις πλευρές, ενώ οι πλευρικές δεν επιτρέπουν την τεκμηρίωση της άνω διαμόρφωσής τους λόγω φθορών. Η κεφαλή της τριγλύφου έχει ύψος 8.9 εκ. ίδιο με την κεφαλή των μετοπών, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής<sup>75</sup> (σχέδιο 11).

### Μετόπες

Οι τέσσερις σωζόμενες μετόπες έχουν πλάτος 59.4 - 61.5 εκ. και ύψος 52.5 - 53.4 εκ. Δεν έφεραν γλυπτό διάκοσμο, έχουν κεφαλή ίση με αυτή των τριγλύφων και είναι λαξευμένες από κοινού με τα τρίγλυφα επί των μελών, όπως αναφέραμε.

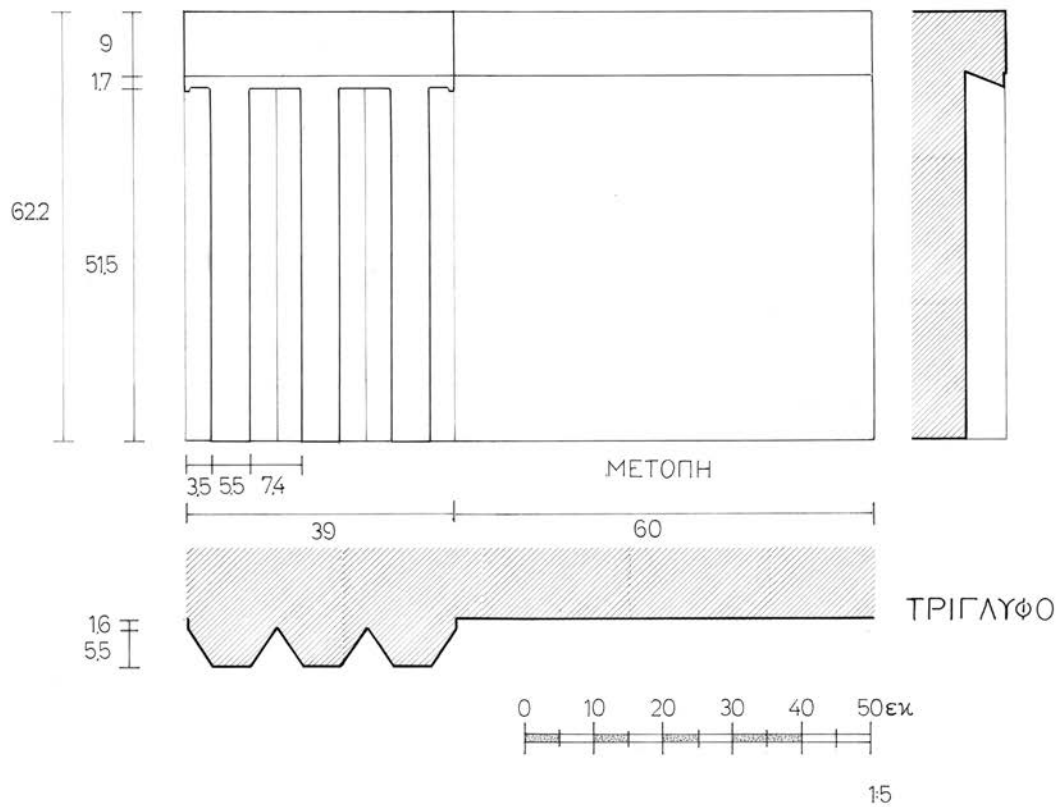
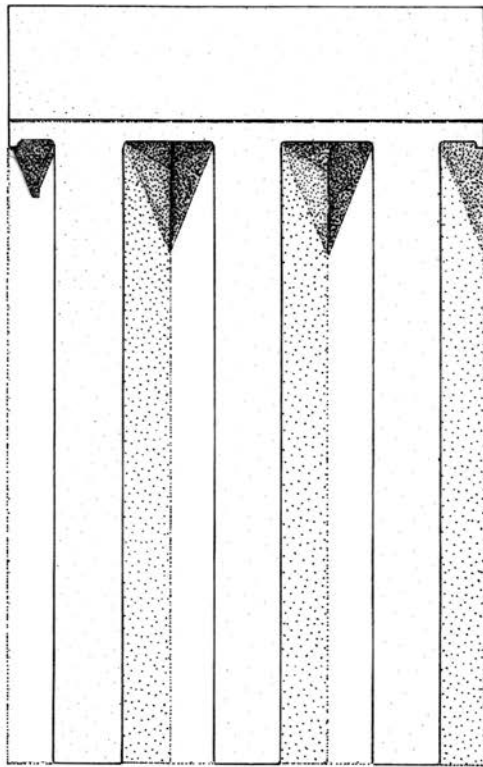
Τα μέλη της ζωφόρου παρόλο που τα πλάτη των μετοπών παρουσιάζουν διακυμάνσεις, είναι παράγωγα εξαιρετικής λιθοξοϊκής κατεργασίας, με χαρακτηριστικά που απαντώνται σε κλασικά (επίπεδο άνω πέρας γλυφών και καμπύλα άκρα) και ρωμαϊκά κτήρια (ίση κεφαλή τριγλύφου και μετόπης).

---

<sup>73</sup> Ορλάνδος, *ναός Προπυλαίας Αρτέμιδος*, σ.2

<sup>74</sup> σημειώνεται πως πλάτος 40 εκατοστών μετρήθηκε μόνο στο γωνιαίο τρίγλυφο. Επίσης σημειώνεται πως ο Ορλάνδος αναφέρεται σε πλάτος τριγλύφων =39.5 εκ. που επιβεβαιώθηκε σε ένα.

<sup>75</sup> Ζιρώ, σ.198



Σχέδιο 11: τρίγλυφο και μετόπη του ναού Προπυλαίας Αρτέμιδος

Το μέτρο της ζωφόρου ενός ναού κατά κανόνα σχετίζεται άμεσα με τη θέση των κίωνων, πρακτική που ακολουθήθηκε κατά τον σχεδιασμό της κατόψεως και όψεων του ναού της Αρτέμιδος στην παρούσα μελέτη. Κύριος κανόνας που ακολουθείται κατά τα κλασσικά ως τα ρωμαϊκά χρόνια είναι η σύμπτωση των κέντρων των τριγλύφων με τον άξονα των κίωνων, εκτός των γωνιακών κίωνων που ο άξονάς τους συμπίπτει με την εσωτερική παρειά του τριγλύφου, ο άβακας δε αυτών εξέχει κατά τι των επιστυλίων ανά όψη. Η διαφορά των γωνιακών κίωνων είναι αποτέλεσμα της γωνιακής συνίζησης που εμφανίζεται κυρίως σε περίπτερους ναούς. Παραδείγματα εξαιρέσεων υπάρχουν, όπως τα Προπύλαια της Ακροπόλεως (με δύο αντί ενός τρίγλυφα μεταξύ των κεντρικών κίωνων), ο Θησαυρός των Αθηνών στους Δελφούς (ναός εν παραστάσι με δύο κεντρικούς κίονες άξονα μετακινημένου κατά τι προς την εξωτερική παρειά των τριγλύφων και όχι κεντρικά αυτών) και ο Θησαυρός 3 στη Δήλο<sup>76</sup> (με δύο αντί ενός κεντρικών τριγλύφων, κατά τα μνησίκλεια Προπύλαια), ακολουθείται όμως συνήθως ο δωρικός κανόνας κατά την αρχική διάταξη.

Οι ελαφρές διακυμάνσεις στα πλάτη των σωζομένων τριγλύφων και μετοπών μας οδήγησε να υιοθετήσουμε αρχικά έναν μέσο όρο πλάτους ώστε να υπολογιστούν τα μέτρα της ζωφόρου. Έτσι, από τα οκτώ σωζόμενα τρίγλυφα υπολογίστηκε μέσο πλάτος =39.02 εκ., από τις τέσσερις δε μετόπες, μέσο πλάτος =60.17 εκ. Η συνήθης κατά τα κλασσικά και ρωμαϊκά χρόνια αναλογία πλάτος τριγλύφου (εφ εξής Πτ) και πλάτος μετόπης (εφ εξής Πμ) προσεγγίζει το 1.5, και προκύπτει πως  $5 \times \text{Πτ} = \text{Μεταξόνιο κίωνων (εφ εξής Μτξ)}$ , που για το ναό της Αρτέμιδος θα ισούταν με 1.951 μ. Όμως η αναλογία  $\text{Πμ}/\text{Πτ} = 1.54$ , ελαφρώς μεγαλύτερη, άρα στην πραγματικότητα το αρχικό μεταξόνιο θα ήταν  $>1.951$ . Το προτεινόμενο μεταξόνιο των δύο κεντρικών κίωνων (=1.9842 μ.) υπολογίστηκε κατά  $2\text{Πτ} + 2\text{Πμ}$ , όπου Πτ και Πμ οι μέσοι όροι που δεχθήκαμε. Το πραγματικό αρχικό μεταξόνιο του ναού πιθανότατα αποκλίνει από αυτό του υπολογισμού, λόγω των διακυμάνσεων. Λόγω αυτού επιχειρήθηκε και δεύτερη προσέγγιση: Μετρήθηκαν τα Πτ και Πμ στα μέλη Z(3) και Z(2), που βρίσκονται διαδοχικά τοποθετημένα επί του στερεοβάτη στη νότια πλευρά του ναού και αποτελούν μέλη που συνδέονταν και τα δύο με αντιθήματα, υποθέτοντας πως τουλάχιστον ανήκουν στην ίδια πλευρά, άγνωστο όμως σε ποιά. Από τις μετρήσεις προέκυψε  $\text{Μτξ} = 1.957 \mu., 2.72 \text{ εκ.}$  στενότερο του πρώτου.

Για τον προσδιορισμό του γωνιακού μεταξονίου τα αποτελέσματα των δύο μεθόδων είναι 1.7887μ. και 1.7635 μ. αντίστοιχα, 2.52 εκ. στενότερο. Οι διαφορές μεταξύ των δύο μεθόδων ( $\approx 1.5\%$ ) θεωρούμε πως είναι μικρή, ωστόσο για τη συνέχεια της μελέτης δεχθήκαμε ως σωστές τις κατά κάποιον τρόπο “ιδανικές”, υπολογισμένες από τον μέσο όρο πλάτη για δύο λόγους (βλ. αναδ. σχ. 5): Πρώτον, διότι παρόλο που αποτελούν παράγωγο υποκειμενικής επιλογής, χρησιμοποιούν τα πραγματικά δεδομένα. Η αυθαίρετη υιοθέτηση του πλάτους που προέκυψε από δύο μέλη των οποίων - τουλάχιστον κατά την παρούσα μελέτη - η αρχική θέση δε μας είναι γνωστή, με σχετικά μεγάλες μεταξύ τους διακυμάνσεις (σημειώνεται πως στα εν λόγω μέλη τα μέτρα είναι - εκκινώντας από δυτικά -

<sup>76</sup> Coulton, *Greek architects*, σ. 90

Πτ=38.7, Πμ=58.5, Πτ=38.3, Πμ=60, Πτ=39.1), πιθανώς να πρόκειται για ζωφόρο άνωθεν του πλευρικού παρά του κεντρικού μεταξονίου<sup>77</sup>, λόγω του πλατυτέρου Πμ δεξιά.

Δεύτερον, επιλέχθηκε εκ του αποτελέσματος του γωνιακού μεταξονίου (=1.7887 μ.) που προσεγγίζει κατά πολύ το μήκος του Ε1 (1.775 μ. κατά την παρούσα μελέτη, 1.79 μ. κατά Ορλάνδο) που γεφύρωνε την απόσταση παραστάδος και κίονα στον οπισθόδομο και θεωρούμε πως θα προσέγγιζε αυτή του γωνιακού μεταξονίου.

Το κεντρικό μετακίονιο υπολογίζεται σε 1.2042 μ., ενώ το γωνιαίο σε 1.0087 μ. (υποθέτοντας πως οι γωνιακοί κίονες έχουν Δ=πλάτος παραστάδος=78 εκ. και δεν είναι κατά τι πλατύτεροι). Αν λάβουμε υπόψιν τον κατά Dismoor κανόνα του μετακιονίου κατά την κλασσική και ιδιαίτερα την περίκλεια περίοδο να ισούται με Δ + 1.5 πόδα<sup>78</sup>, το κεντρικό υπολείπεται κατά 7.2 εκατοστά για δωρικό πόδα, κατά 2.25 εκ. για ρωμαϊκό, το ζήτημα όμως του περιορισμένο εσωτερικού χώρου σε μικρής κλίμακας ναούς όπως ο εν λόγω, φαίνεται να δικαιολογούσε στενότερα μετακίονια<sup>79</sup>.

Το συνολικό πλάτος της ζωφόρου υπολογίστηκε  $(7 \times \Pi\tau) + (6 \times \Pi\mu) = 6.3428 \mu.$  και μήκος  $(13 \times \Pi\tau) + (12 \times \Pi\mu) = 12.293 \mu.$ , με αναλογία 1/1.93, περίπου ίση με αυτή του στυλοβάτη (=1/1.91) (βλ. αναδ. σχ. 5,6). Εισέχει του στυλοβάτη 8 εκατοστά στις στενές πλευρές (=1.61% για ύψος κίονα + ύψος κιονοκράνου = 4.94 μ.) και 9 εκατοστά στις μακρές (=1.82%), που ενδέχεται να προκύπτει από τη μέθοδο υπολογισμού των μέτρων ζωφόρου και στυλοβάτη ή να αποτελεί στοιχείο που τεκμηριώνει κλίση κίωνων, περίπτωση που δεν μπορεί να απορριφθεί από την παρούσα μελέτη, μιας και εντοπίστηκε διαφορά κατά 3 μοίρες στην κλίση του εχίνου των Κν(1) και Κν(2) (βλ. σχ. 9). Το ζήτημα θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω μελέτης στο μέλλον.

---

<sup>77</sup> Ορλάνδος, *Παρθενών*, σ. 229

<sup>78</sup> Coulton, *Greek architects*, σ. 86

<sup>79</sup> αναλυτικότερα επί του ζητήματος των μετακιονίων στους τετράστυλους ναούς βλέπε Coulton, *Greek architects at work, The problem of scale*.

## Γείσα

Ταυτοποιήθηκαν ως ανήκοντα στο ναό τέσσερα οριζόντια δωρικά γείσα από πεντελικό μάρμαρο. Συνοπτικά, τα οριζόντια γείσα ταυτοποιήθηκαν ως ανήκοντα στο ναό από τους σωζομένους προμόχθους των, ανάλογων των τριγλύφων, μήκους 39.3-40.5 εκ. και πλάτους 25-25.5 εκ. (εικ 59-62). Κοσμούνται με 18 σταγόνες, σε τρεις παράλληλες σειρές κατά το μήκος κατά τον δωρικό κανόνα. Μεταξύ των προμόχθων φέρουν οδό, πλάτους 10-10.4 εκ. Συγκεκριμένα το Γ(1) φέρει δύο προμόχθους και μια οδό, το μήκος του όμως δεν σώζεται ακέραιο. Το Γ(2), σωζομένου μήκους 63.5 εκ. φέρει πρόμοχθο εσωτερικά δύο οδών, το Γ(3) δύο προμόχθους και μια οδό, ενώ το Γ(4) δυο προμόχθους και δυο οδούς, στα 63 εκ. σωζομένου μήκους. Πιθανότατα κάθε μέλος έφερε δυο προμόχθους και δυο οδούς, πλησιάζοντας περισσότερο τη διάταξη των κλασικών κτηρίων παρά την χαλαρότερη διάταξη των Μεγάλων Προπυλαίων<sup>80</sup>.

Το γείσο προεξέχει της ζωφόρου κατά 25-25.8 εκ. (μέτρηση στην κάτω ακμή). Η εγκάρσια τομή τους, μέχρι το σημείο που οι εκτεταμένες φθορές των προσώπων τους μας επέτρεψαν να παρατηρήσουμε, ακολουθεί την τυπική διάταξη δωρικού γείσου: στην κάτω ακμή φέρει κοίλη εσοχή ύψους  $\approx 5.5$  εκ. για την απορροή των ομβρίων, κατακόρυφη επιφάνεια άνωθεν ύψους 14.3-14.5 εκ. και ίχνη άνωθεν της εκδήλωσης του δωρικού κυματίου, που δυστυχώς δε σώζεται, παρατηρήθηκε ωστόσο σε καλύτερη κατάσταση στον ακρογωνιαίο λίθο του αετώματος που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Κανένα εκ των θραυσμάτων δεν σώζεται ακέραιο κατά μήκος, όμως ο τραπεζιόσχημος τώρμος λύκου της άνω έδρας του Γ(4) μας δίνει αρχικό μήκος  $\approx 1.60$  μ. Το εν λόγω μέλος αποτελεί το μόνο που σώζει το αρχικό πλάτος του ( $=1.185$  μ.), ενώ το Γ(3) φέρει τραπεζιόσχημο τώρμο λύκου που μαρτυρά αρχικό πλάτος  $\approx 98$  εκ. Η διαφορά κατά περίπου 20 εκ. στα πλάτη των δύο γείσων δικαιολογείται από την αρχική τους θέση, ανάλογα της ζωφόρου και του αντιθήματος στο οποίο εδράζονται (βλ. σ. 52, Η οροφή του ναού). Το ύψος των θραυσμάτων μετρήθηκε 24.8-25 εκατοστά, από την κάτω έδρα ως το λειασμένο τμήμα της άνω.

---

<sup>80</sup> σημειώνεται πως στα Μεγάλα Προπύλαια ο κανόνας ίσου αριθμού προμόχθων και οδών ανά μέλος δεν υιοθετήθηκε, πιθανώς, κατά Ζιρώ, για να χρησιμοποιηθούν μάρμαρα διαφόρων μεγεθών. Αν η διάταξη στο ναό της Αρτέμιδος ισχύει, τότε ίσως μας προσφέρει ένα επιπλέον στοιχείο της ανωτερότητας κατά Ορλάνδο του ναού της Αρτέμιδος έναντι των Μ. Προπυλαίων, κατά το σχεδιασμό και την εκτέλεση των έργων.





## Η στέγη του ναού

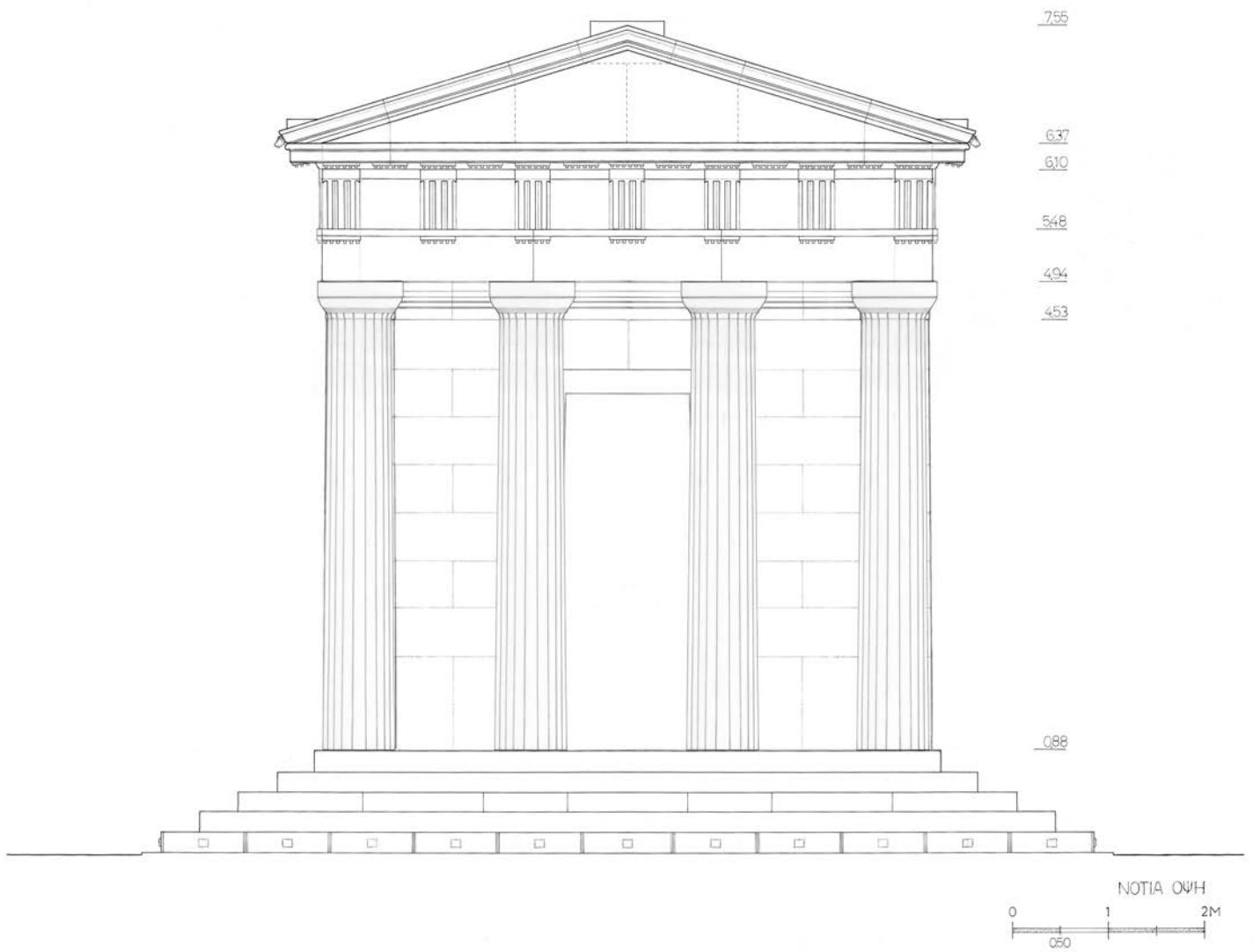
Από τα μέλη ανήκοντα στη στέγη του ναού της Αρτέμιδος, αναγνωρίστηκε ο ακρογωνιαίος λίθος του αετώματος (εικ. 63-66) και θραύσμα που ενδέχεται να ανήκει στο τύμπανο ή το αντίθημα αυτού του αετώματος. Το σύνολό τους είναι από πεντελικό μάρμαρο.

Ο ακρογωνιαίος λίθος σώζεται επί του στερεοβάτη και έχει μελετηθεί από τον Gandy και τον Ορλάνδο. Αποτελείται από δύο θραύσματα που έχουν συγκολληθεί, με τους μεταλλικούς συνδέσμους που τα συγκρατούν να είναι εμφανείς στην άνω και οπίσθια πλευρά του. Το θραύσμα μας δίδει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και κρίσιμες πληροφορίες για την κατανόηση της στέγης του ναού.

Αποτελεί τον δεξιά ακρογωνιαίο λίθο του αετώματος χωρίς να είναι δυνατή η ταύτιση της θέσης του στη νότια ή βόρεια όψη. Στην κατά τη μακρά πλευρά του σώζεται πλήρως το δωρικό κυμάτιο που απουσίαζε των οριζοντίων γείσων και η απαρχή της σίμας που λαξεύεται συμφυής με τον ακρογωνιαίο λίθο, χωρίς δυστυχώς να σώζονται ίχνη κυματίου. Στην κάτω πλευρά της σώζονται δύο πρόμοχθοι, ένας ανά πλευρά όμοιοι με αυτούς των οριζοντίων γείσων, κατά την πρόσοψη όμως ακολουθείται από οδό και σώζεται ίχνος προμόχθου, πιθανώς λαξευμένου κατά το ήμισυ στον ακρογωνιαίο λίθο. Στην άνω πλευρά του, λαξευμένη υπό κλίση με χοντρό βελόνι σώζεται τμήμα της βάσης του γωνιακού ακρωτηρίου και χείλος πλάτους 6.1 εκ., με χαρακτηριστικές κοίλες παρειές όμοιες με των κεράμων. Το χείλος εκκινά παρά της σίμας και περατώνεται προς τα έσω, σε λάξευση διατομής 5(υ)×5(π) εκατοστών, κάτω έδρας παράλληλης με την άνω κλίση του μέλους που πιθανότατα αποτελεί θέση έδρασης ξύλου, εγκαρσίως κατά το ναό. Δεύτερη αντίστοιχη δοκοθήκη εντοπίζεται στο μέσο του συνολικού ύψους του λίθου ( $\approx 26$  εκ. από την κάτω έδρα) διατομής 7(υ)×8(π) εκ., με οριζόντια κάτω έδρα.

Στην πρόσοψη του λίθου σώζεται τμήμα του οριζοντίου και του καταετίου γείσου, το μεν αντίστοιχο των οριζοντίων πλευρικών γείσων, το δε καταέτιο κοσμεύεται με δωρικό κυμάτιο κάτω από την απαρχή της σίμας που σώζεται. Η κλίση του τυμπάνου μετρήθηκε 1:3.67 από Gandy, 1:3.52 (βλ. εικ. 12) από την παρούσα μελέτη (σχέδιο 12) και 1:3.28 από Ορλάνδο.

Στη μελέτη Gandy σχεδιάζονται λεοντοκεφαλές κατά την οριζόντια σίμα (εικ. 67), ενώ στη μελέτη Ορλάδου παρουσιάζεται θραύσμα σίμας που φέρει λεοντοκεφαλή (εικ. 68) και ορθοστάτης του τυμπάνου μήκους 1.16 μ., λαξευμένος μετά του αντιθήματός του, που φέρει ορθογώνια οπή βάθους 30 εκ., που εδράζει το κορυφαίο ξύλο της στέγης (συνολικής διατομής 72 εκ.), με την άνω έδρα του πιθανότατα οριζόντια. Ο Ορλάνδος προτείνει τη διάταξη με κεντρικό αρμό κατά τον άξονα του αετώματος και άνωθεν ένα τεμάχιο με κορυφαίο καταέτιο και κεντρικό ακρωτήριο. Τα μέλη αυτά δε βρέθηκαν κατά την παρούσα μελέτη, ενώ η ταύτιση θραύσματος (NA(1), βλ. εικ.51,52) με πιθανά λοξή λάξευση (αν δεν πρόκειται για κατάτμηση) ως μέλος του τυμπάνου κρίνεται εξαιρετικά απίθανη (πρόκειται περί του ιδίου θραύσματος που αναφέρθηκε στον ορθοστάτη με διαστάσεις σωζ. μ.=1.14 μ., σωζ. π.=0.79 μ., υ.=0.70μ.).



Σχέδιο 12: νότια όψη ναού Προπυλαίας Αρτέμιδος

Βρέθηκαν επίσης έξι τεμάχια μαρμάρινων κεράμων πιθανώς πεντελικού μαρμάρου, που εδράζονταν άνω των πλευρικών οριζοντίων γείσων (εικ. 69-74). Όσα διατηρούν το μεγαλύτερο τμήμα του μήκους τους (=96.5 εκ.) φέρουν κεντρικό χείλος πλάτους 6-6.1 εκ. και κατά το ήμισυ λαξευμένο χείλος στις πλευρές, σταθεράς απόστασης μεταξύ των 43 εκ. (μετρημένη στις απολήξεις των κοίλων πλευρών). Η επιφάνεια μεταξύ των χειλών λαξέυεται με ντισιλίδικο και κατά περίπτωση (K(5)) διακρίνεται ίχνος σε απόσταση 9 εκ. από την οπίσθια παρειά. Τα τεμάχια K(2), K(4) και K(5) φέρουν στο μέσον του κεντρικού χείλους τραπεζιόσχημη οπή, προφανώς για την ανύψωσή τους με λύκο. Η κλίση της άνω έδρας δεν ήταν δυνατό να μετρηθεί λόγω φθορών στις κάτω έδρες τους, ώστε να αξιολογηθεί με την κλίση του τυμπάνου που μετρήθηκε. Επί του K(6) βρέθηκε οπή στο πίσω άκρο, με κλίση μεγαλύτερη αυτής της άνω έδρας, προφανώς για τη στήριξη του υπερκειμένου καλυπτήρα. Τέλος, κανένα εκ των τεμαχίων δεν σώζεται στο αρχικό πλάτος του, με το μεγαλύτερο K(5) να προσεγγίζει τα 71.5 εκ., με εκτίμηση το αρχικό να πλησίαζε περί τα 78-80 εκ., μιας και το συγκεκριμένο πιθανώς έχει καταταμηθεί στην απαρχή της σίμας.

## Φατνώματα

Εκ των μελών της οροφής εντοπίστηκε μονάχα ένα τεμάχιο ( $\Phi(1)$ ) (εικ. 75-78), θραύσμα φατνώματος σε πεντελικό μάρμαρο. Βρίσκεται παρά του στωικού κτίσματος και σημειώνεται και από τον Ορλάνδο. Τα σχέδια της μελέτης Gandy παρουσιάζουν την οροφή του ναού, ίδια κατά πρόναο και οπισθόδομο, στεγασμένη με δύο φατνωματικές δοκούς ιδιαίτερως επιμήκεις, με πέντε φατνώματα (βλ. εικ. 13). Δεδομένου του εσωτερικού πλάτους του ναού  $\approx 5.26$  μ. μια τέτοια διάταξη φαίνεται εξόχως τολμηρή.

Το τεμάχιο έχει σωζόμενο μήκος 75 εκ., πλάτος 96.6 εκ. και ύψος 56 εκ. Η κάτω έδρα του είναι τέλεια λαξευμένη εκτός των ακραίων 15 εκ. της στενής πλευράς, που έχει λαξευτεί με ντισιλίδικο και έχει μικρή οπή (2.5x2). Σώζεται τμήμα του φατνώματός του, τριών κατά βάθος βαθμίδων με κοίλη ταινία στην εσωτερική συναρμογή των βαθμίδων και σώζει το πλάτος της πρώτης ακμής (=62 εκ.). Περιμετρικά της κατώτατης ακμής του φατνώματος, πλαισιώνεται από κοίλη ταινία, σταθερού πλάτους 5.9 εκ. που άπτεται των πλευρών του λίθου. Οι μακρές πλευρές του λίθου φέρουν αναθύρωση στην κατώτατη ακμή τους, πάχους 10 και 11.5 εκατοστών, το υπόλοιπο δε τμήμα των είναι λαξευμένο με χοντρό βελόνι. Στην άνω πλευρά του φέρει κεντρικά κατά πλάτος τραπεζιόσχημο τόρμο λύκου, δύο εξάρσεις εκατέρωθεν και πλατείς αύλακες, έναν κατά πλάτος και δύο κατά μήκος, πλάτους 8-9 εκατοστών, ελαφρά εισεχόντων της άνω έδρας.

Εάν το τεμάχιο αποτελούσε τμήμα της φατνωματικής δοκού που παρουσιάζεται κατά Gandy, διαστάσεων 5.26μ. μήκος, 0.966 μ. πλάτος και 0.60 μ. ύψος, τότε το βάρος αυτής θα προσέγγιζε τους 8 τόνους και η δυσκολία στήριξής του δεδομένη. Κατά τον Ορλάνδο το τεμάχιο έχει πλάτος ίδιο με το ελεύθερο τμήμα του νέου επιστυλίου 98.5 εκ., και τοποθετείται επίσης κάθετα προς το ναό. Με αυτή τη διάταξη θα προέκυπταν τρία φατνώματα μεταξύ των μετακιονίων και τα μέλη θα εδράζονταν επί δοκών κατά μήκος του ναού, που εδράζοντω επί του επιστυλίου, εντός της μασχάλης της ζωφόρου. Εντοπίστηκε τεμάχιο δοκού των φατνωμάτων ( $\Delta\Phi(1)$ ), λίαν κολοβό, εξαιρετικής κατεργασίας σωζομένου μήκους 89 εκ., σωζομένου πλάτους 47 εκ., ύψους 28.3 εκ., χωρίς να ταυτιστεί η ακριβής θέση του.

Κατά την παρούσα μελέτη ωστόσο εγείρονται αμφιβολίες αναφορικά με τις προτάσεις και των δύο προγενέστερων μελετών για τη διάταξη των φατνωμάτων κατά τον οπισθόδομο. Αρχικά η μέτρηση του πλάτους του τεμαχίου  $\Phi(1)$ , που μετρήθηκε πλάτος κατά 2 εκ. στενότερο από τη μέτρηση του Ορλάνδου (96.6 εκ. έναντι 98.5 εκ. και σημειώνουμε πως οι μετρήσεις των υπολοίπων μελών δεν αποκλίνουν από αυτές του Ορλάνδου), άρα κατά τι μικρότερο του πλάτους της ελεύθερης εσωτερικά πλευράς του E1, και η παρατήρηση της θεατής κάτω πλευράς του μέλους, με τις χαρακτηριστικές κοίλες ταινίες περιμετρικά του φατνώματος, μας οδήγησαν να διερευνήσουμε περαιτέρω το ζήτημα.

Με δεδομένα τα στοιχεία της γεωμετρίας του φατνώματος που σώζονται, επιχειρήσαμε αρχικά να υπολογίσουμε και να αποδώσουμε σχεδιαστικά το αρχικό φάτνωμα (σχέδιο 13).

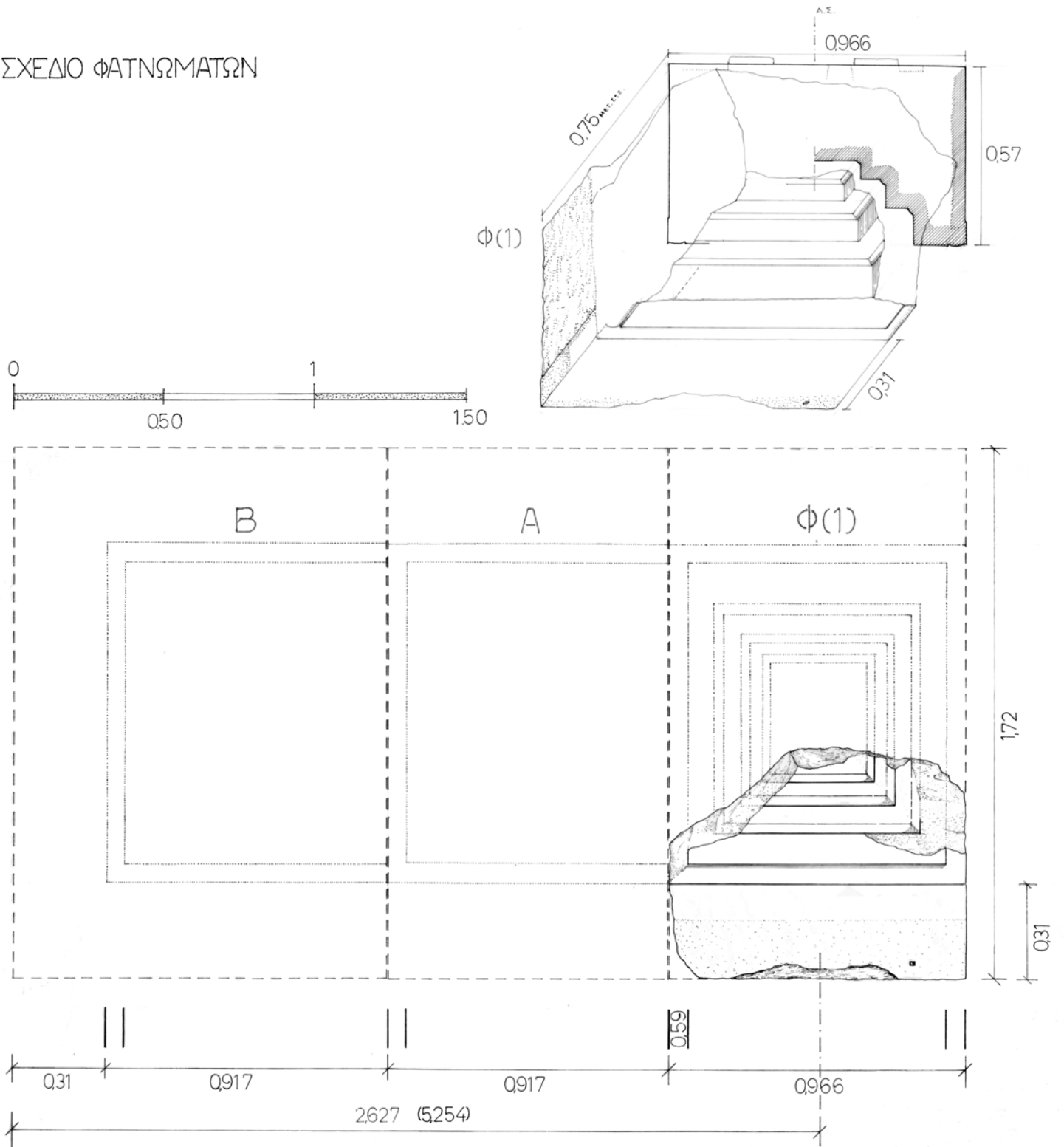
Το πλάτος παρέμεινε 96.6 εκ. (είναι ξεκάθαρο πως πρόκειται περί του αρχικού πλάτους, λόγω των τέλεια λειασμένων κατά τις μακρές πλευρές αναθυρώσεων) και προκύπτει μήκος  $\approx 1.72$  μ. Κατά μήκος, το αρχικό μέλος χωρίζεται σε τρεις ζώνες, την κεντρική φέρουσα το φάτνωμα και την κοίλη ταινία που το πλαισιώνει, και εκατέρωθεν δύο ζώνες 31 εκ. όπου η λάξευση με ντισιλίδικο τμήματός των τις ταυτοποιεί ως ζώνες έδρασης.

Η περιμετρική κοίλη ταινία έχει σταθερό κατά τις τέσσερις πλευρές της πλάτος (=5.9 εκ.) και άπτεται των ακμών των μακρών πλευρών. Αν παραθέταμε το όμορο φάτνωμα (βλ. Α στο σχέδιο), τότε θα έπρεπε αυτό να μη φέρει ίδια κοίλη ταινία κατά τη μία μακρά πλευρά, αφού θα διαμορφωνόταν μια μάλλον φλύαρη αλληλουχία δύο ταινιών στη συναρμογή των μελών. Επομένως, για να ισχύει η αρχική υπόθεση της κατά το μήκος διάταξης των φατνωμάτων, το όμορο φάτνωμα μειούται κατά το πλάτος της κοίλης ζώνης, με τελικό πλάτος 91.7 εκ. και εφαρμόζει τέλεια λόγω της λείας αναθυρώσεως. Στην άλλη μακρά πλευρά του αντιθέτως σχεδιάζεται η κοίλη ταινία, πειόσχημης διάταξης περί του φατνώματος. Υπολείπεται ένα ακόμη φάτνωμα κατά πλάτος, ίδιο με το προηγούμενο, με τη διαφορά πως θα πρέπει αυτό να εδράζεται και κατά τη μία μακρά πλευρά του επί του επιστυλίου (βλ. Β στο σχέδιο). Αν η επιφάνεια αυτή της έδρασης ισούται με αυτή που μετρήσαμε στο σωζόμενο τεμάχιο (=31 εκ.) τότε το πλάτος των τριών υποθετικών φατνωμάτων ισούται με 2.627 μ. (από το μέσο του  $\Phi(1)$ ), δηλαδή το ήμισυ του ελευθέρου πλάτους του ναού κατά τον οπισθόδομο ( $\approx 5.25$  μ.). Η ταύτιση των μέτρων που προκύπτουν από το υποθετικό αυτό σενάριο με το πλάτος του οπισθοδόμου μας οδήγησε να προτείνουμε μια κατά το μήκος του ναού διάταξη πεντε φατνωμάτων στον οπισθόδομο, εδραζομένων επί περιμετρικών δοκών μετά κυματίου, πλαισιώνοντας αισθητικά καλύτερα κατά την άποψή μας την οροφή (βλ. σχ. 14 και αναδ. σχ. 8). Η υπόθεση αυτή προϋποθέτει η ζωφόρος των μακρών πλευρών να είναι στενότερη του επιστυλίου και χωρίς μασχαλαία εγκοπή (έχει βρεθεί μέλος ζωφόρου Z(2) με αρχικό πλάτος 55.5 εκ.).

### Ο σκελετός της στέγης

Η οροφή του προνάου και του κυρίως ναού δεν επιστεφόταν με τα ίδια φατνώματα για δύο λόγους. Πρώτον, διότι ο Ορλάνδος κατά τη μελέτη του εντόπισε θραύσμα με την ίδια κατεργασία και διακόσμηση με το  $\Phi(1)$  αλλά, φέρον δύο ρηχοτέρων φατνωμάτων που χωρίζονταν από την ίδια κοίλη διακοσμητική ταινία (εικ. 79). Το θραύσμα έσωζε μόνον το αρχικό του πάχος 29 εκ. (σχεδόν το ήμισυ του  $\Phi(1)$ ) και αναγνωρίστηκε στη μελέτη του ως φάτνωμα του προνάου. Δεύτερον, λόγω του ξύλινου σκελετού της στέγης. Κατά κανόνα οι καλυπτήρες της στέγης εδράζονται επί σφηκίσκων (δοκών κατά την κλίση της στέγης

ΣΧΕΔΙΟ ΦΑΤΝΩΜΑΤΩΝ



Σχέδιο 13: Σχεδιαστική μελέτη φατνώματος οπισθοδόμου

διατεταγμένοι ανά το πλάτος των καλυπτήρων) που εδράζονται επί του κορυφαίου της στέγης ξύλου. Αυτό <sup>81</sup>εδράζεται εντός των δοκοθηκών στα τύμπανα του αετώματος και επί των θράνων των εγκαρσίων τοίχων, στην περίπτωση μας του σηκοπροδομίου και σηκοπισθοδομίου τοίχου. Το μήκος του οπισθοδόμου είναι αρκετά μικρό ( $\approx 1.98$  μ.) ώστε να φέρει το κορυφαίο ξύλο ως αμφιέριστη δοκό. Κατά τον κυρίως ναό και τον πρόναο το μήκος είναι αρκετά μεγαλύτερο ( $\approx 5.22$  και  $3.58$  μ. αντιστοίχως) (βλ. αναδ. σχ. 7), ώστε να κρίνεται κατά την άποψή μας η επιπλέον στήριξή του σε περισσότερα σημεία.

Η υπόθεση επιπλέον στηρίξεων δικαιολογείται από τον εντοπισμό τεμαχίου που θεωρούμε πως προέρχεται από δοκοθήκη ή κατετμημένο ουραίο τμήμα οριζοντίου γείσου(ΘΔ(1)) (εικ. 80). Πρόκειται περί μαρμάρινου μέλους μήκους  $1.04$  μ., πλάτους  $59.5$  εκ. και σωζομένου ύψους  $25$  εκ. Η άνω έδρα του είναι τραχιά λαξευμένη με χοντρό βελόνι και δύο οπές πειοσχήμων συνδέσμων, μια ανά στενή πλευρά, και τρεις θέσεις δοκών, μια κεντρικά και το ήμισυ των άλλων δύο παρά τις στενές πλευρές. Το πλάτος της κεντρικής ισούται με  $17$  εκ., μήκος  $24$  εκ. και βύθιση  $5-6$  εκ. Οι πλευρικές ισαπέχουν αυτής κατά  $32$  εκ. Οι διαστάσεις κατά πλάτος ( $17 + 32$ ) συμφωνούν με την απόσταση μεταξύ των χειλών των κεράμων (βλ. παραπάνω) =  $49$  εκ., ως εκ τούτου πιθανώς έδραζαν τους σφηκίσκους. Όμως η οπίσθια και η κάτω έδρα των θηκών δεν ακολουθούν την κλίση της στέγης ( $\approx 17$  μοίρες, όπως θα περιμέναμε αν έδραζαν απευθείας τους σφηκίσκους), οι θέσεις τους δε βρίσκονται αρκετά πιο εσωτερικά από τη θέση που εδράζονται οι σφηκίσκοι, συνεπώς έδραζαν οριζόντιες δοκούς. Θεωρούμε πως μοναδική απάντηση είναι να έδραζαν κατά το πλάτος οριζόντιες δοκούς που στο μέσον τους υποστήριζαν το κορυφαίο ξύλο με ξύλινα υποθήματα (βλ. αναδ. σχ. 9). Επομένως, το τεμάχιο ΘΔ(1) θα τοποθετείτο στις μακρές πλευρές προνάου και κυρίως ναού, επί των φατνωμάτων ύψους  $29$  εκ., με το συνολικό ύψος των δύο μελών να προσεγγίζει αυτό του φατνώματος του οπισθοδόμου.

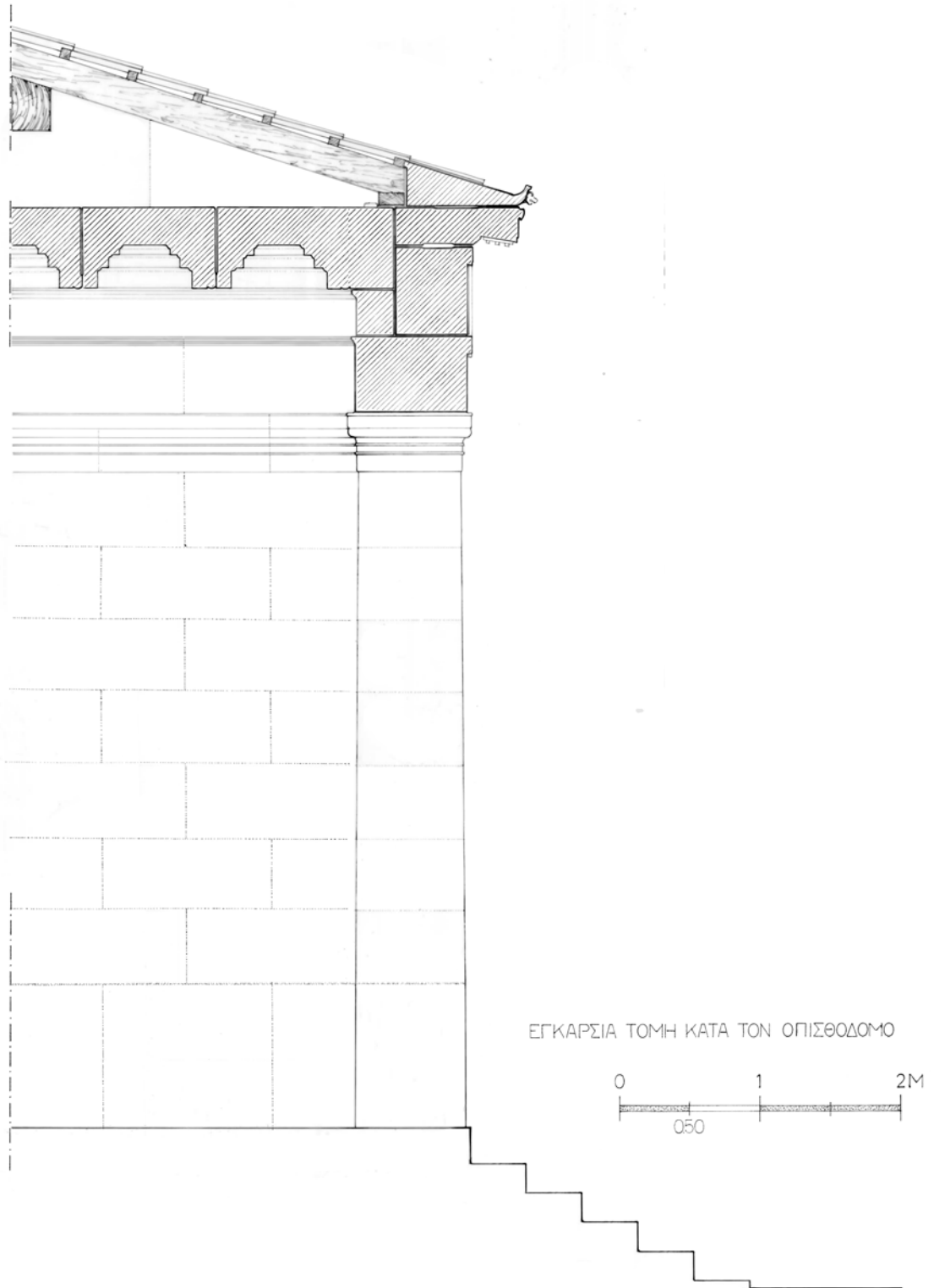
Η θέση του μέλους παρόλα αυτά δεν έχει ταυτιστεί πλήρως κατά την κάτοψη. Θεωρούμε πως η έδρασή τους επί των φατνωμάτων θα ήταν τολμηρή και πιθανότατα απίθανη. Δεδομένου αυτού, εξετάστηκε το ενδεχόμενο το τεμάχιο να είναι ουραίο τμήμα οριζοντίου γείσου, δυστυχώς όμως πέραν της λογικής δεν προέκυψαν απτά τεκμήρια από την παρατήρηση των θεατών εδρών του.

Ο ξύλινος σκελετός της στέγης θα ακολουθούσε άλλη διάταξη στον οπισθόδομο. Δύο ξύλινοι δοκοί διατομής  $\approx 7 \times 8$  εκ. εδραζομένοι στις όπες που σημειώθηκαν στον ακρογωνιαίο λίθο του αετώματος θα διέτρεχαν κατά μήκος τις πλευρές του ναού, όπου θα εδράζονταν οι σφηκίσκοι. Δύο μικρότερης διατομής  $\approx 5 \times 6$  εκ. τεγίδες θα εδράζονταν στις ανώτερες και υπό κλίση δοκοθήκες του ακρογωνιαίου λίθου και επί των σφηκίσκων, υποστηρίζοντας την κάτω παρειά των καλυπτήρων. Η διάταξη των τεγίδων θα συνεχιζόταν καθ' ύψος εως τη ράχη της στέγης, στο σύνολο του ναού (βλ. αναδ. σχ. 10).

---

<sup>81</sup> ή αυτά αν πρόκειται για παραπάνω από ένα ξύλο κατά το μήκος του ναού





Σχέδιο 14: Εγκάρσια τομή κατά τον οπισθόδομο, προτεινόμενη διάταξη φατνωμάτων και θριγκού.

## Γενικά συμπεράσματα για τον ναό Προπυλαίας Αρτέμιδος

Η μελέτη, στο πεδίο και στο σχεδιαστήριο, του ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος, μας ενίσχυσε την αρχική εντύπωση της σημαντικότητας ενός μνημείου ταπεινών διαστάσεων, συγκρινόμενου με την κλίμακα των μνημείων στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας. Βεβαίως οι διαπιστώσεις μας βασίζονται σε έναν πολύ περιορισμένο αριθμό σωζομένων μελών. Η θέση του ναού στην είσοδο του Ιερού προφανώς είχε καθοριστικό ρόλο στην αρπαγή μελών του είτε ως σροία, είτε για την παραγωγή ασβέστη ή ακόμα, αν διατηρούσαν την έξοχη ποιότητά τους ως έργα τέχνης.

Αρχικά, εξετάζοντας την επιλογή της θέσης, την κλίμακα και τον τύπο του ναού, φαίνεται πως αυτή επιλέχθηκε ώστε να προσιδιάζει αυτής του ναού της Αθηνάς Νίκης Ακροπόλεως, πριν, παρά και υπο γωνία των Προπυλαίων, στο πέρας μιας λατρευτικής οδού. Παρόλο που εξ όλων των μελετών και της παρούσας, βεβαιώνεται πως πρόκειται περί ρωμαϊκού ναού προγενέστερου του αδριάνειου προγράμματος που υλοποιήθηκε ΝΑ του ιερού, το επίπεδο του σχεδιασμού και της εκτέλεσης κατατάσει τον ναό ως εξοχότερο των εν τη εξωτερική αυλή σηνανηκόντων μνημείων. Τα ρωμαϊκά Μεγάλα Προπύλαια, κορωνίδα του αδριάνειου συγκροτήματος, παρουσιάζουν ατέλειες<sup>82</sup> που δεν παρατηρήθηκαν στο ναό της Αρτέμιδος. Αντιθέτως φαίνεται να ακολουθείται ένα οικοδομικό πρόγραμμα, η λιθοξοϊκή κατεργασία διατηρεί το υψηλό, κατά Ορλάνδο, επίπεδό της στο σύνολο των μελών και τα υλικά οικοδομήσεως είναι τα καλύτερα δυνατά.

Επιμέρους λεπτομέρειες χρονολογούν με σιγουριά τον ναό εκτός της αδριάνειας περιόδου. Επί Αδριανού υιοθετούνται οικοδομικές λεπτομέρειες των κλασικών χρόνων, που παρόλο που απαιτούσαν περισσότερους πόρους και χρόνο, επιλέγονται ώστε να εξάρουν το μεγαλείο των κλασικών χρόνων. Τέτοιες λεπτομέρειες εντοπίζονται στο τμήμα των Μεγάλων Προπυλαίων της Α' οικοδομικής φάσης, απουσιάζουν όμως από το ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος. Αντιθέτως, και όσο η εμπειρία μας μας επιτρέπει σχολιασμού, επιλέχθηκε συνειδητά από τον αρχιτέκτονα του ναού να ακολουθήσει τους μορφολογικούς κανόνες των κλασικών χρόνων, με μικρές εκτροπές όπως π.χ. το ύψος κεφαλών και τριγλύφων που εφαρμόζει την ρωμαϊκή πρακτική και την απόληξη του δωρικού κυματίου των επικράνων, και να τους αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Με βάση τα παραπάνω η παρούσα μελέτη, σύμφωνη με της προγενέστερες, χρονολογεί την οικοδόμηση του ναού πριν από τα χρόνια του Αδριανού, ενδεχομένως δε στη θέση προϋπάρχοντος ναού (όχι απαραίτητα υπαρκτού του ιδίου κατά την οικοδόμηση του νέου ναού αλλά πιθανώς της φήμης περί ύπαρξης ναού στη θέση), συνυπολογίζοντας την

---

<sup>82</sup> βλ. Ζιρώ

αξονική τοποθέτηση του ναού σε σχέση με το μάλλον προγενέστερο βάθρο A<sup>83</sup>, τη θέση της εσχάρας και της τοιχοποιίας που αποκαλύφθηκε μεταξύ εσχάρας και ναού Αρτέμιδος, 1.5 μέτρο χαμηλότερα της στάθμης της αυλής, που εικάζουμε πως ανήκει σε κτίσμα κάτοψης U, προσανατολισμένο ελαφρώς ανατολικότερα του άξονα του ναού της Αρτέμιδος.

Οι οικοδομικές λεπτομέρειες που παρατηρήθηκαν (opus caementicium, πειόσχημοι σύνδεσμοι) και τα μορφολογικά στοιχεία (πεντάβαθμη διάταξη κρηπίδας, αναλογίες κίονα, εχίνος) εμφανίζονται στην ρωμαϊκή αρχιτεκτονική από τα χρόνια του Αυγούστου και γενικεύονται κατά τον 2ο αιώνα, ορίζοντάς μας τα χρονικά πλαίσια οικοδόμησης του ναού της Αρτέμιδος περί το δεύτερο μισό του 1ου με το πρώτο τέταρτο του 2ου αιώνα μ.Χ.

---

<sup>83</sup> Η υπόθεση στηρίζεται στον τρόπο κατασκευής του βάθρου A, με μαρμάρινη ευθυντηρία, αντί της πώρινης των B και Γ, χωρίς χρήση opus caementicium και τη λείανση των μελών από την μακροχρόνια χρήση που δεν παρατηρήθηκε στα άλλα ή τα σωζόμενα μέλη των Μεγάλων Προπυλαίων.

## Πρόταση αναστηλωτικών επεμβάσεων

Η πρόταση για αναστηλωτικές εργασίες στο ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος βασίζεται στην παρούσα εργασία που θεωρούμε πως κατάφερε σε μεγάλο βαθμό να κατανοήσει και να αποκαταστήσει σχεδιαστικά το μνημείο.

Πριν την παρουσίαση των φάσεων των αναστηλωτικών εργασιών κρίνουμε σκόπιμο να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ των εργασιών στο μνημείο, παρά τον μικρό αριθμό σωζομένων αυθεντικών μελών.

Όπως παρουσιάσαμε σε κάθε ευκαιρία, το μνημείο απολαμβάνει ιδιαίτερης αξίας αρχικά ως το πρώτο κατά την είσοδο μνημείο του εξαιρετικής σημασίας αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας. Αποτελεί το κεντρικό, εκ θέσεως, μνημείο του αδριανείου οικοδομικού προγράμματος στο Ιερό, προσδίδοντάς του θέση τοποσήμου, ιδιαιτέρως συνυπολογιζομένης της σημερινής κατάστασης διατήρησης των Μεγάλων Προπυλαίων, που η αναγνώρισή τους και του περιτειχίσματος από τον σημερινό επισκέπτη δεν θεωρούμε πως είναι ιδιαιτέρως εύληπτη<sup>84</sup>. Η γεωμορφολογία στο σημείο της εξωτερικής αυλής, που ακολουθεί την επιπεδότητα του διαμορφωμένου δαπέδου δίχως εξάρσεις, σε συνδυασμό με τον υψηλό στερεοβάτη που σώζεται, θεωρούμε πως δε θα απαιτούσε μεγάλης κλίμακας αναστηλώσεις στο ναό ώστε να αποκτήσει ξανά χαρακτήρα τοποσήμου.

Η χρονολόγηση του ναού, κατά τι προγενέστερος του Αδριανού, τον τοποθετεί σε μια ιδιαιτέρως σημαντική εποχή, όχι διότι πρόκειται περί μιας εκ των λαμπροτέρων της ρωμαϊκής ιστορίας, αλλά επειδή αφορά την εποχή που η ρωμαϊκή αρχή έδειξε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της προς το μεγαλείο των κλασικών χρόνων και συγκεκριμένα στην αρχιτεκτονική, να μελετήσει σε βάθος τα κλασσικά μνημεία, να αναστηλώσει ακόμα τα εξοχότερα αυτών και να υιοθετήσει λεπτομέρειες στην οικοδομική.

Το επίπεδο της λιθοξοϊκής που πολλάκις έχει αναφερθεί κατά την παρούσα μελέτη πως προσεγγίζει αυτό της κλασσικής αρχαιότητας και οι μορφολογικές επιλογές κατά τη σύλληψή του, έχουν ως αποτέλεσμα ένα μνημείο ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας, όπως διαφαίνεται εκ των σωζομένων λιγιστών μελών του.

Στην ιδιαίτερη αξία του ναού, ο γραφών, συνυπολογίζει την καλλιτεχνική αξία που αναγνωρίζει και ο Ορλάνδος στη μελέτη του, πολύ περισσότερο δε την ιστορική αξία του μνημείου με διπλό χαρακτήρα. Ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος απολάμβανε για σχεδόν εκατό έτη του προνομίου να αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα μιας τυπολογίας ναών κατά τη μελέτη Gandy. Του προνομίου του αυτού δικαίως στερήθηκε με την μελέτη Ορλάνδου το 1920 οπότε και κατατάχθηκε στην τυπολογία των αμφιπροστύλων εν παραστάσι ναών. Οι προτεινόμενες αναστηλωτικές επεμβάσεις βασίστηκαν εν μέρει και στη διατήρηση της αυθεντίας του Ορλάνδου, μιας και πιστεύουμε πως η σύντομη μελέτη του είναι μεγάλης ιστορικής αξίας και σημαντικότερη για τον τομέα της επιστήμης των αναστηλώσεων.

---

<sup>84</sup> η παρατήρηση αυτή προφανώς σχετίζεται και με την θέση μας, σαφώς υπερ σύνταξης ενός προγράμματος αναστηλωτικών εργασιών στην περιοχή των Μεγάλων Προπυλαίων, του Καλλίχορου φρέατος και του πεισιστράτειου τειχίσματος

Οι αναστηλωτικές επεμβάσεις που προτείνονται χωρίζονται σε Α' και Β' φάση. Η διάκριση αυτή οφείλεται κυριώς στο βαθμό επέμβασης επί των σωζομένων μελών του ναού (βλ. αναδ. σχ. 11).

## Α' Φάση

Κατά την Α' φάση αρχικά προτείνεται απομάκρυνση των θραυσμάτων από τον στερεοβάτη του ναού.

Εν συνεχεία, προτείνεται κατά το σχέδιο συμπλήρωση τουλάχιστον στη ΝΔ γωνία των τριών αναβαθμών του ναού με τα μέλη Κρ1(2), Κρ1(3) και νέων μελών ιδίου υλικού με τα αυθεντικά, βάσει της τεκμηρίωσης των διαστάσεων και της διάταξής των από την παρούσα μελέτη. Η επιλογή της θέσης σχετίζεται άμεσα με την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο και την αρχική εικόνα του επισκέπτη.

Προτείνουμε επίσης, την ανάταξη του συνόλου των μελών των παραστάδων, κατά τη μελέτη, συμπληρώνοντας με νέα μέλη ιδίου υλικού όπου είναι αναγκαίο για την έδραση των αυθεντικών. Πριν από την ανάταξη, επιβάλλεται η συμπλήρωση με νέο υλικό των αυθεντικών μελών όπου κρίνεται αναγκαία και η συγκόληση των θραυσμάτων που ταυτοποιήθηκαν πως συνανήκουν.

Οι επεμβάσεις αυτές δύναται να χαρακτηριστούν ως ιδιαίτερες επεμβατικές λόγω του μεγάλου αριθμού των νέων μελών, σπεύδω όμως να επισημάνω πως ιδιαίτερες στις εργασίες ανάταξης των παραστάδων, το σωζόμενο υλικό αποτελεί το ήμισυ του αρχικού (επτά σωζόμενα μέλη παραστάδων έναντι δεκατεσσάρων συνολικά), η δε ύπαρξη στρώσεως ορθοστάτη, παρόλο που δεν τεκμηριώθηκε με στοιχεία που καταρρίπτουν πάσα αμφιβολία, αποτελεί τον κανόνα στην αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου. Τα οφέλη των επεμβάσεων της Α' φάσης θεωρούμε πως υπερέχουν κατά πολύ των επιφυλάξεων - όπου αυτές βασίζονται σε ποσοτώσεις νέων-αυθεντικών μελών - μιας και το αποτέλεσμα θα αποδώσει στον επισκέπτη καλύτερα την κλίμακα του μνημείου (που στην παρούσα φάση δε θεωρούμε πως γίνεται πλήρως αντιληπτή), στο δε καταρτισμένο μάτι σαφή διάκριση του αυθεντικού υλικού και των επεμβάσεων.

Η ανάταξη των παραστάδων θα απαιτήσει συμπληρώσεις των σηκοπροδρομίων τοίχων ώστε να εδράζεται το ουριαίο τμήμα τους, όπου και θα γομφωθούν με νέους γόμφους τιτανίου, η νέα γόμφωση όμως δεν επαρκεί ώστε να εξασφαλιστούν οι εκτός επιπέδου δυνάμεις, ιδιαίτερα για αυτό το ύψος. Στόχος θα πρέπει να είναι η κατά το δυνατόν πλαισιακή λειτουργία των ανατεταγμένων τοίχων, εμπλέκοντάς τους με τις κατώτερες στρώσεις του σηκοπροδομίου τοίχου, ανατάσσοντας και τους λίθους Λ(1) και Λ(3) σε θέσεις ανάλογες των αρχικών τους.

Παράλληλα και αναγκαία με τις παραπάνω εργασίες, προτείνεται και συμπλήρωση των μελών του στυλοβάτη που άπτονται των ανατεταγμένων μελών.

## Β' Φάση

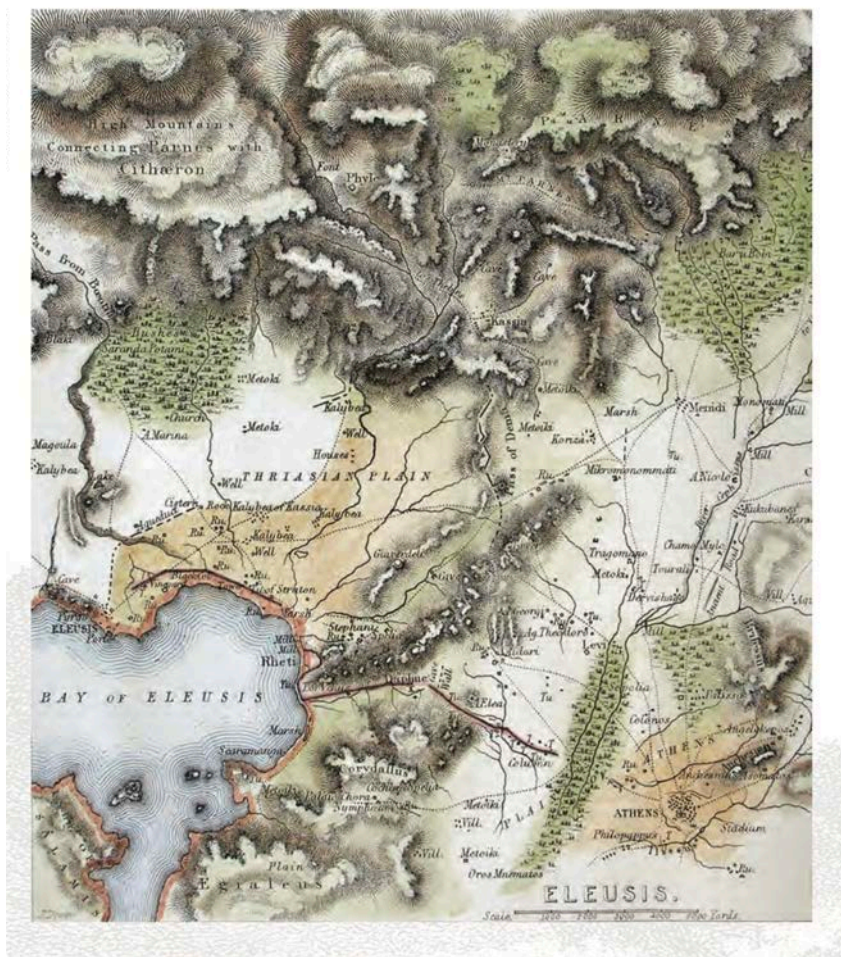
Η Β' φάση των επεμβάσεων δεν έπεται της Α', αλλά διακρίνεται από την ανάγκη περαιτέρω μελετών των μελών τα οποία αφορά και προτείνει κυρίως την κατεύθυνση που θεωρούμε πως πρέπει να κινηθούν.

Κατά την φάση αυτή προτείνεται αρχικά η διερεύνηση περαιτέρω των θραυσμάτων των κίωνων που εντοπίστηκαν, με πιθανότατη τη μετακίνησή τους ώστε να γίνουν νέες λεπτομερέστερες μετρήσεις. Οφείλει να εξεταστεί εάν και κατά πόσο οι κίονες παρουσιάζουν κλίση που επιβεβαιώνει την κατά 3 μοίρες διαφορά στην κλίση του εχίνου των Κν(1) και Κν(2) και τη διαφορά στα μέτρα στυλοβάτη και ζωφόρου που επισημάνθηκαν. Στην περίπτωση που ισχύει τότε δύναται να ταυτιστεί η αρχική θέση των θραυσμάτων.

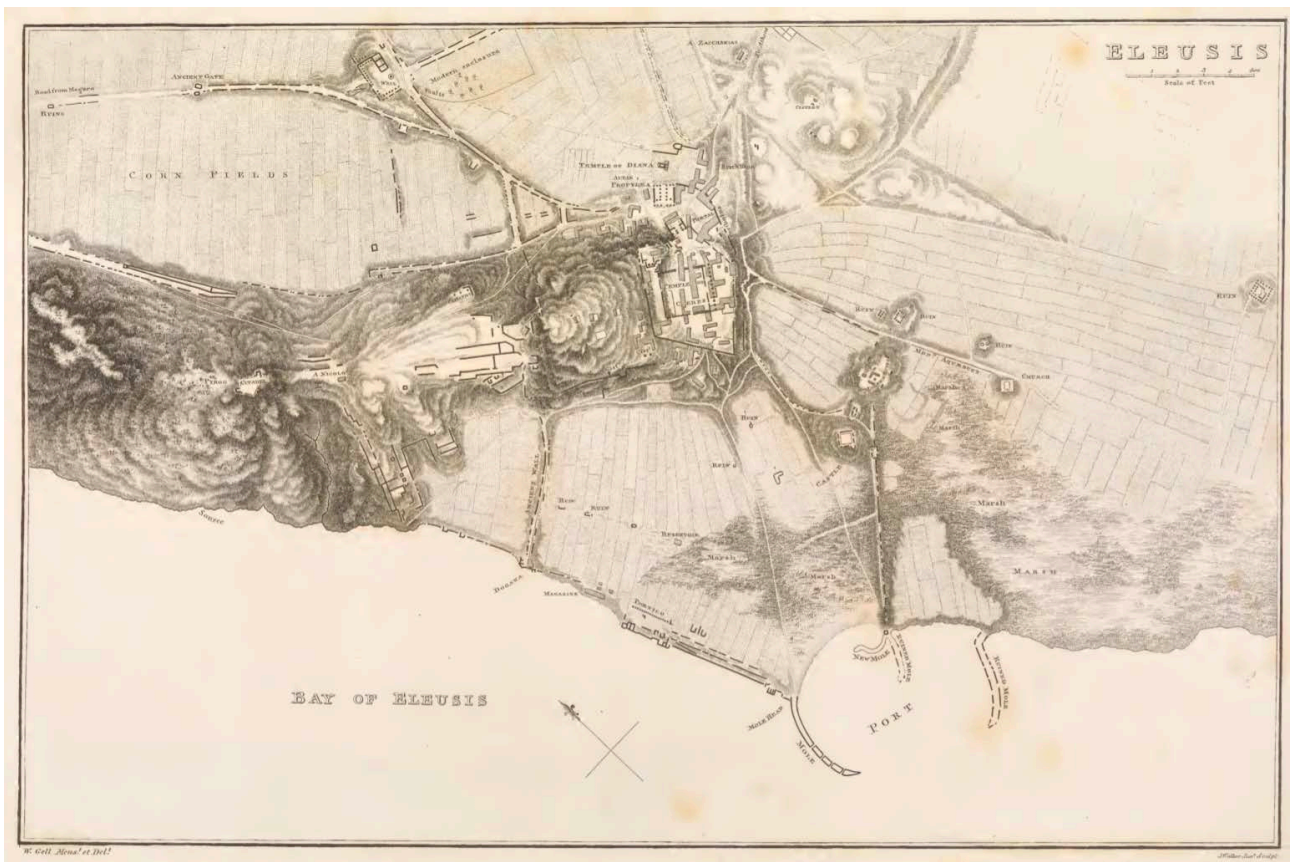
Παράλληλα, ίδιες εργασίες οφείλουν να ακολουθηθούν για τα τεμάχια των κιονοκράνων, προς επιβεβαίωση των αποκλίσεων που παρατηρήθηκαν από την παρούσα μελέτη.

Η στοχευμένη εμβάθυνση της μελέτης τα σημεία αυτά έχει διπλό ρόλο. Πρώτον να κατανοήσουμε ακόμα περισσότερο το μνημείο και το επίπεδο της σύλληψης και εκτέλεσης του οικοδομικού του προγράμματος, μιας και τυχούσα επιβεβαίωση κλίσης κίωνων θα προσέσκιε στον ναό της Αρτέμιδος μια ακόμη εκ των οπτικών διορθώσεων των κλασικών χρόνων. Δεύτερον, την περίπτωση τα θραύσματα να ανήκουν στη ΒΑ γωνία του ναού - εγχείρημα εξόχως δύσκολο μιας και πιθανή κλίση δεν θα απέκλειε την θέση τους στο ΝΔ άκρο - εγείροντας στη συνέχεια ερωτήματα (φιλοσοφικού κυρίως περιεχομένου) για το αν και κατά ποιό βαθμό θα ήταν αποδεκτή η συμπλήρωσή τους με νέο υλικό και ανάταξή τους στη θέση, ώστε να εδράσουν το επιστύλιο Ε1 στην τεκμηριωμένη από τη μελέτη Ορλάνδου αρχική του θέση.



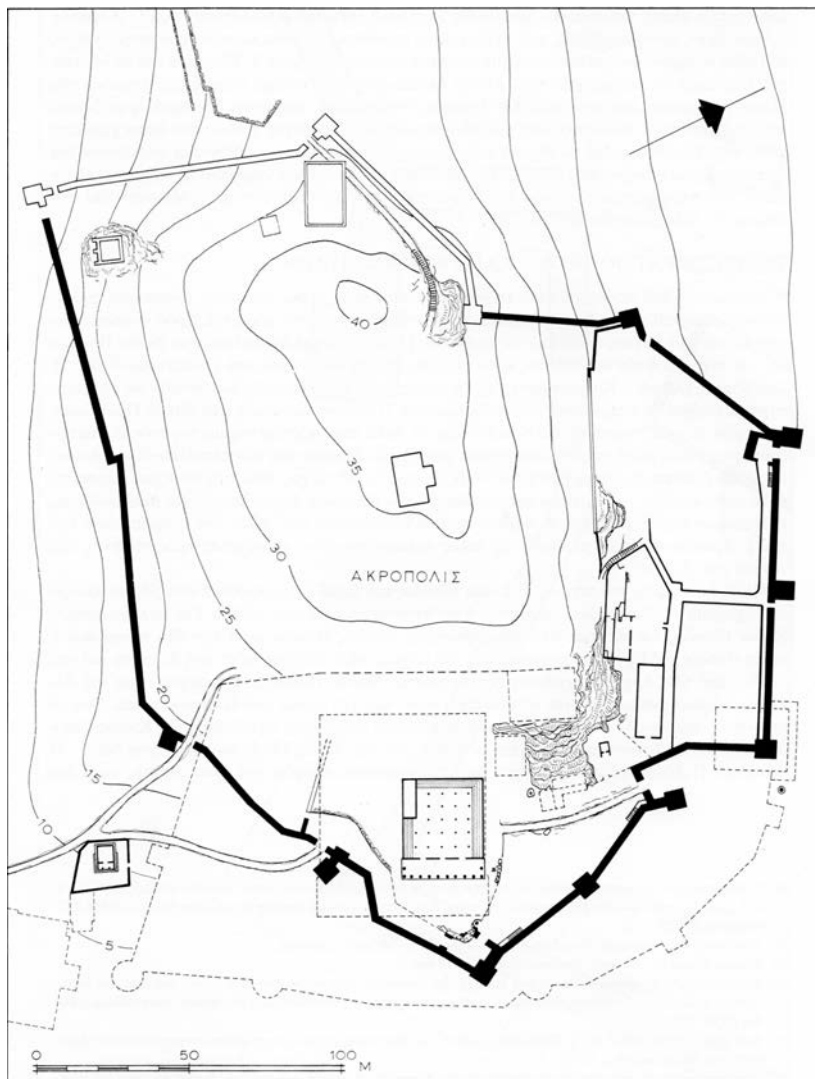


εικ. 1: Χάρτης της δυτικής Αττικής όπου σημειώνεται η πορεία της Ιεράς Οδού (Λερίου)



εικ. 2: Χάρτης της Ελευσίνας (Dilettanti)

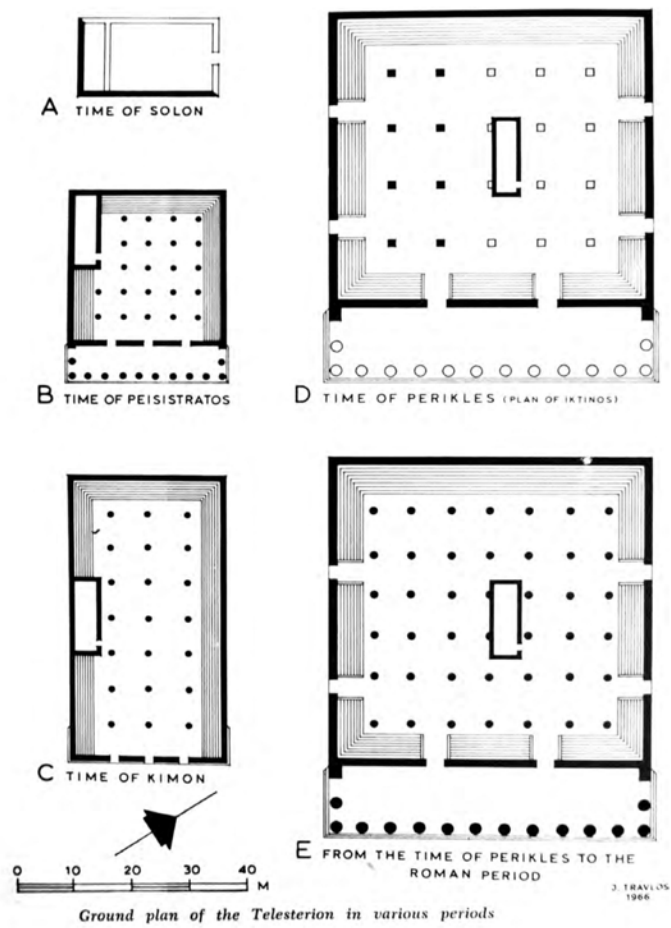




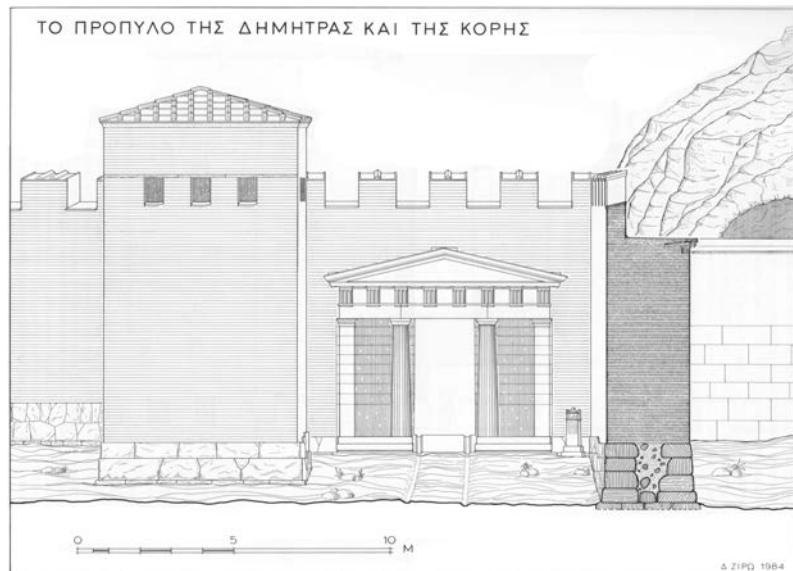
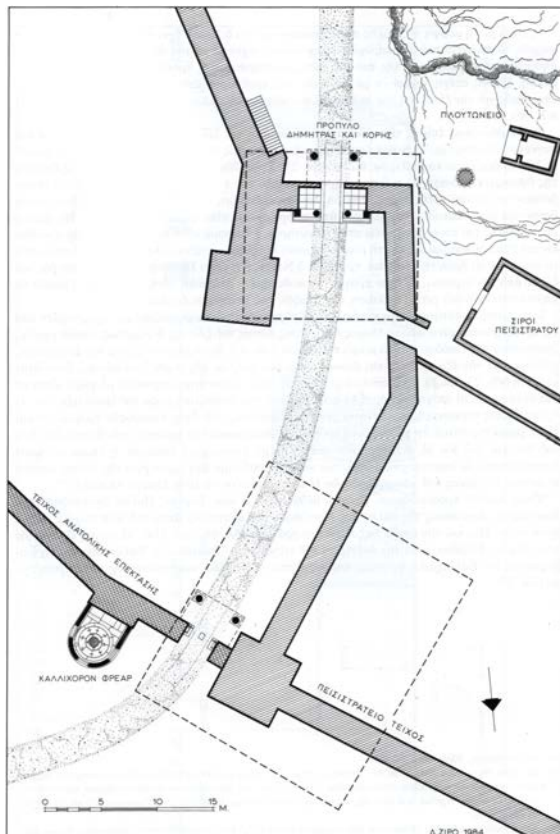
εικ. 3: Η Ελευσίνα κατά την πεισιστράτεια περίοδο (Τραυλός)



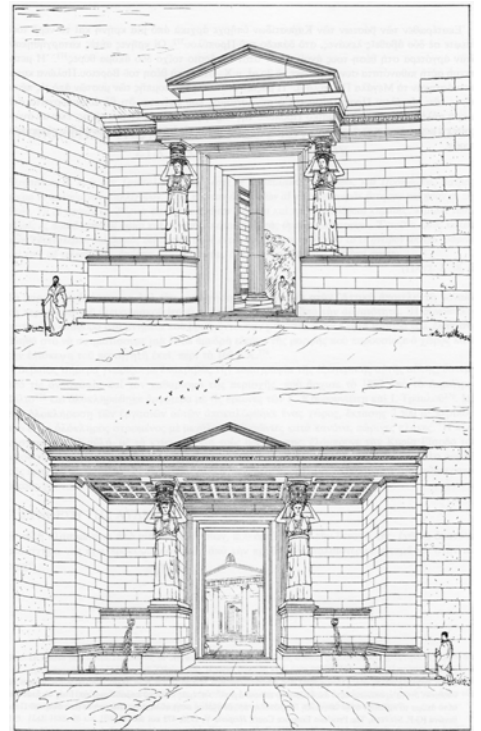
εικ. 4: Η τετράτοξη γέφυρα που οικοδομήθηκε επί Αδριανού (Λερίου)



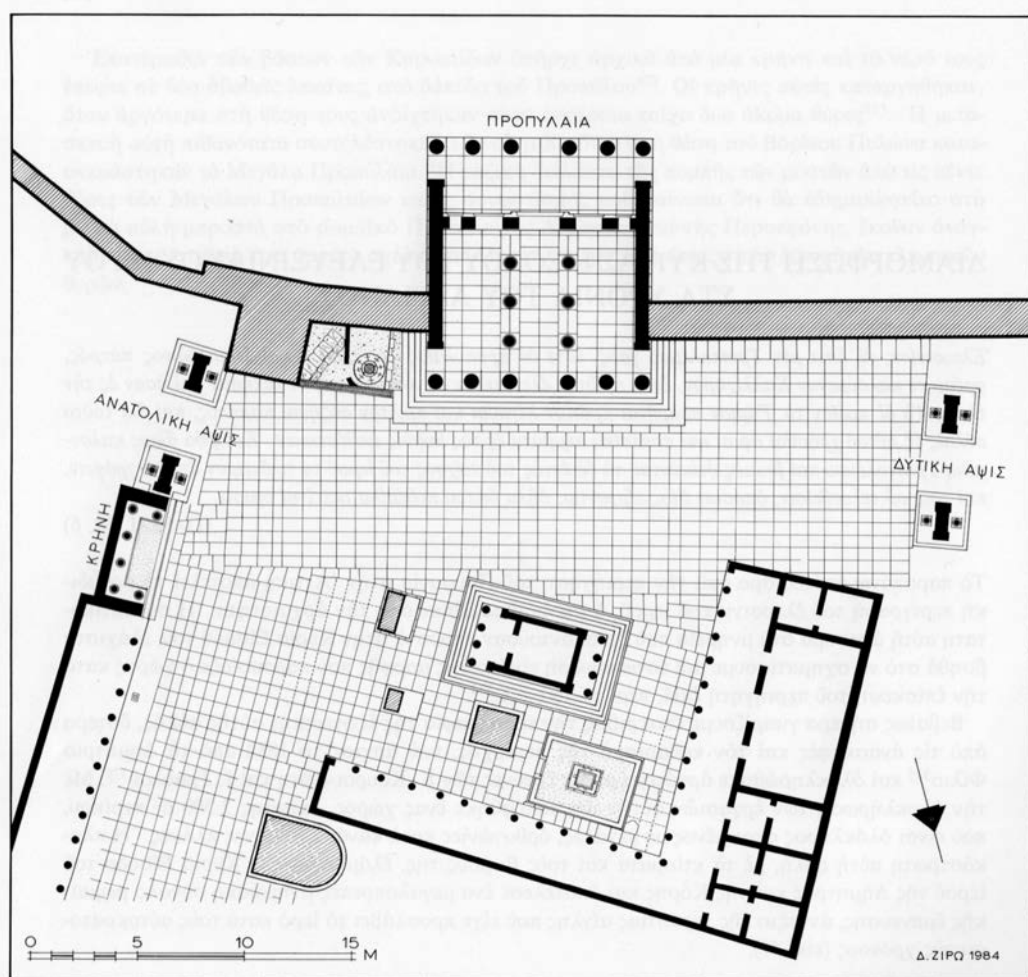
εικ. 5: οι φάσεις του Τελεστηρίου (Gruben)



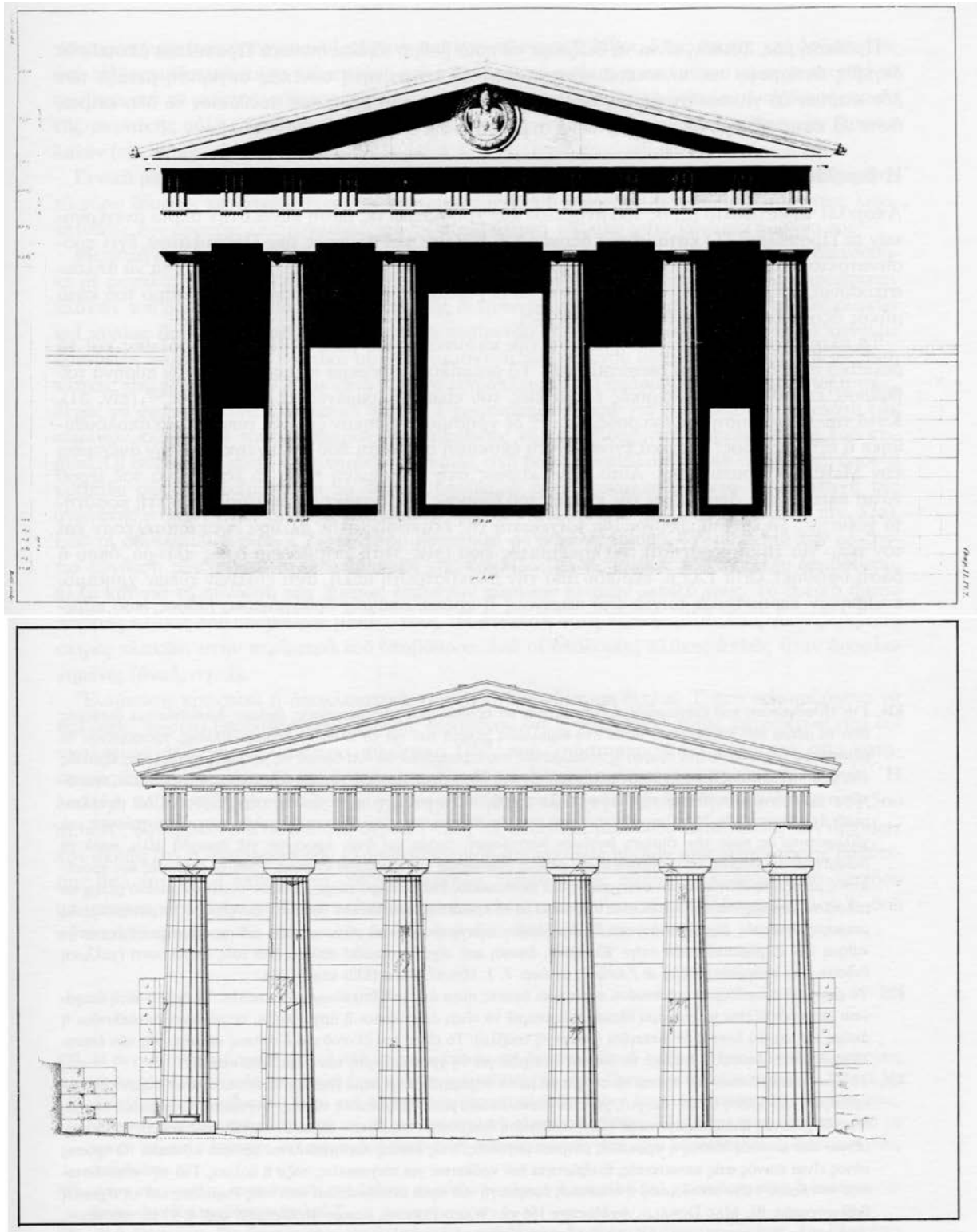
εικ. 6, 7: Το Πρόπυλο της Δήμητρας και της Κόρης, κάτοψη και όψη (Ζιρώ)



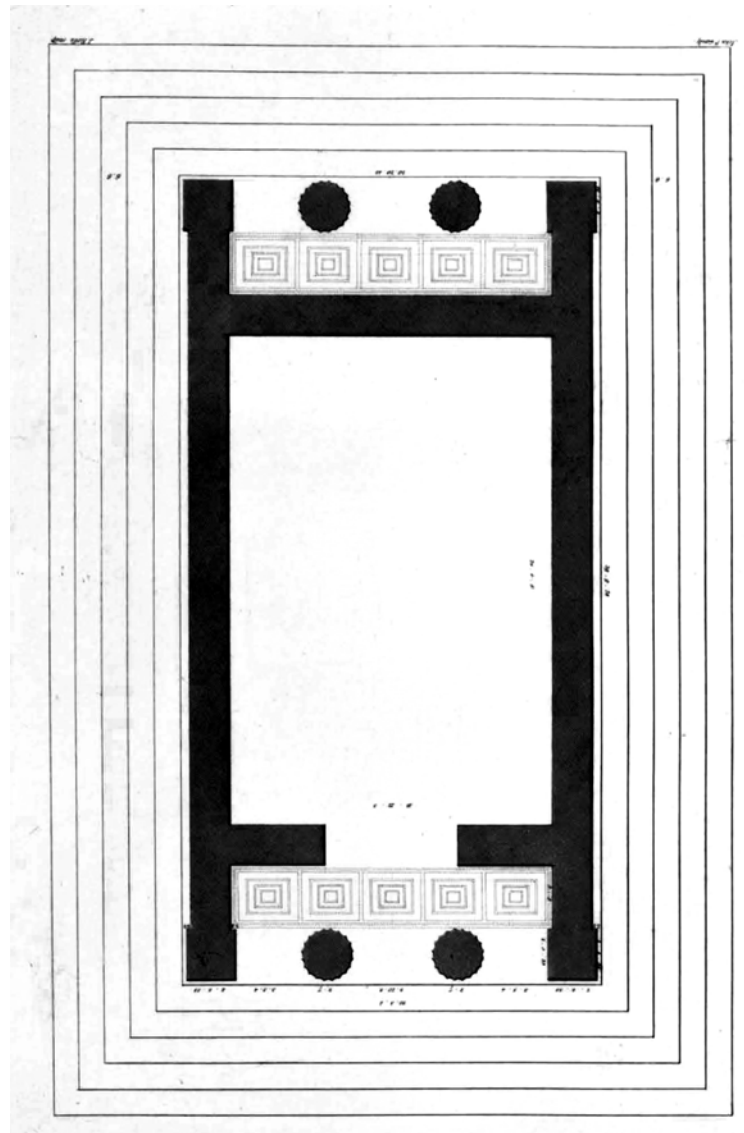
εικ. 8, 9: Το Πρότυλο της Δήμητρας και της Περσεφόνης (Hörmann)



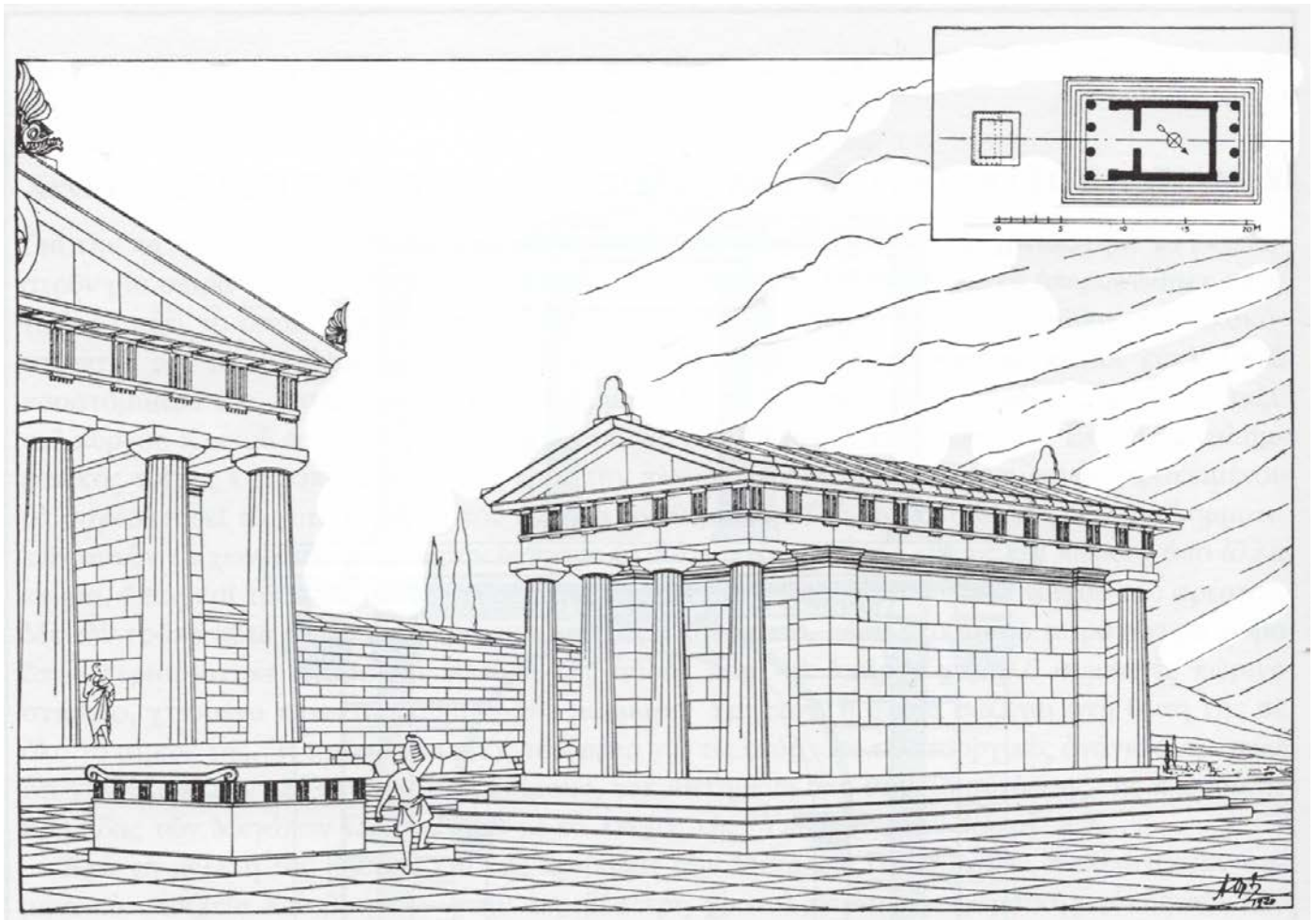
εικ. 10: Η αδριάνεια εξωτερική αυλή του Ιερού (Ζιρώ)



εικ. 11: άνω τα Μεγάλα Προπύλαια στο Ιερό της Ελευσίνας (Dilettanti)  
κάτω Μνησίκλεια Προπύλαια, ανατολική όψη (Bohn)



εικ. 12, 13: Κάτοψη και νότια όψη του ναού  
Προπυλαίας Αρτέμιδος κατά Gandy  
(Dilettanti)



εικ. 14: Παράσταση του ναού Προπυλαίας Αρτέμιδος κατά Ορλάνδο (Ορλάνδος)



εικ. 15: τμήμα της εξωτερικής αυλής, διακρίνονται το κρηπίδωμα των Μεγάλων Προπυλαίων και η πλακόστρωση της αυλής



εικ. 16: λεπτομέρεια λίθου ευθυντηρίας



εικ. 17, 18: σωζόμενα θραύσματα αναβαθμών



εικ. 19, 20, 21: τεμάχια αναβαθμών της πρώτης στρώσης του κρηπιδώματος



εικ. 22: μαρμάρινος λίθος σε δεύτερη χρήση στη θέση E1 της ευθυνηρίας





εικ.23: σωζόμενος πειόσημος σύνδεσμος



εικ. 24: ΝΔ γωνία στερεοβάτη, διακρίνεται η χαρακτηριστική τομή έδρασης των αναβαθμών



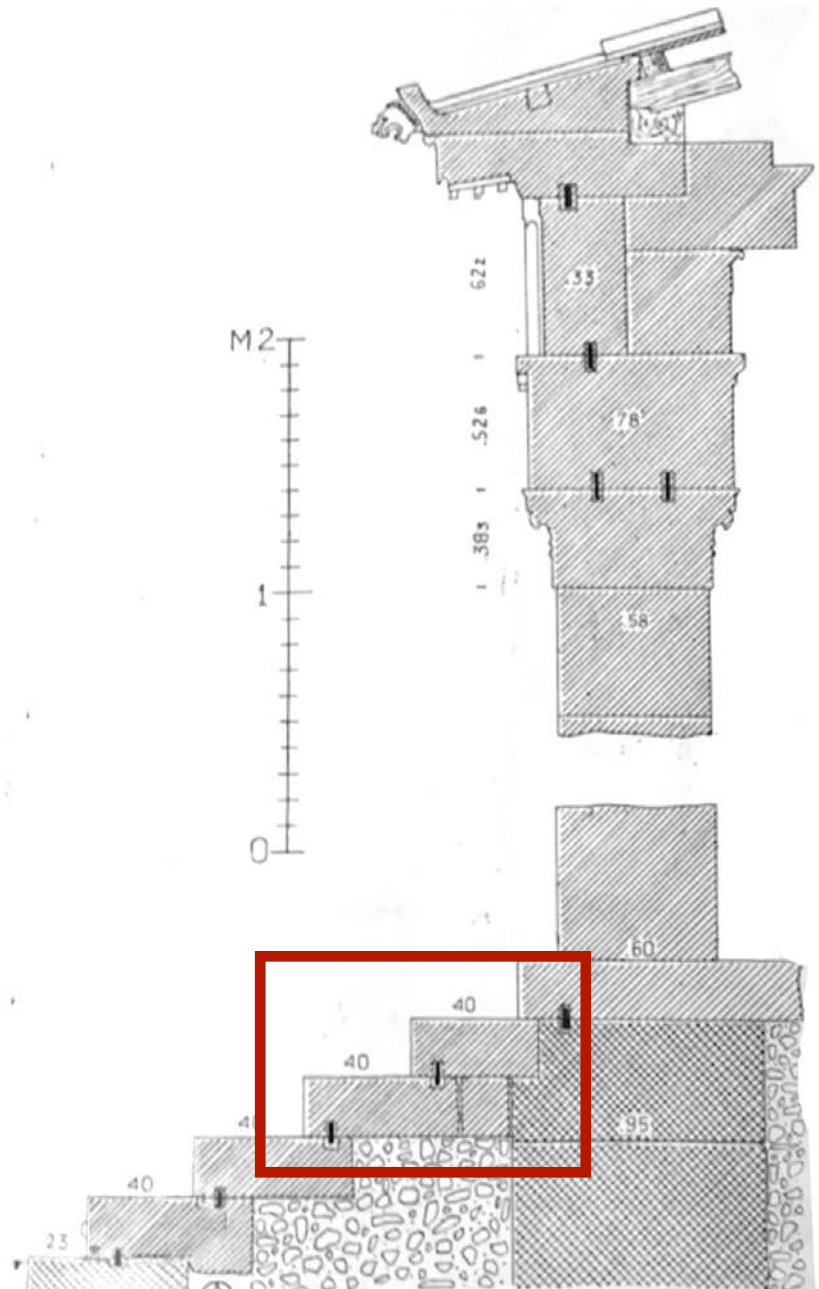
εικ. 25: ίχνη οπής συνδέσμου των βαθμίδων σε λίθο του στερεοβάτη



εικ. 26: οπή συνδέσμου στο πρόσωπο του λίθου του στερεοβάτη



εικ. 27: opus caementicium κατά τον κυρίως ναό



εικ. 28: εγκάρσια τομή κατά τον πρόναο, μελέτη Ορλάνδου



εικ. 29: στερεοβάτης οπισθοδόμου, πωρόλιθος επί opus caementicium



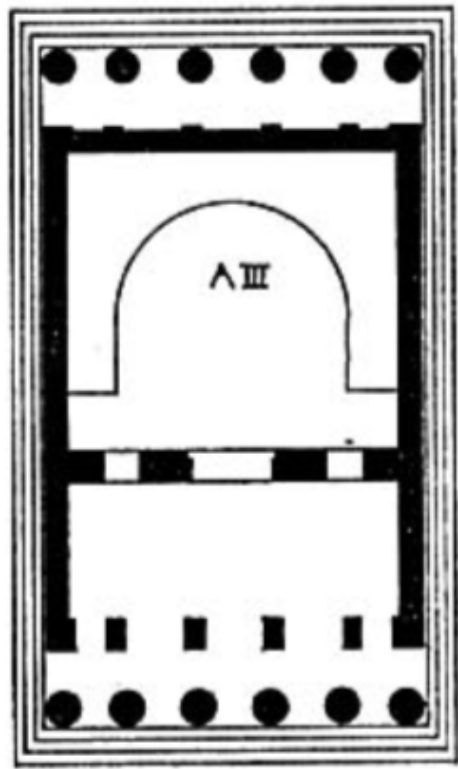
εικ. 30: ΝΔ γωνία στερεοβάτη, διακρίνεται το opus caementicium



εικ. 31: κυρίως σηκός



εικ. 32: εξέχον ρωμαϊκό ασβεστοκονίαμα παρά τον οπισθοδόμιο τοίχο



εικ. 33: Κάτοψη του τρίτου ναού Απόλλωνος στη Δήλο, διακρίνεται το ιδιότυπο βάθρο (Gruben)



εικ. 34, 35: θραύσμα από τον στυλοβάτη



εικ. 36: τεμάχιο παραστάδος Π 6.2



εικ. 37: τεμάχιο παραστάδος Π 4.3



εικ. 38: τεμάχιο παραστάδος Π 2.3



εικ. 39: τεμάχιο παραστάδος Π 2.2





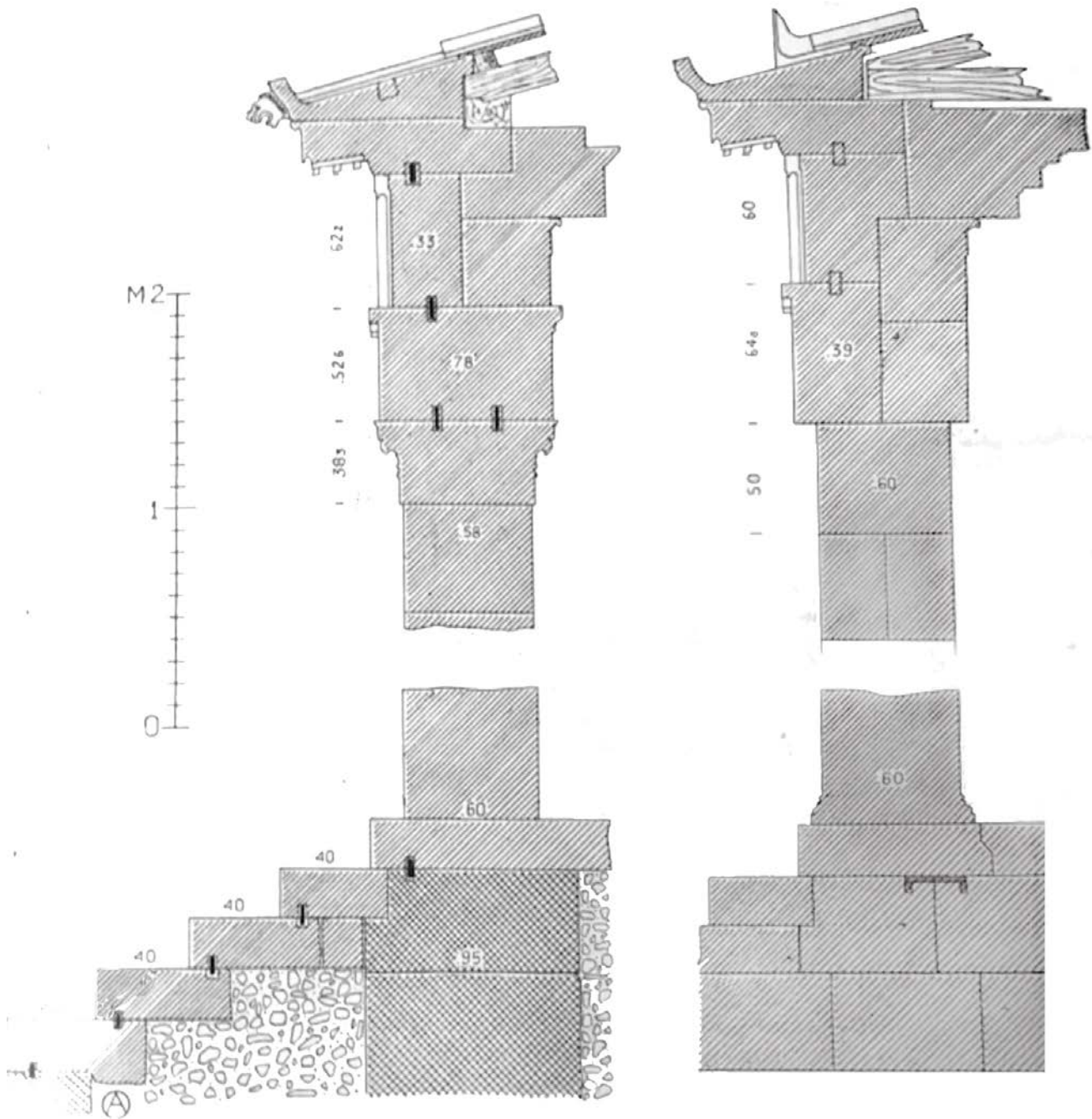
εικ. 40: κάτω, τεμάχιο παραστάδος Π 5.3



εικ. 41: θραύσματα παραστάδος Π 5.2



εικ. 42, 43: τεμάχιο παραστάδος Π 1.3



εικ. 44: εγκάρσια τομή κατά τον πρόναο, αριστερά κατά Ορλάνδο, δεξιά κατά Gandy (Ορλάνδος)



εικ. 45: θραύσμα κιονοκράνου Kv(1)



εικ. 46, 47: θραύσμα κιονοκράνου Kv(2)



εικ. 48: θραύσματα κίωνων



εικ. 49: τεμάχιο κίονα Κ(1)



εικ. 50: τεμάχιο κίονα Κ(2)



εικ. 51, 52: μη ταυτοποιήσιμο θραύσμα (NA(1)), πιθανώς μέλους του ορθοστάτη ή του τυμπάνου αετώματος



εικ. 53, 54, 55: επιστύλιο Ε1



εικ. 56, 57, 58: μέλη της  
ζωφόρου του ναού

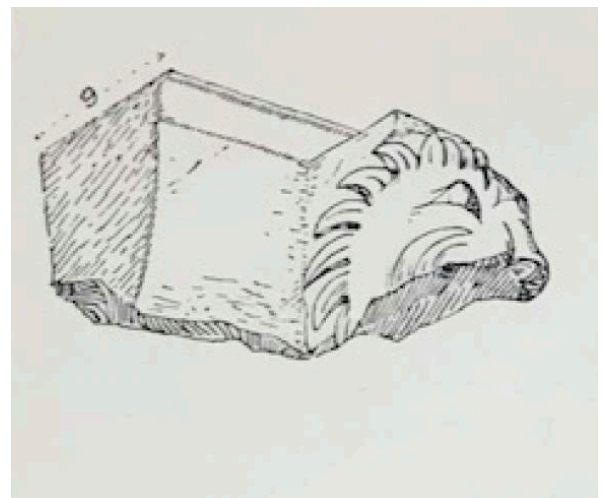
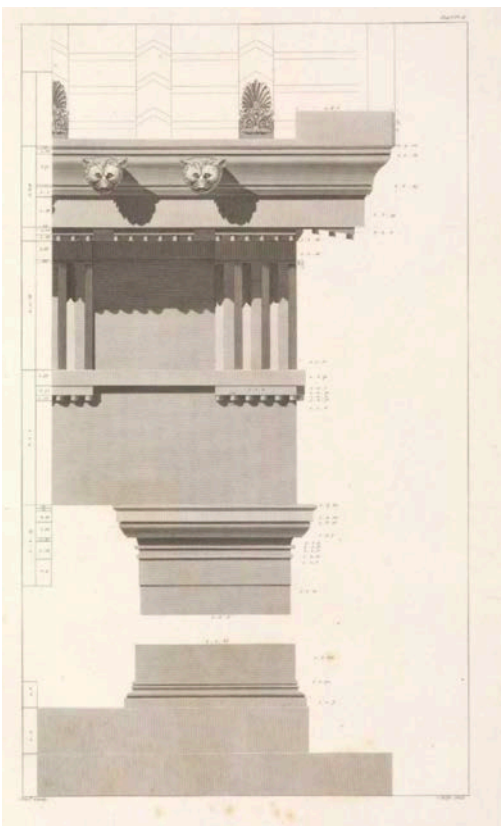


εικ. 59, 60, 61, 62: μέλη οριζοντίων γείσων  
(Γ(1), Γ(2), Γ(3), Γ(4))





εικ. 63, 64, 65, 66: ο ακρογωνιαίος λίθος του αετώματος



εικ. 68: λεοντοκεφαλή (Ορλάνδος)

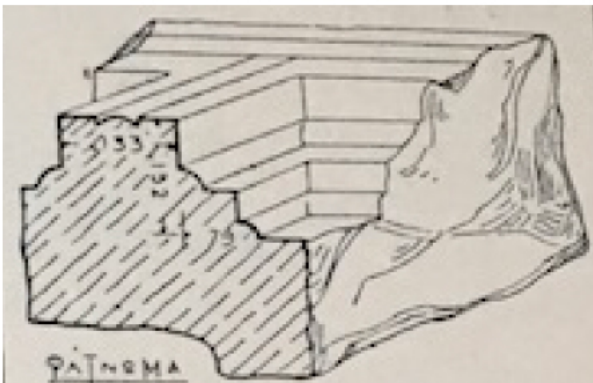
εικ. 67: η διάταξη του θριγκού κατά Gandy (Dilettanti)



εικ. 69-74: θραύσματα των κεράμων του ναού



εικ. 75-78: Φ(1), θραύσμα φατνώματος



εικ. 79: θραύσμα φατνώματος προνάου (Ορλάνδος)



εικ. 80: ΘΔ(1) Δοκοθήκη πιθανώς στη στάθμη των γείσων ή ουραίο τμήμα οριζοντίου γείσου



## Βιβλιογραφία

Ελευθερίου, Β., *ο ναός της Λίνδιας Αθηνάς: στην ακρόπολη της Λίνδου*, Αθήνα, 2001

Ελευθερίου Β.-Πίκουλα Μ., *Αναστηλωτικές εργασίες στην Ακρόπολη της Λίνδου*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 2002

Ζιρώ, Δ., *Ελευσίς, η κύρια είσοδος του ιερού της Ελευσίνας*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1991

Ηλιάκης, Κ. Μ., *Η στέγη του ναού της Νέμεσης στο Ραμνούντα ή μια απόπειρα αναπαράστασής της*, στο *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, Β', Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1987

Κοντολέων, Ν. Μ., *Οδηγός της Δήλου*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1950

Κουρουγιώτης, Κ., *Αι τελευταίαι ανασκαφαί της Ελευσίνας*, 1930

Κουρουγιώτης, Κ., *Eleusis: a guide to the excavations and the museum*, Εστία, 1936

Λερίου, Α., *Ιερά οδός αναζητώντας το ίχνος*, εκδ. Blank page, Αθήνα,

Μπούρας, Χ., *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, πρώτος τόμος, Συμμετρία, Αθήνα, 1999

Μυλωνάς, Γ. Ε., *Eleusis and the eleusinian mysteries*, Princeton University Press, Princeton, 1961

Ορλάνδος, Α., *Ο εν Ελευσίνοι ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος*, 1920

Ορλάνδος, Α., *Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*, τόμοι Α', Β', Γ', Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1977-1978

Ορλάνδος, Α., *Τα υλικά δομής των Αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1955-1960

Παπαγγελή, Κ., *Ελευσίνα, ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Όμιλος Λάτση, Αθήνα, 2002

Παυσανίας, *Ελλάδος περιήγησις / Αττικά*, Κάκτος, Αθήνα, 1992

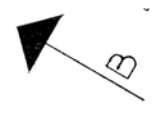
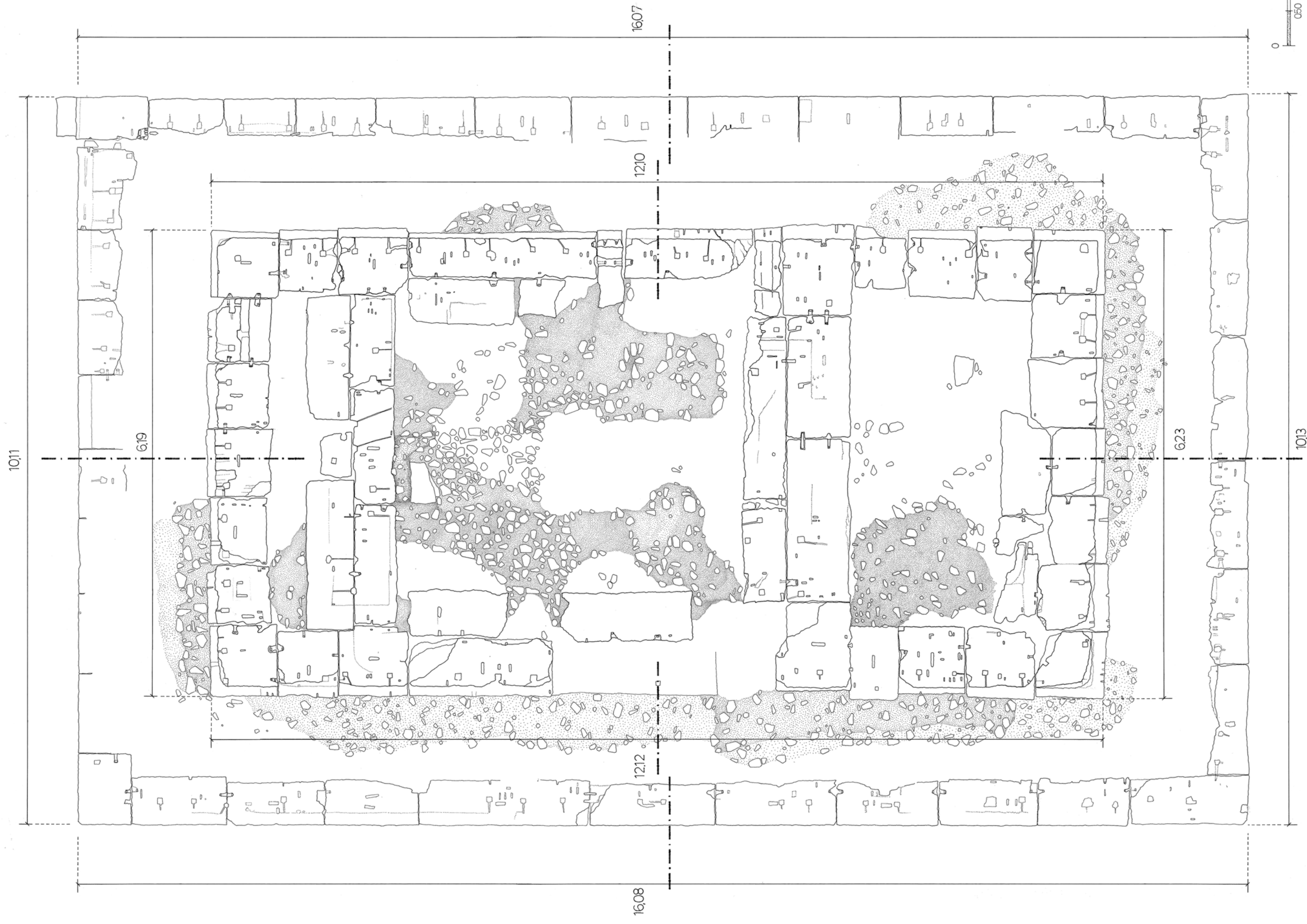
Ρούσσου, Ι., *Ορυκτοπετρογραφική Μελέτη των Λίθινων Μνημείων του Αρχαιολογικού Χώρου της Ελευσίνας: Ταυτοποίηση των Λιθοτύπων και Διερεύνηση των Αιτιών Διάβρωσής τους*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Γεωλογίας (ΔΕ), Πάτρα, 2013

Φίλιος, Δ., *Ελευσίς, μυστήρια, ερείπια και μουσείον αυτής*, Κυκεών tales, Ελευσίνα, 2010

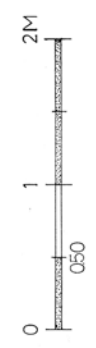
- Coulton, J. J., *Towards understanding Doric design: the stylobate and intercolumniations*, ABSA, 69: 61-86, 1974
- Coulton, J. J., *Doric capitals: a proportional analysis*, ABSA, 74:81-153, 1979
- Coulton, J. J., *Greek architects at work, problems of Structure and Design*, Elek Books Ltd, London, 1977
- Decharme, P., *Ελληνική μυθολογία*, εκδ. Χρήσιμα βιβλία, Αθήνα, 1959
- Dinsmoor, W. B., *The architecture of ancient Greece: an account of its historic development*, New York: Biblo and Tannen, 1973
- Gruben, G., *Ιερά και ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, Καρδαμίτσα, 2000
- Hellmann, M. C., *Η αρχαία Ελληνική αρχιτεκτονική*, Δαίδαλος, Αθήνα, 2003
- Hesberg, H. von., *Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2009
- Macdonald, W. L., *The architecture of the Roman Empire / An introductory study*, Yale University Press, New Haven, 1982
- Müller-Wiener, W., *Η αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995
- Robertson, D. S., *Greek and Roman architecture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971
- Society of Dilettanti, *The unedited antiquities of Attica*, W. Bulmer and Co., London, 1817
- Stamper, J. W., *The architecture of roman temples: the republic to the middle empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005
- Wilson Jones, M., *Principles of Roman architecture*, Yale University Press, New Haven, 2000
- Wilson Jones, M., *Doric Measure and Architectural Design 2: a modular reading of the Classical Temple*, AJA, 105:675–713, 2001

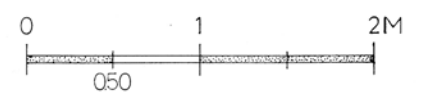
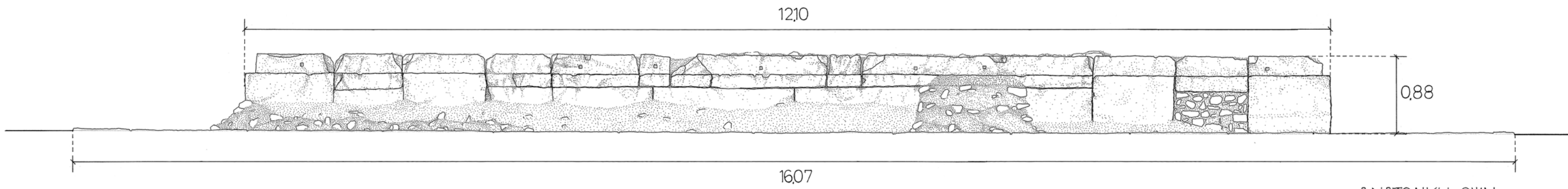
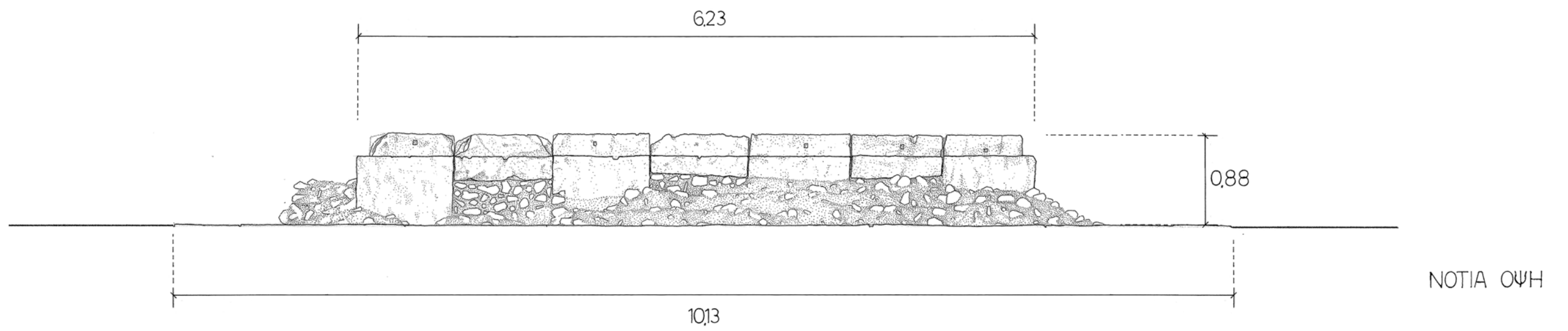
## Παράρτημα σχεδίων

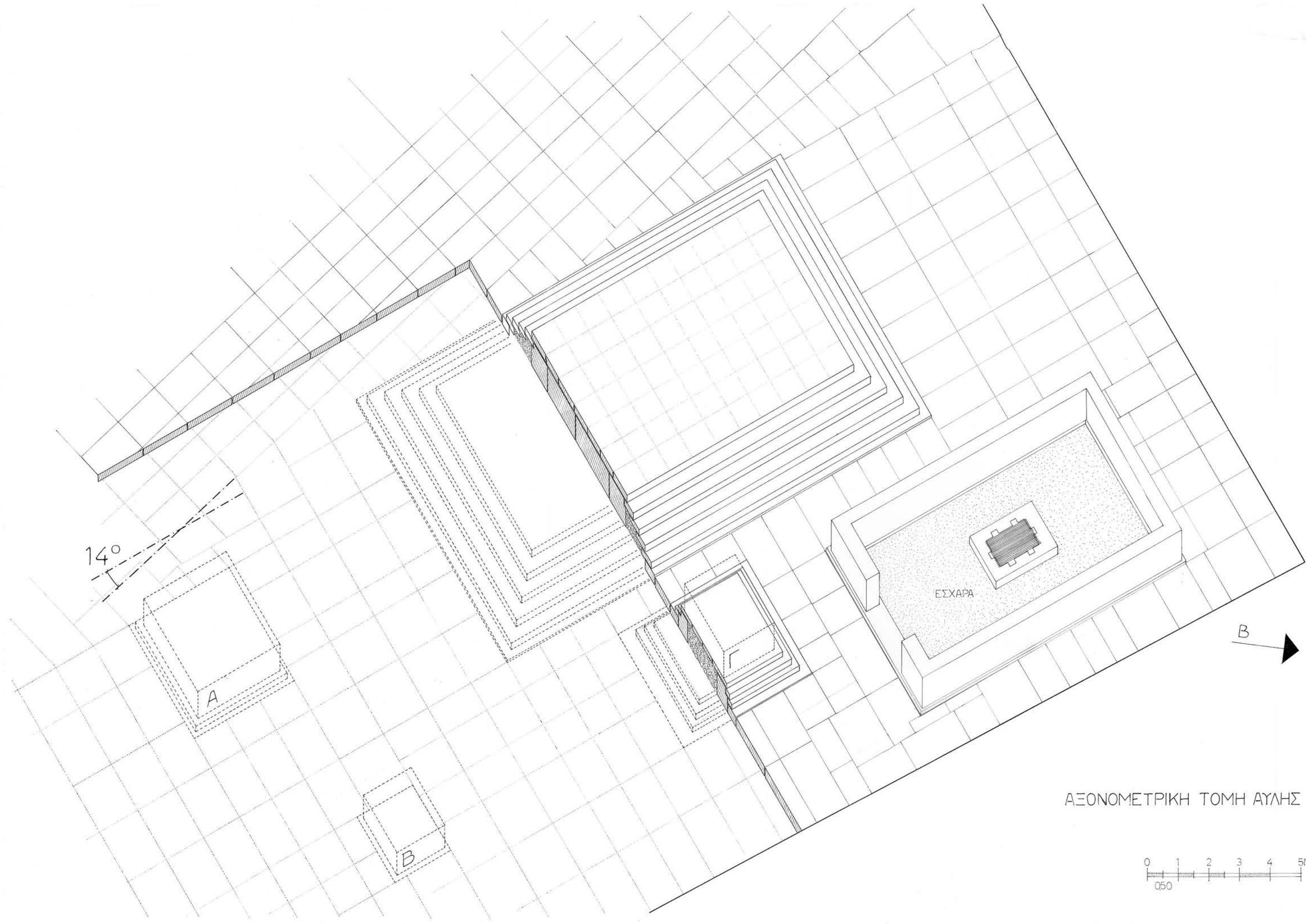




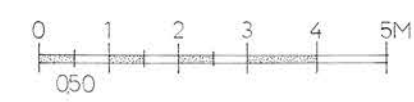
ΚΑΤΩΦΗ

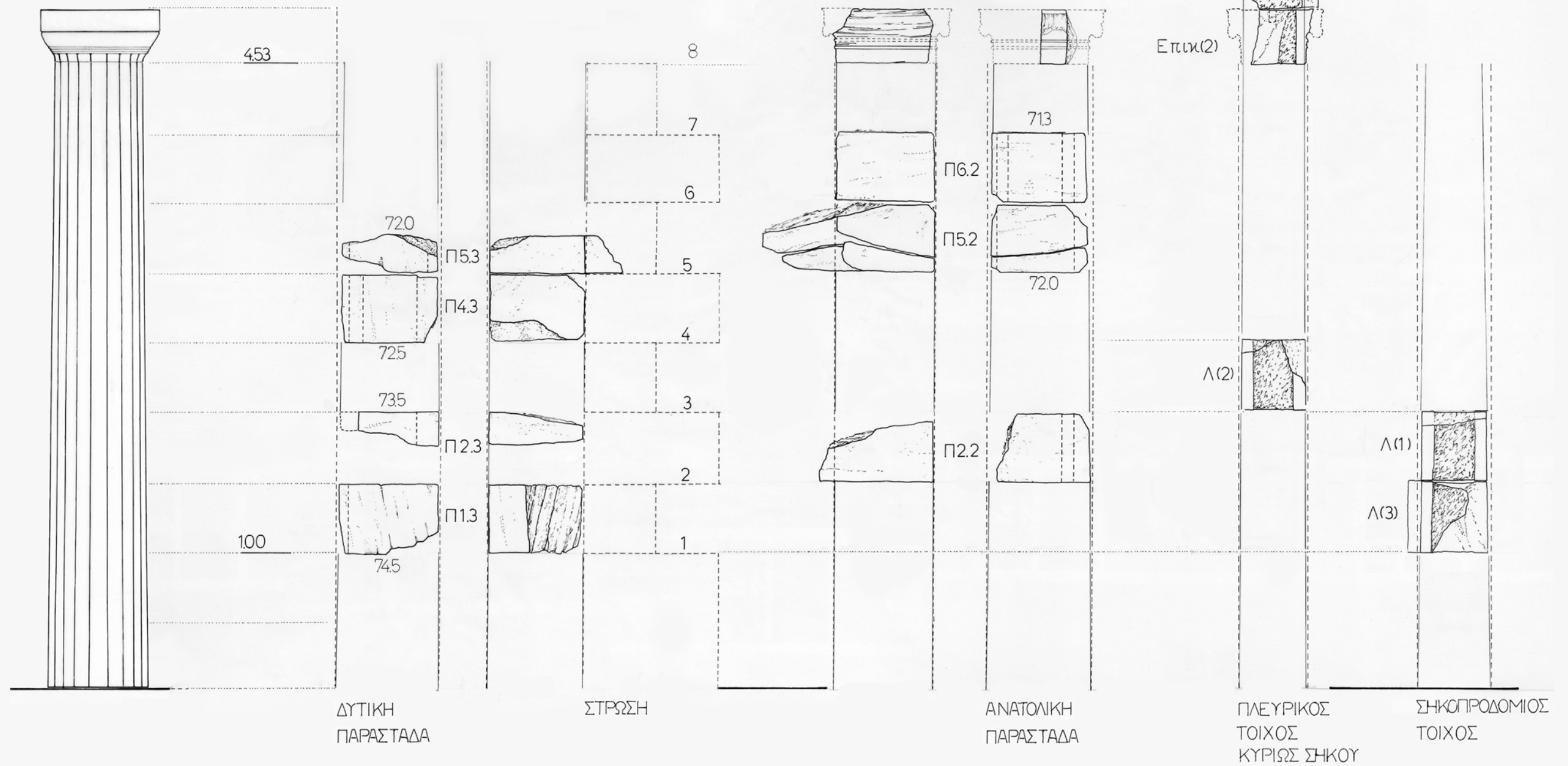
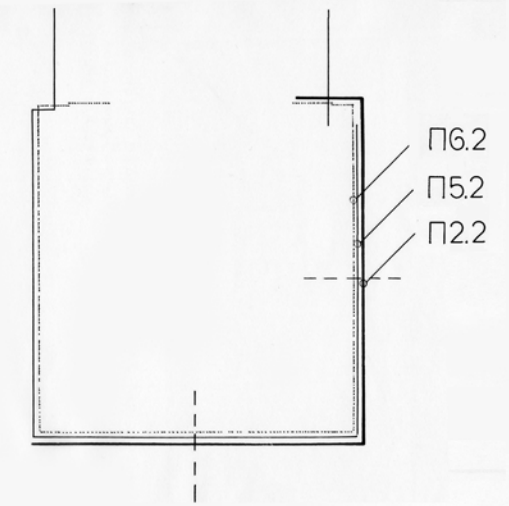
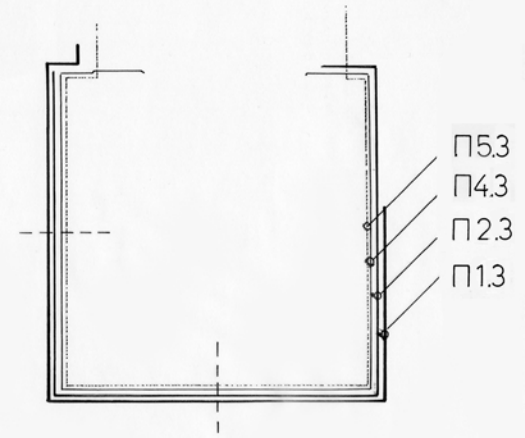


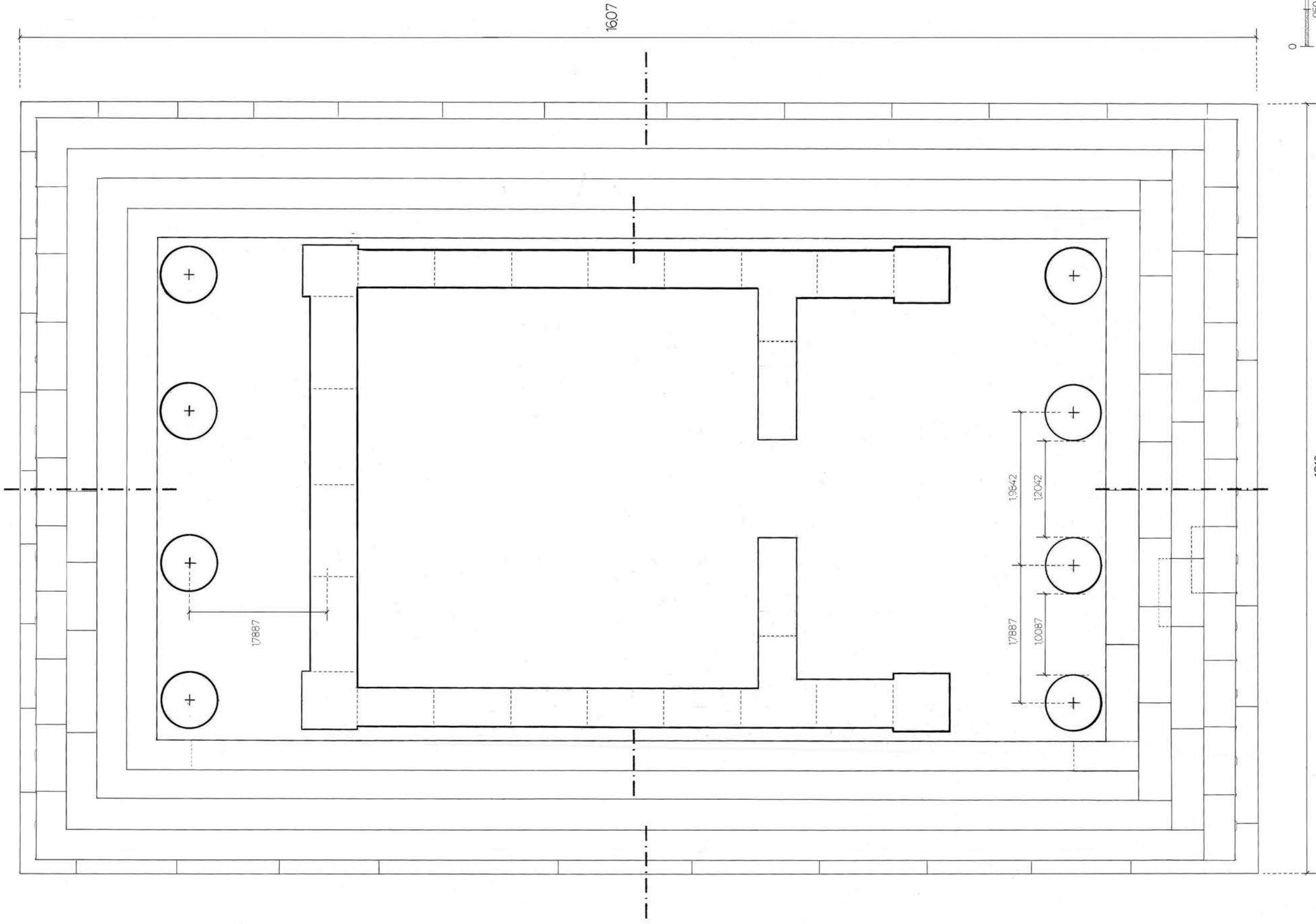




ΑΞΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ ΤΟΜΗ ΑΥΛΗΣ





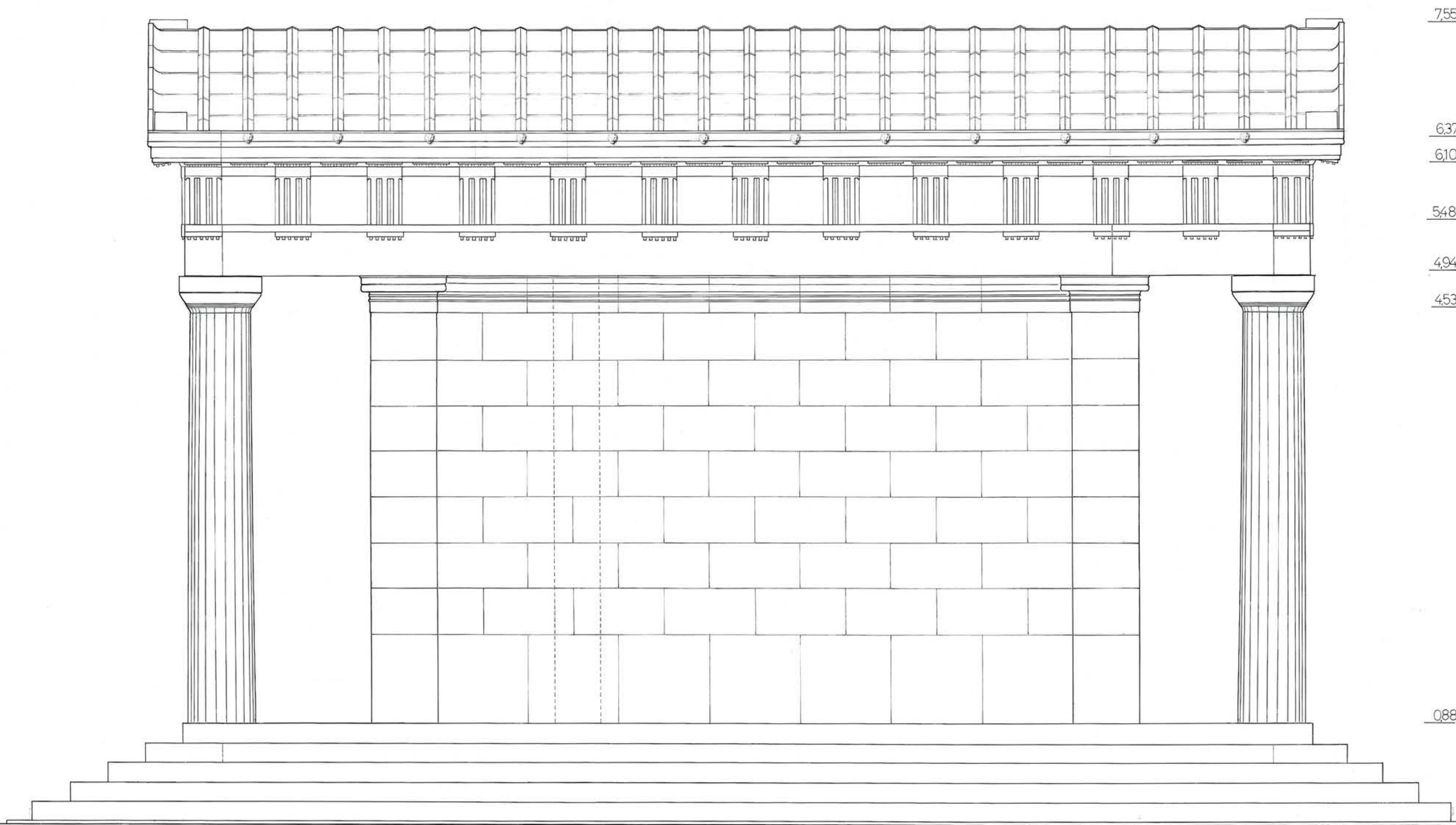


1607

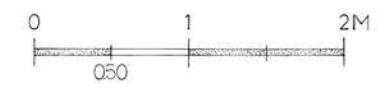
1013

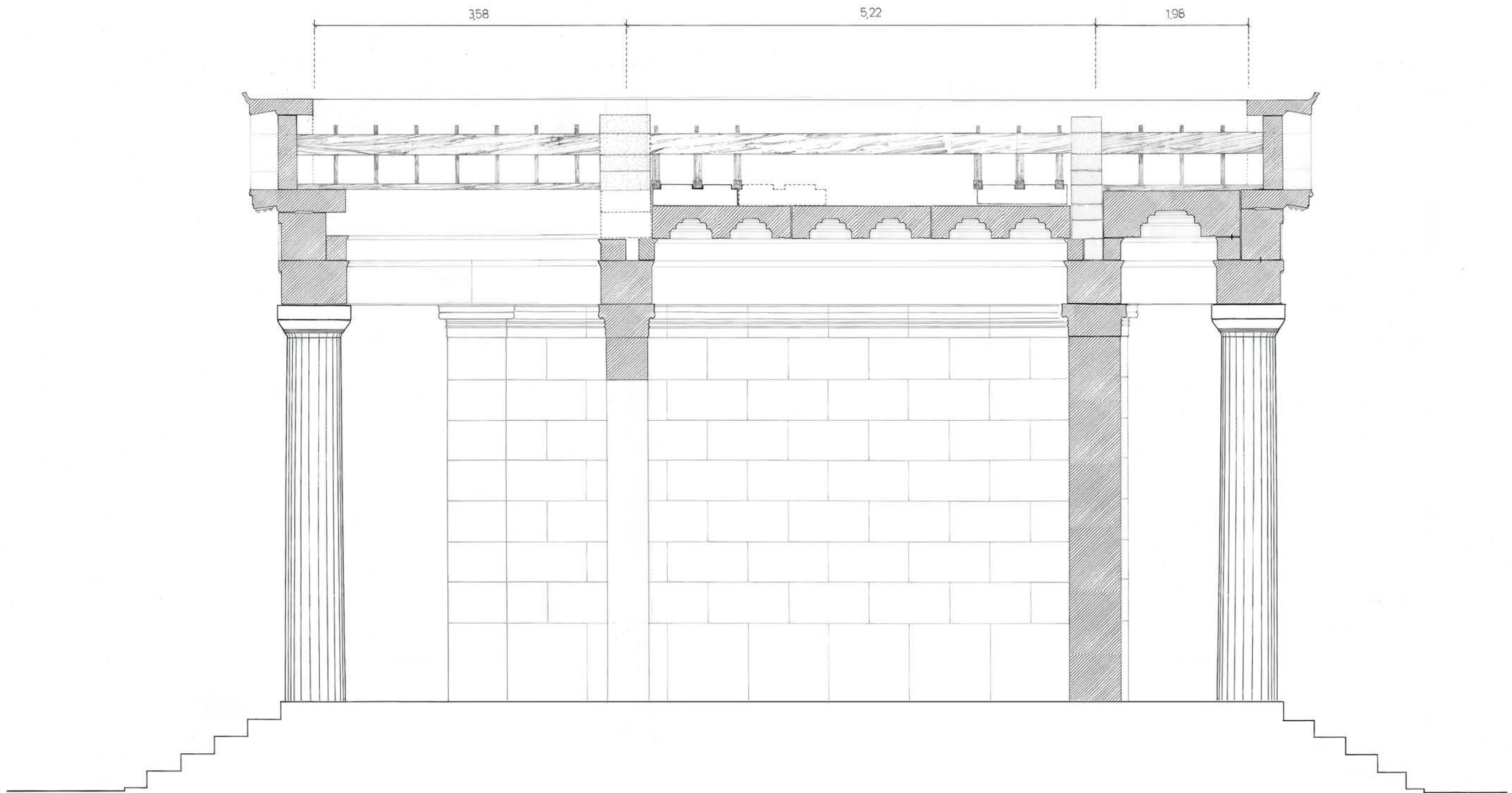
ΚΑΤΩΨΗ



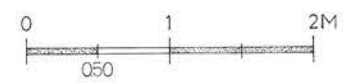


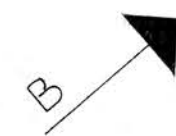
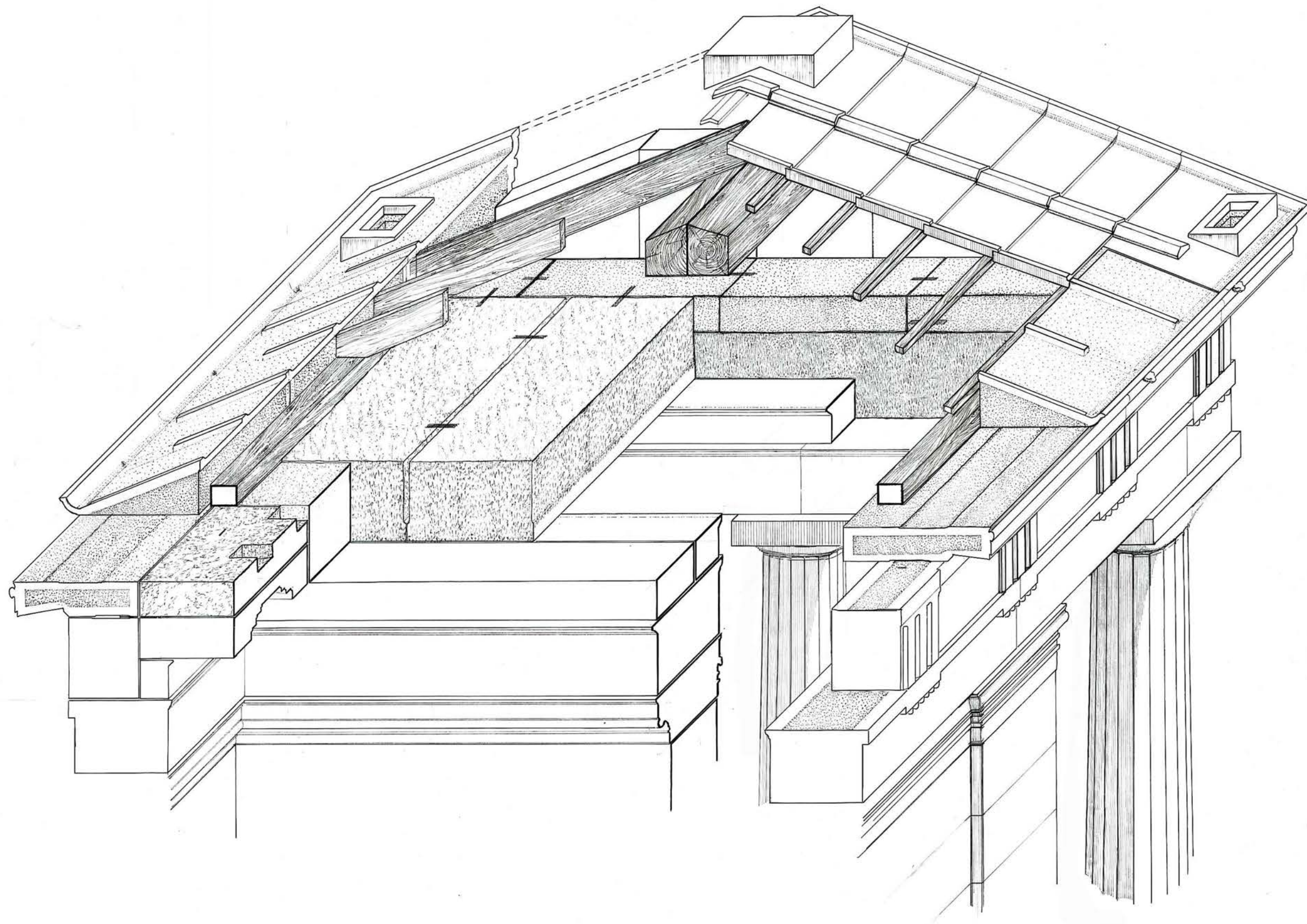
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ



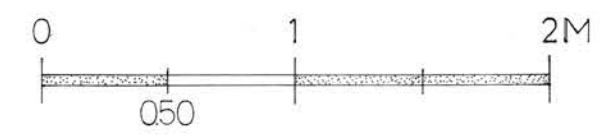


ΔΙΑΜΗΚΗΣ ΤΟΜΗ

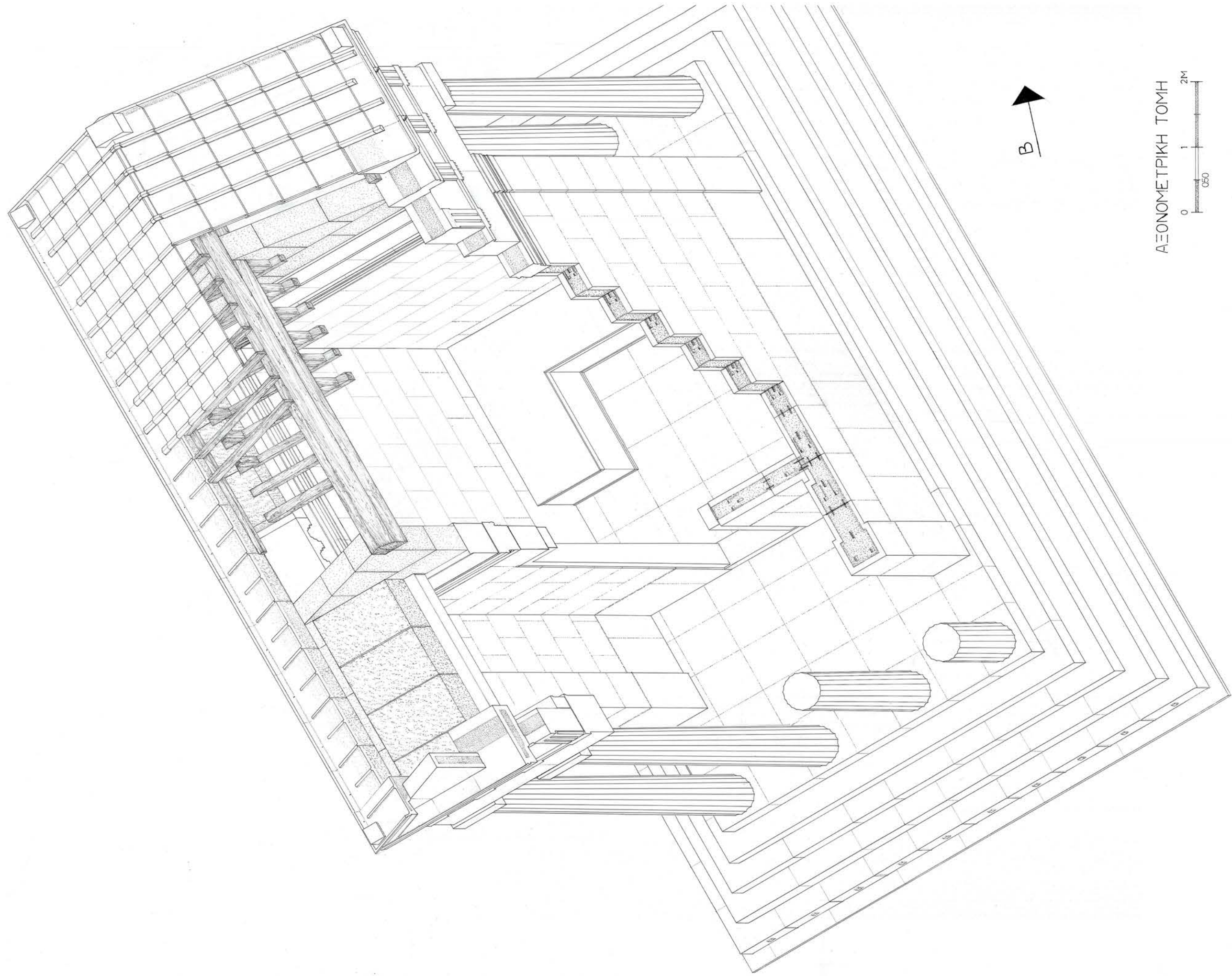




ΑΞΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ ΤΟΜΗ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ

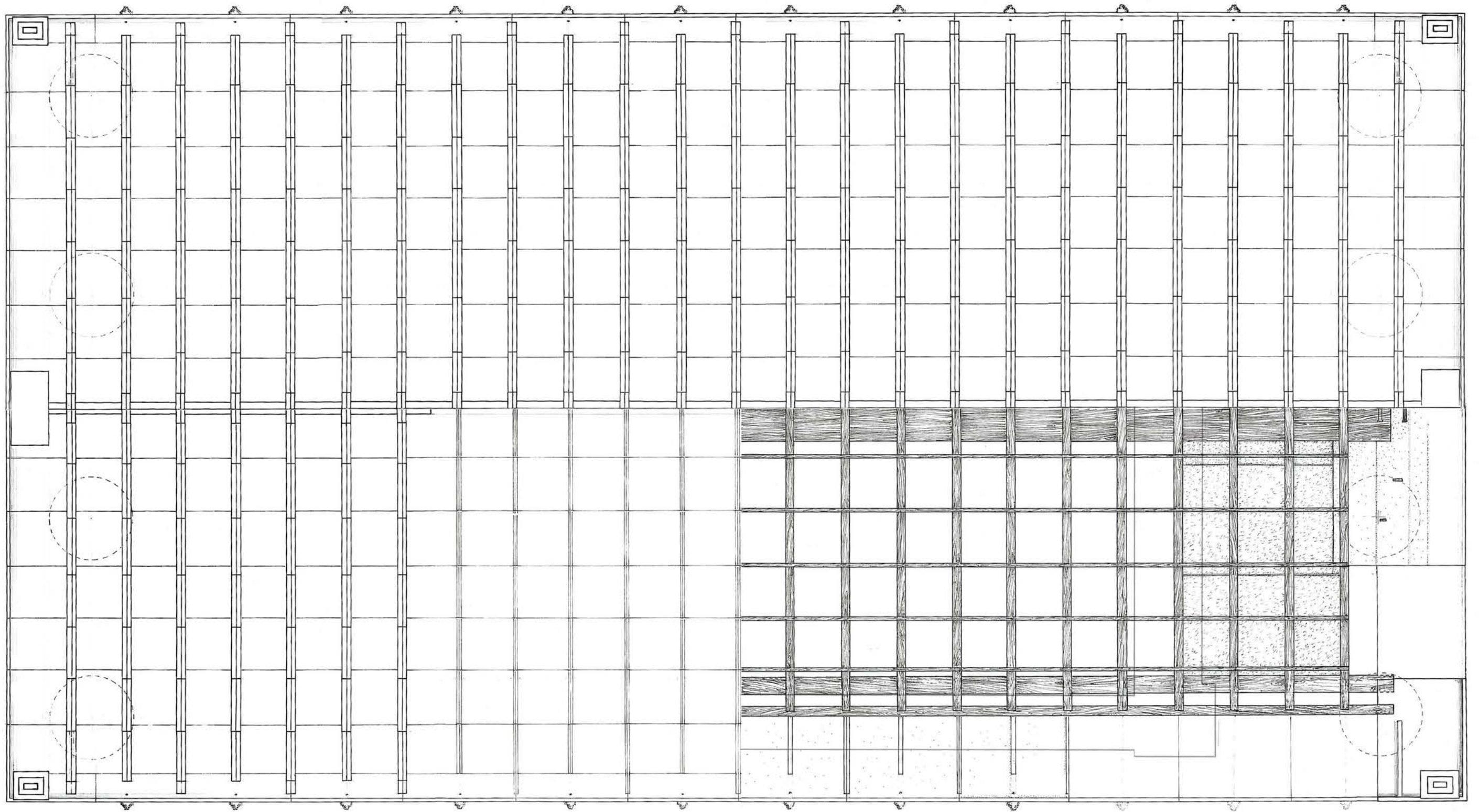




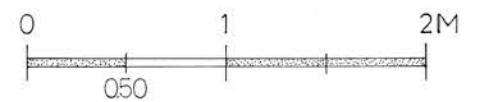


ΑΕΧΝΟΜΕΤΡΙΚΗ ΤΟΜΗ





ΚΑΤΟΨΗ ΣΤΕΓΗΣ



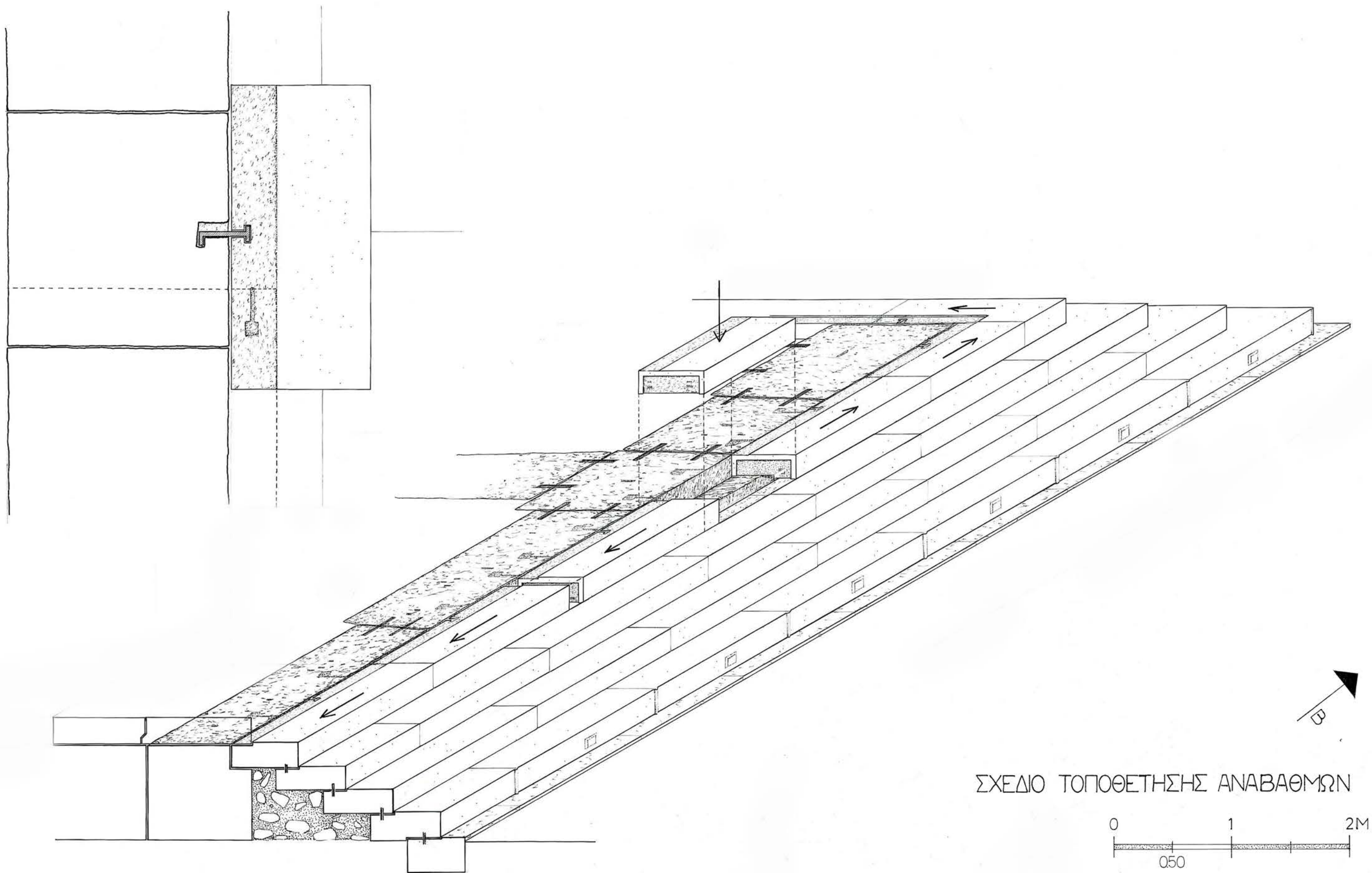


Β' ΦΑΣΗ

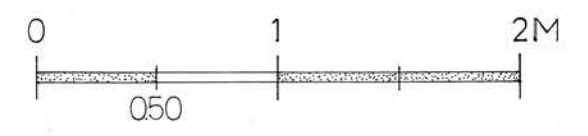
Α' ΦΑΣΗ

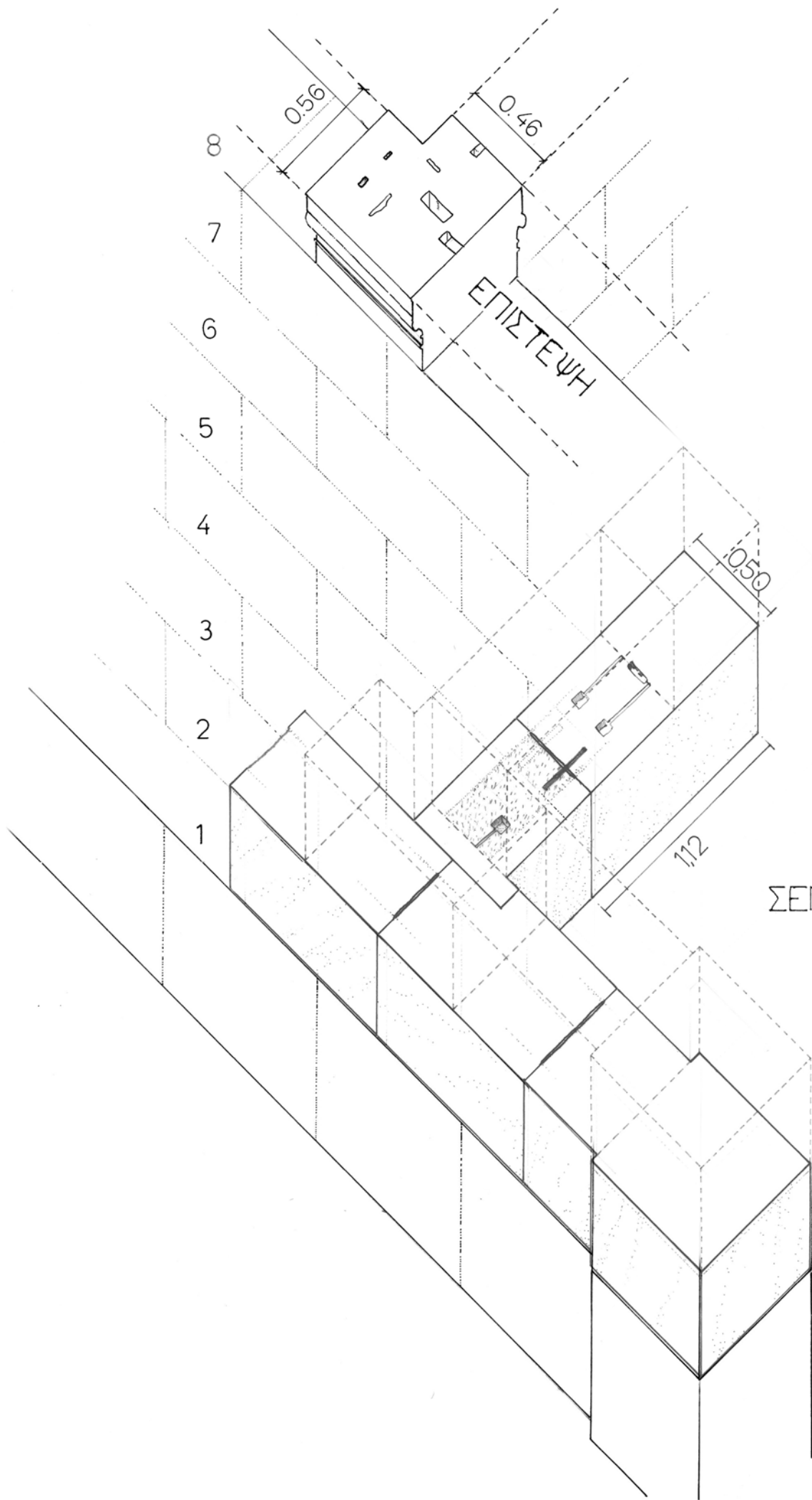


ΠΡΟΤΑΣΗ

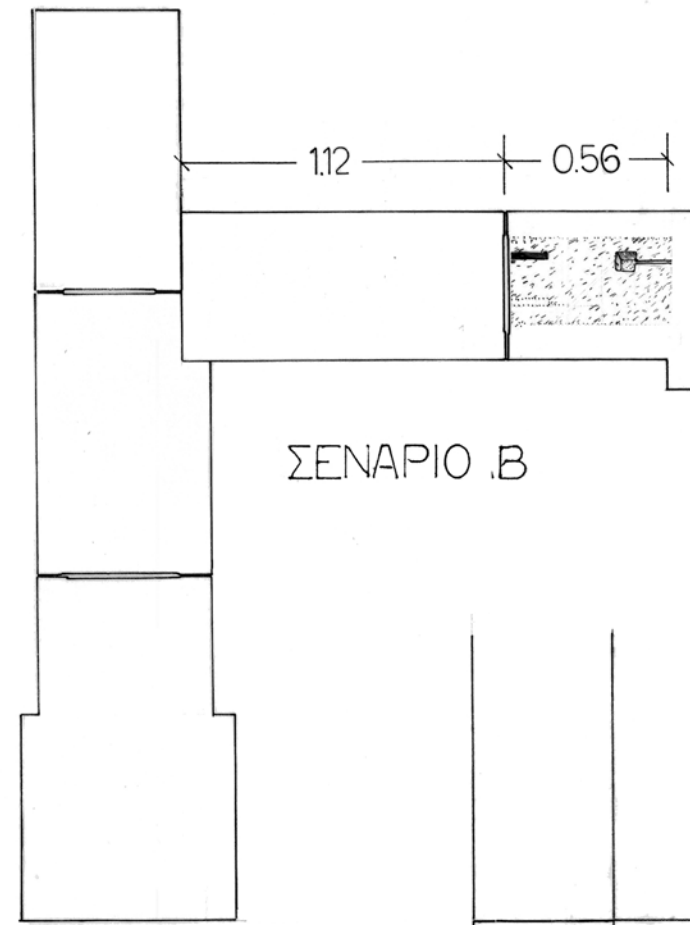


ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗΣ ΑΝΑΒΑΘΜΩΝ

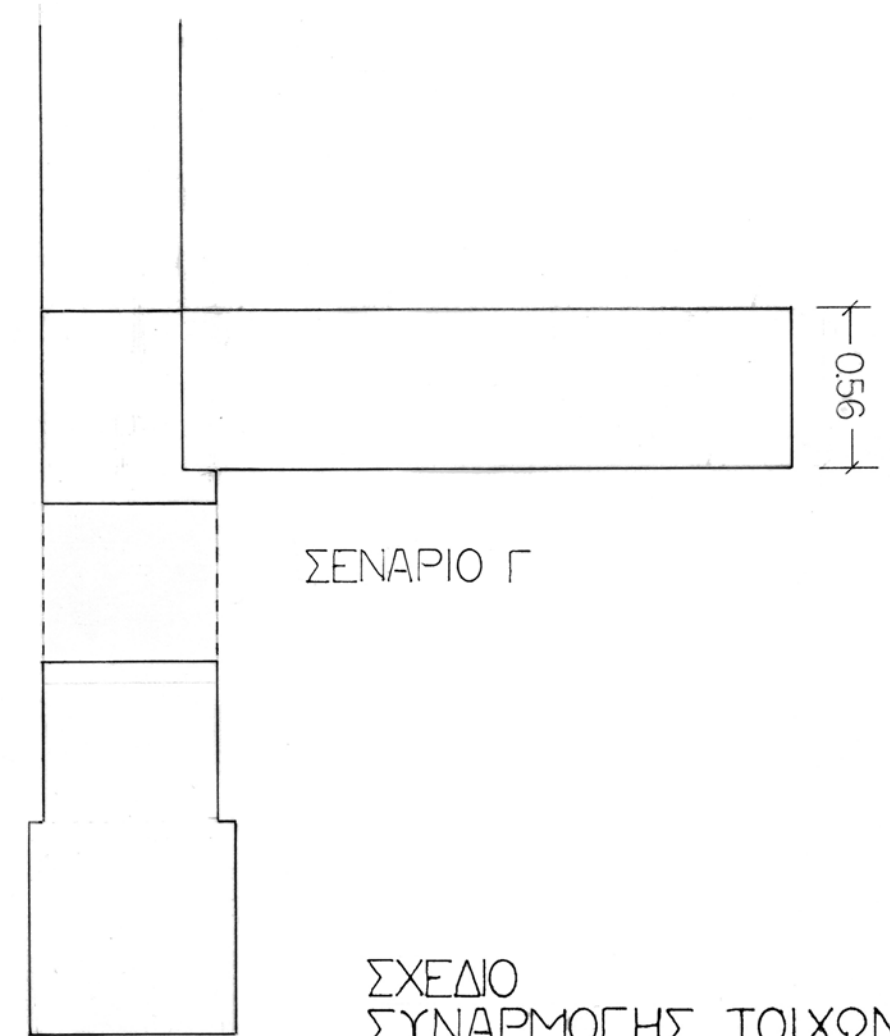




ΣΕΝΑΡΙΟ Α

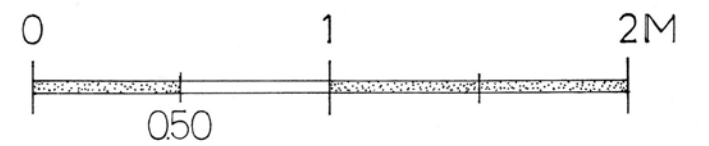


ΣΕΝΑΡΙΟ Β

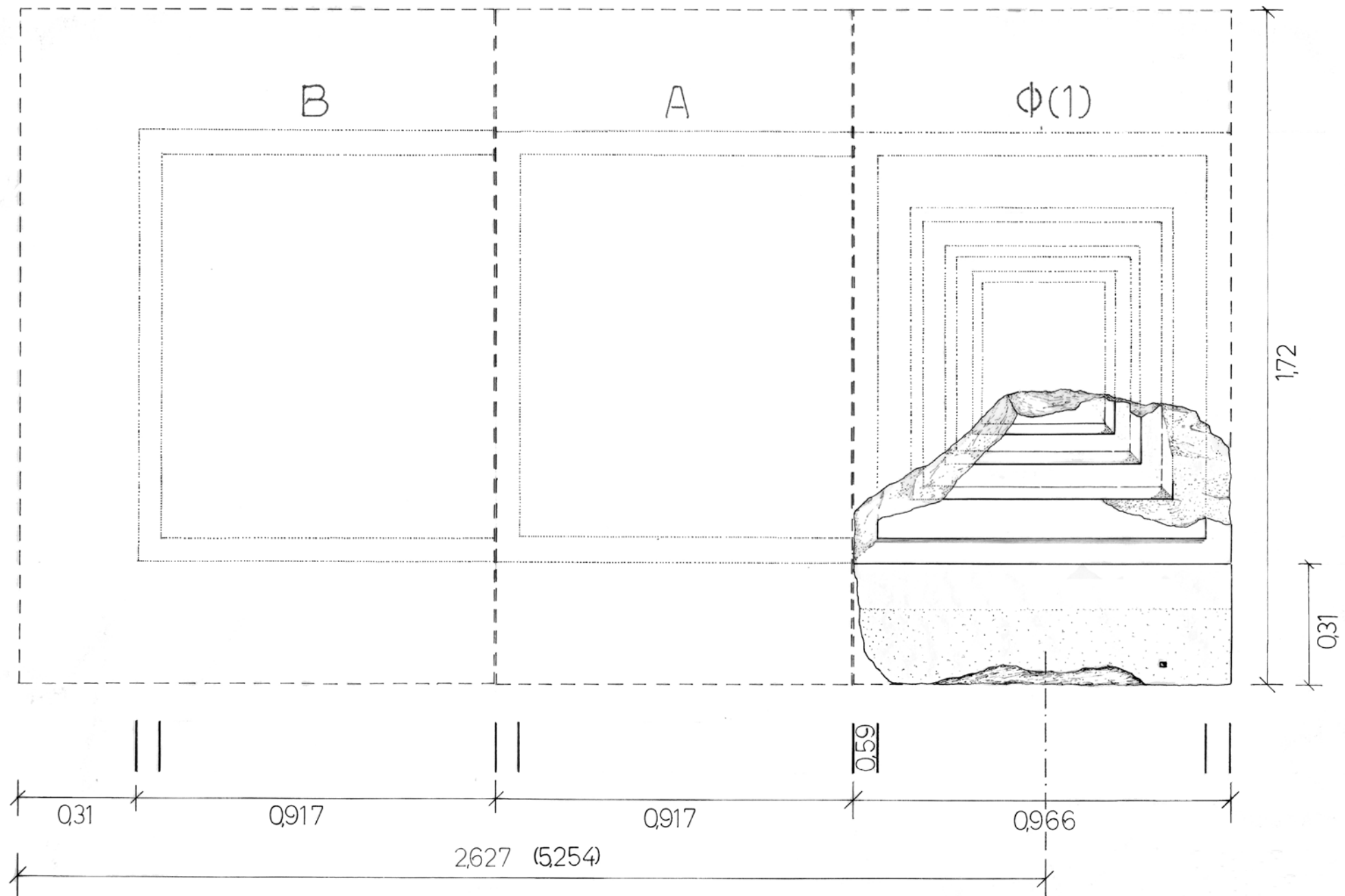
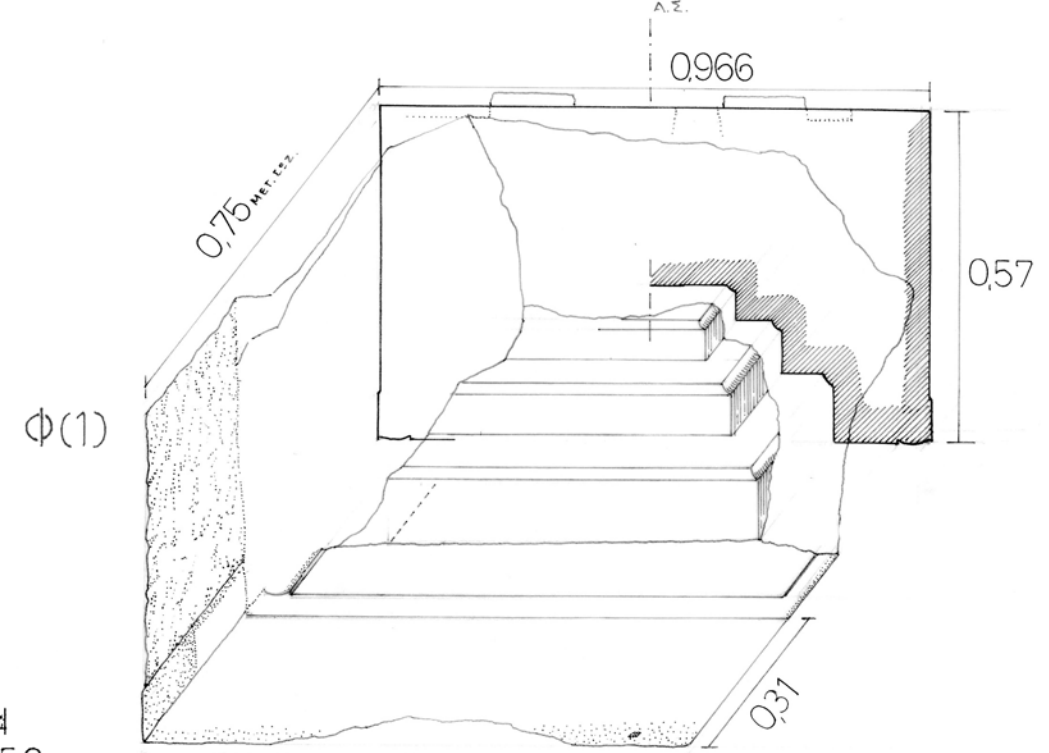
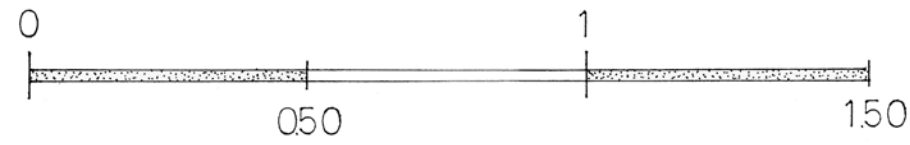


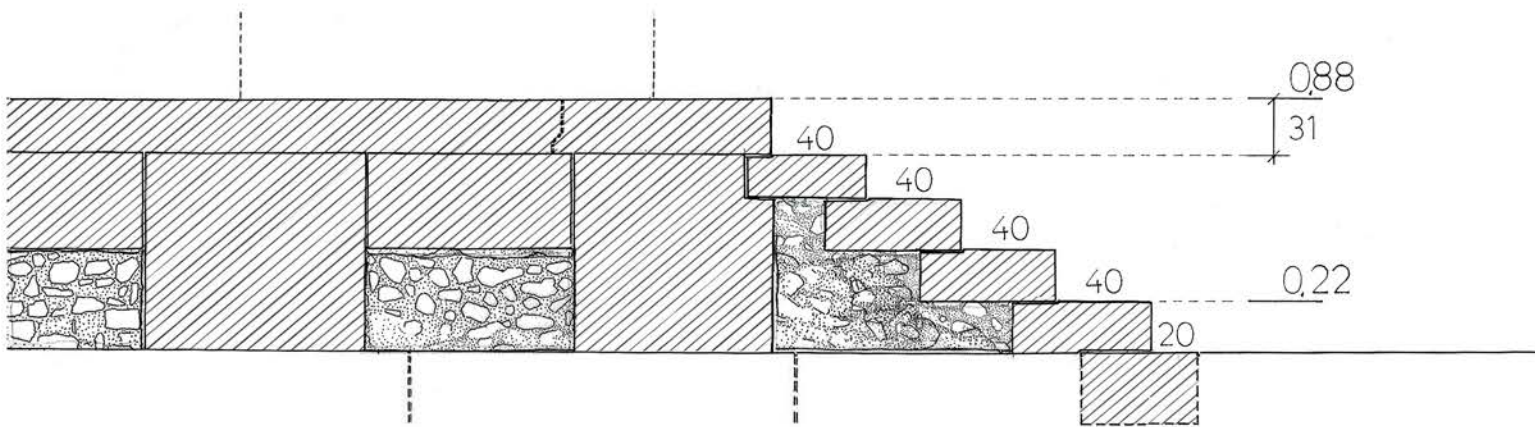
ΣΕΝΑΡΙΟ Γ

ΣΧΕΔΙΟ  
ΣΥΝΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΙΧΩΝ  
ΣΗΚΟΠΡΟΔΟΜΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ  
ΠΛΕΥΡΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΣΗΚΟΥ

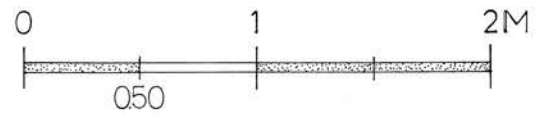


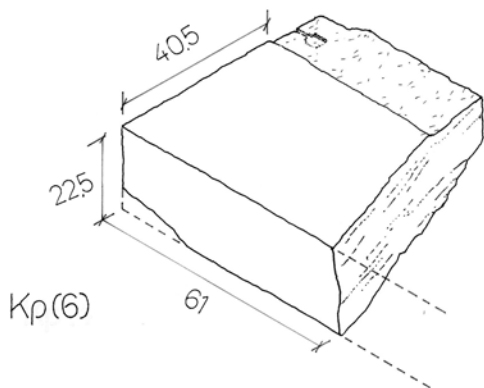
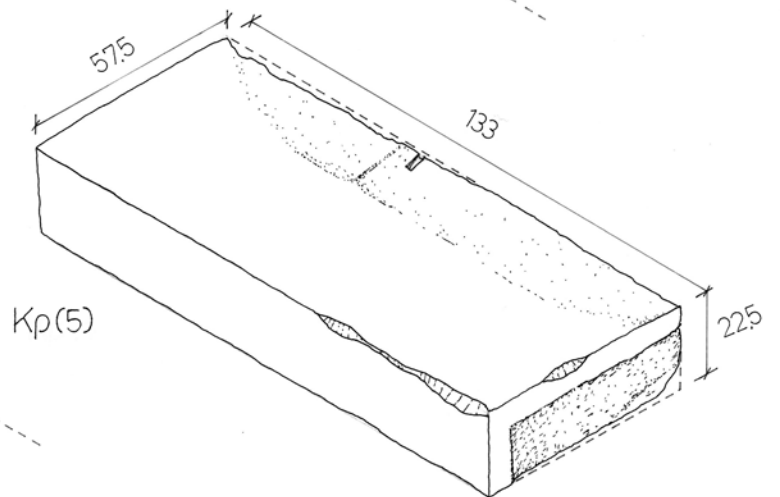
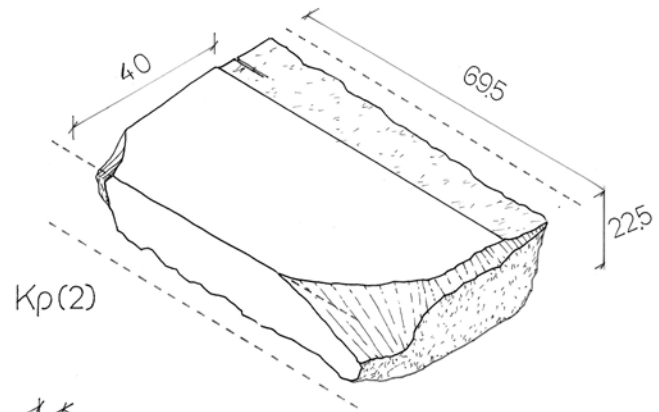
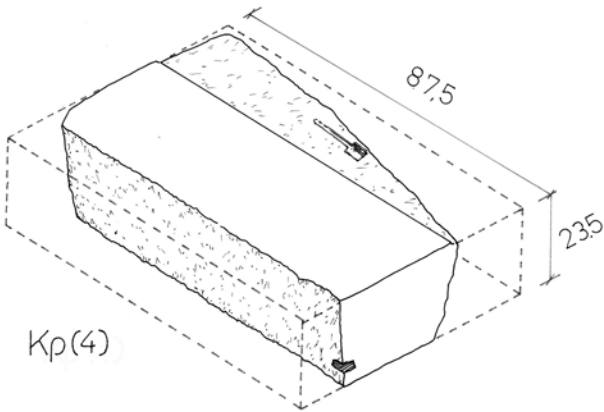
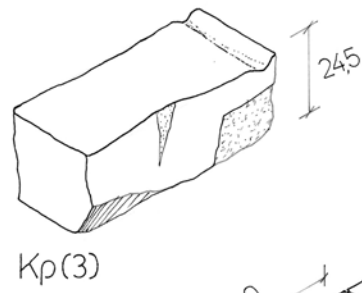
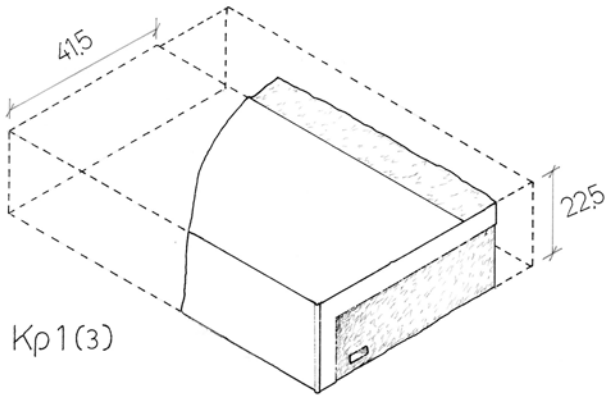
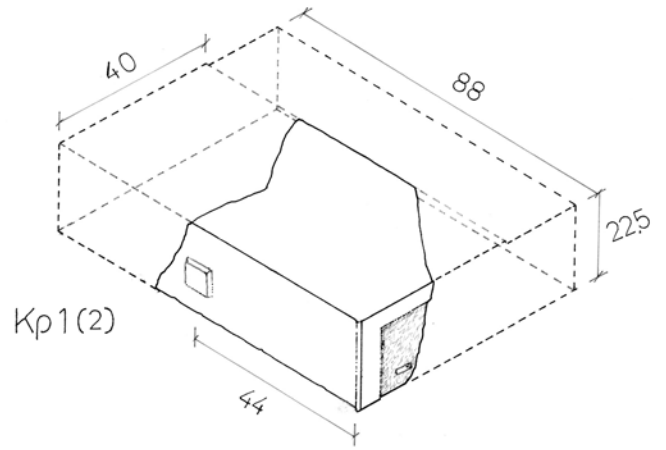
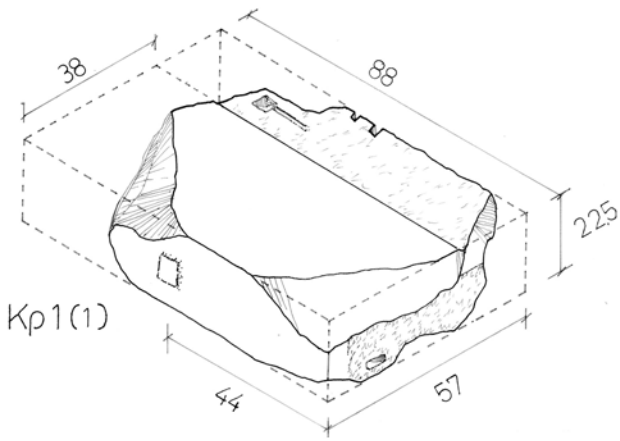
ΣΧΕΔΙΟ ΦΑΤΝΩΜΑΤΩΝ



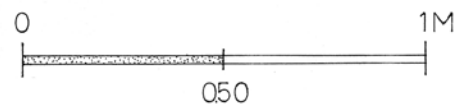


ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΟΝΑΟ

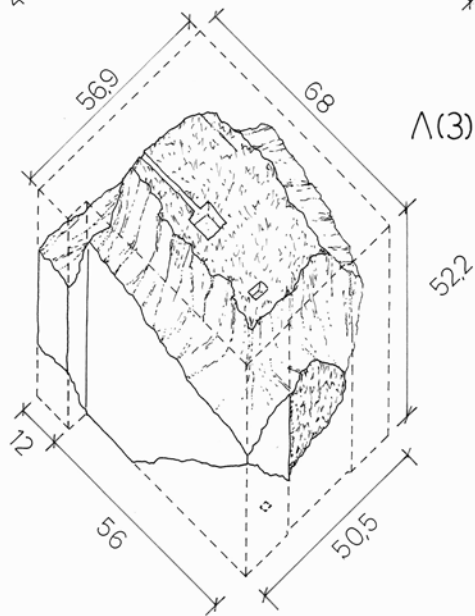
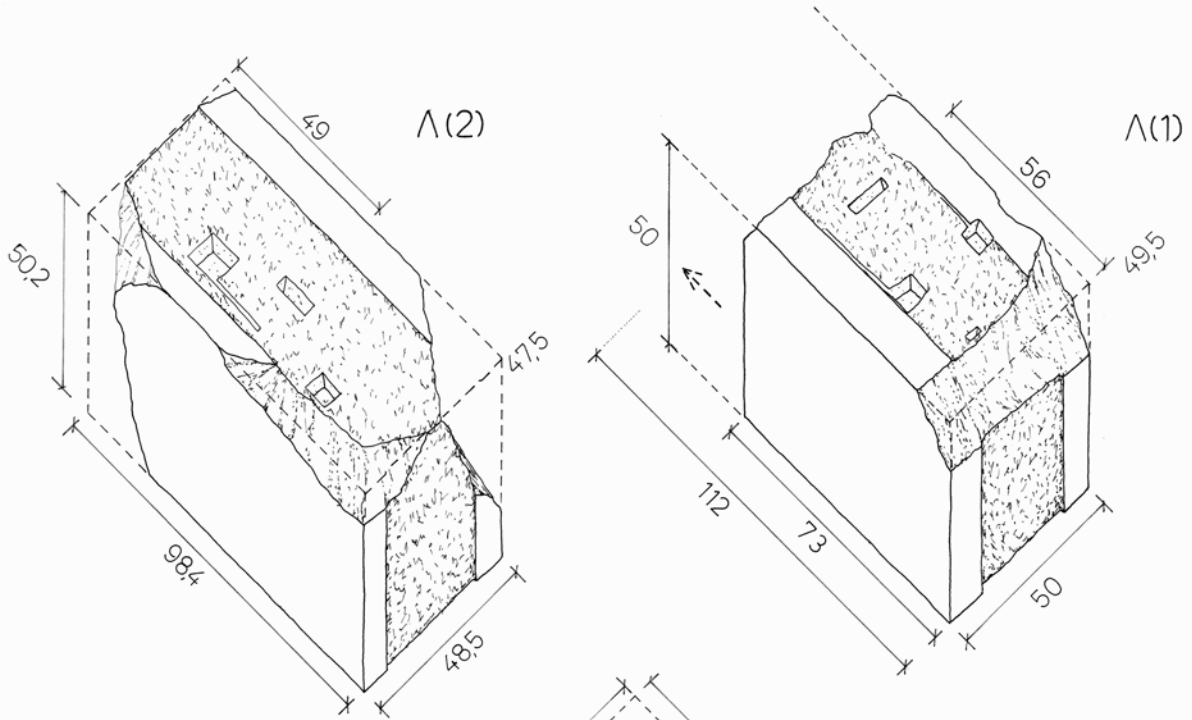




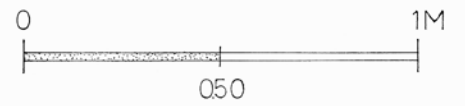
ΑΝΑΒΑΘΜΟΙ

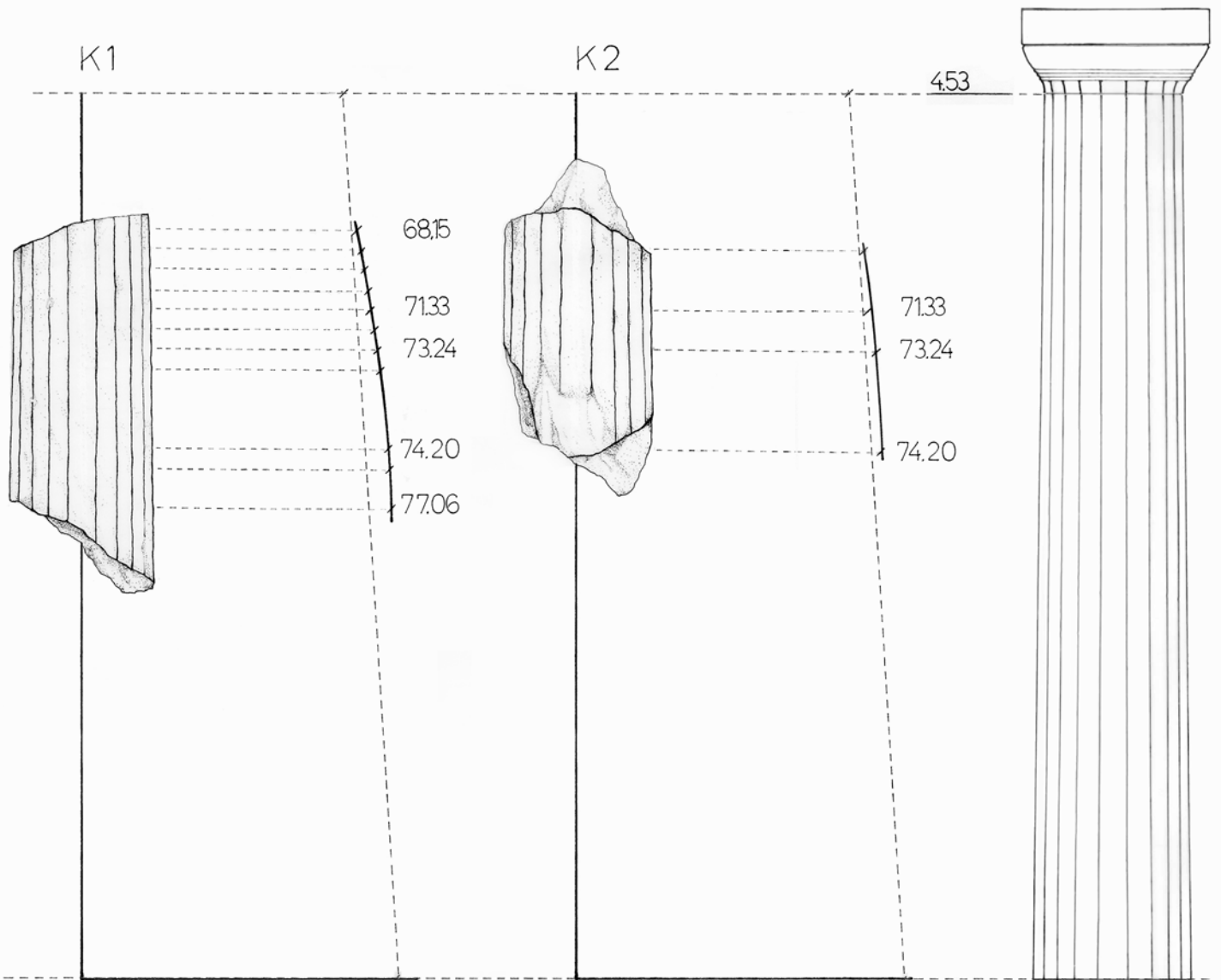




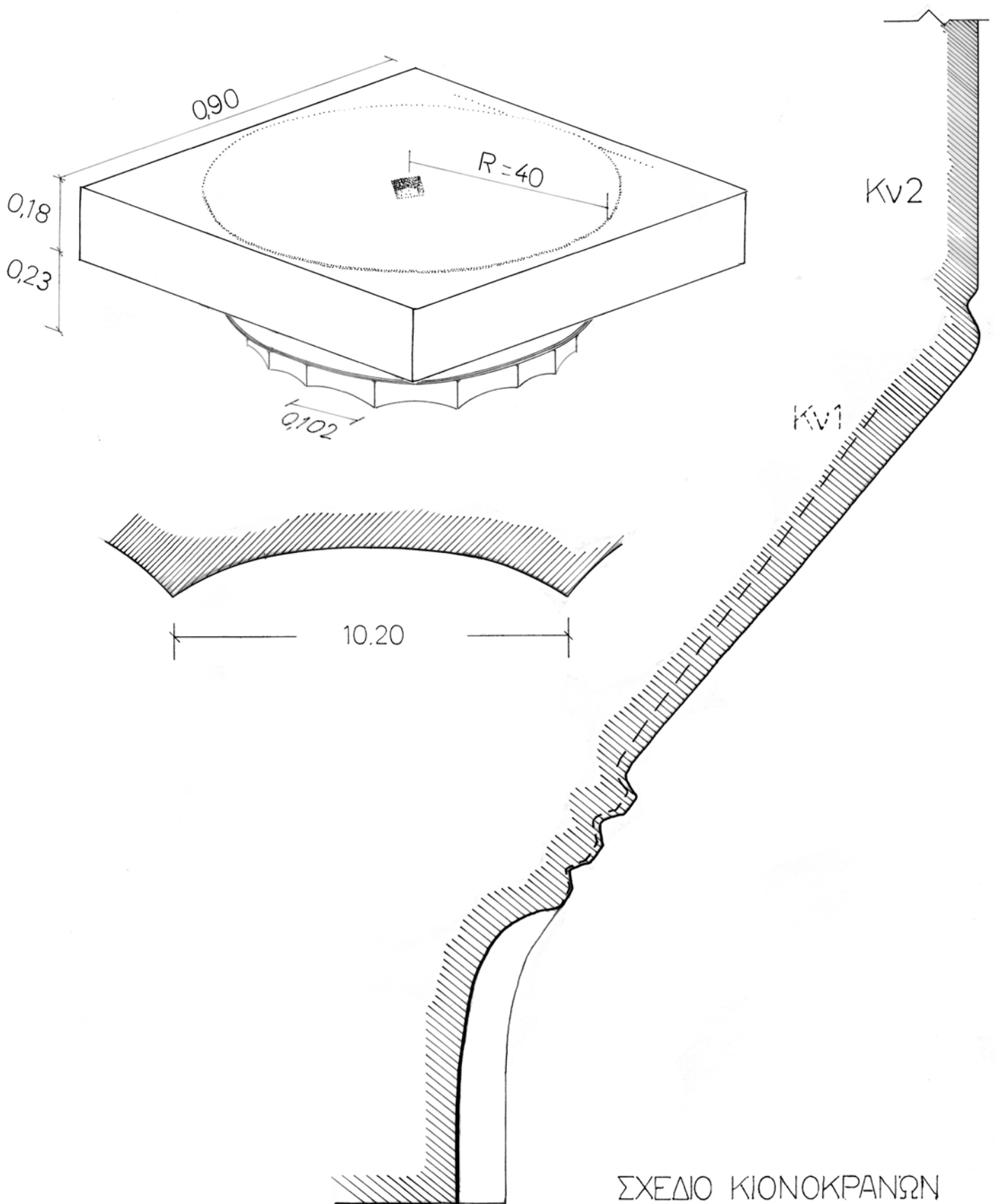


ΛΙΘΟΣΤΗΚΟΥ



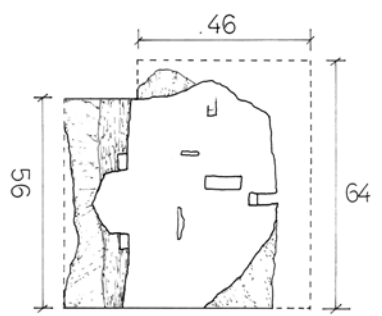
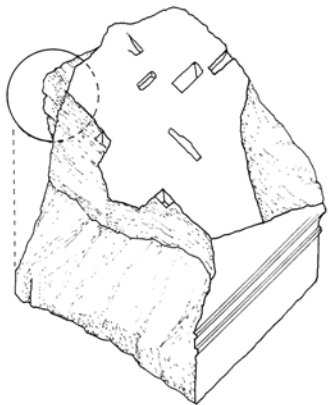
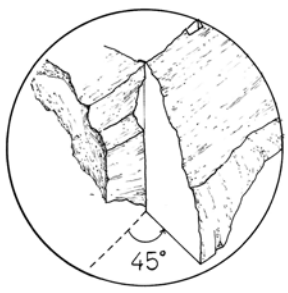


ΕΝΤΑΣΗ ΚΙΟΝΩΝ

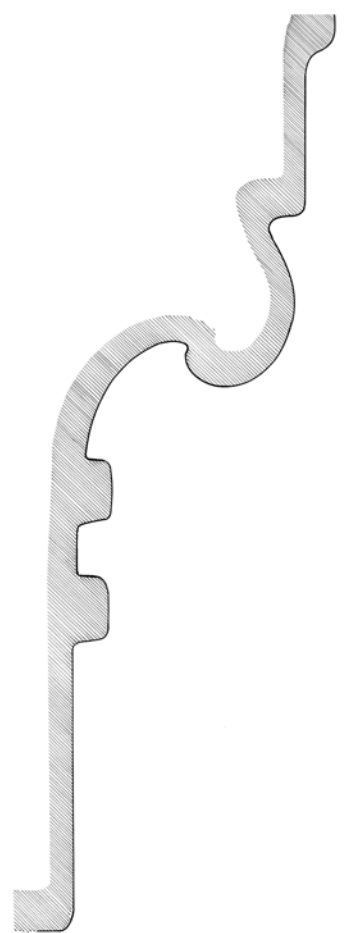
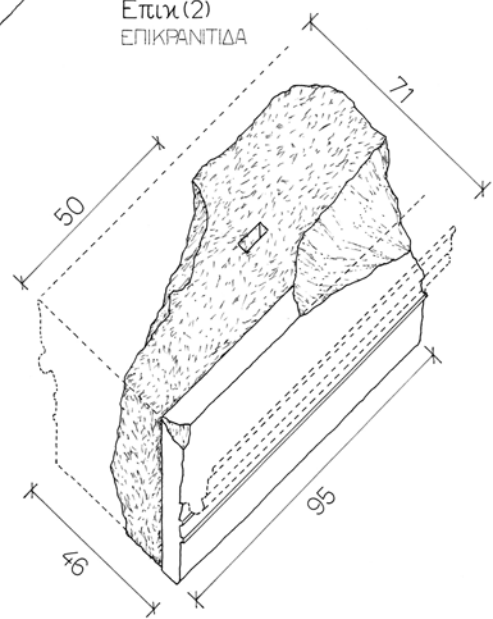


ΣΧΕΔΙΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ

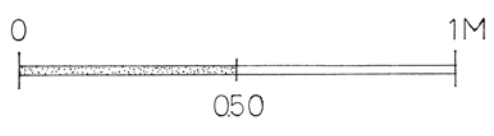
Επιχ (3)  
ΕΠΙΚΡΑΝΤΙΔΑ



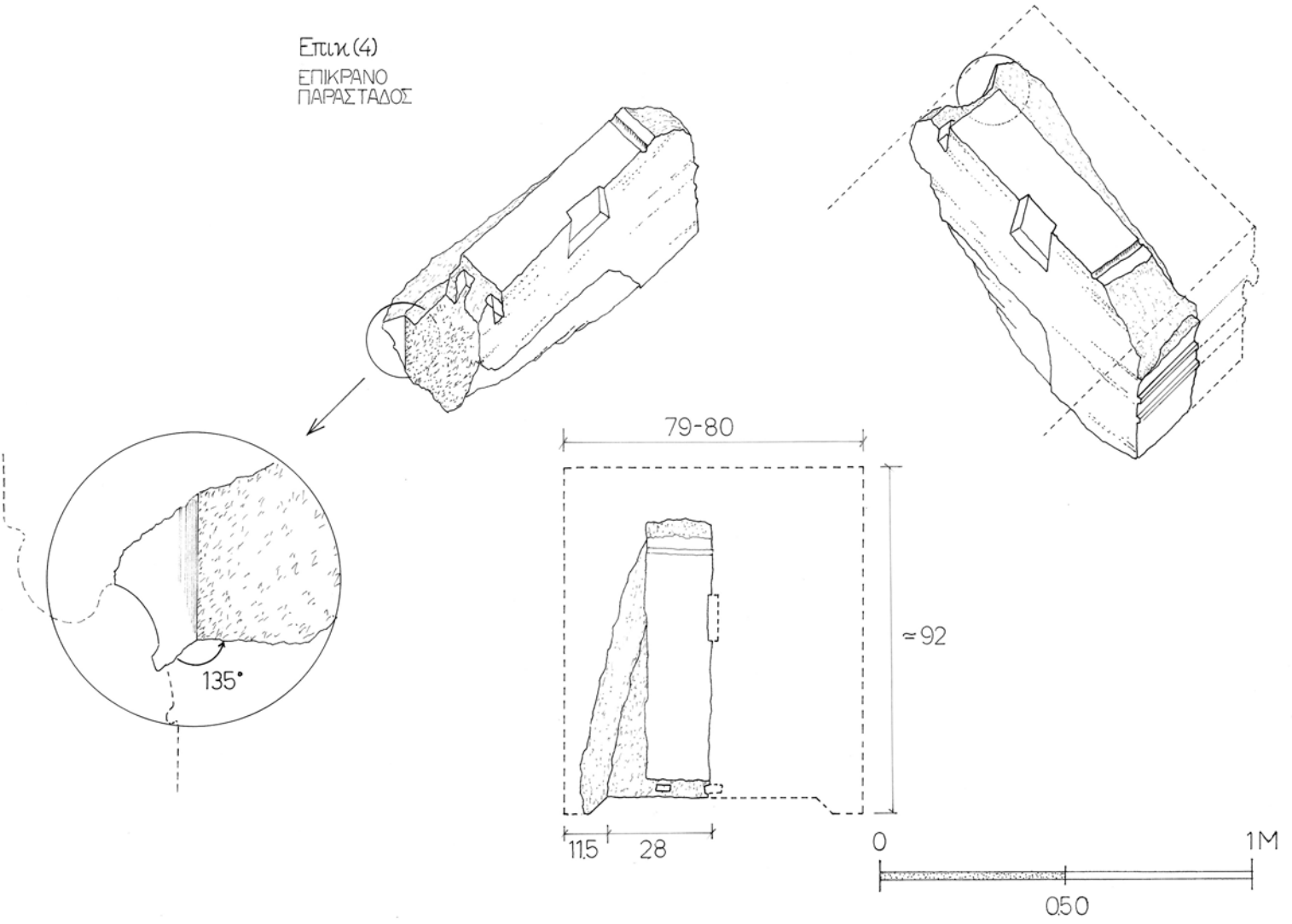
Επιχ (2)  
ΕΠΙΚΡΑΝΤΙΔΑ

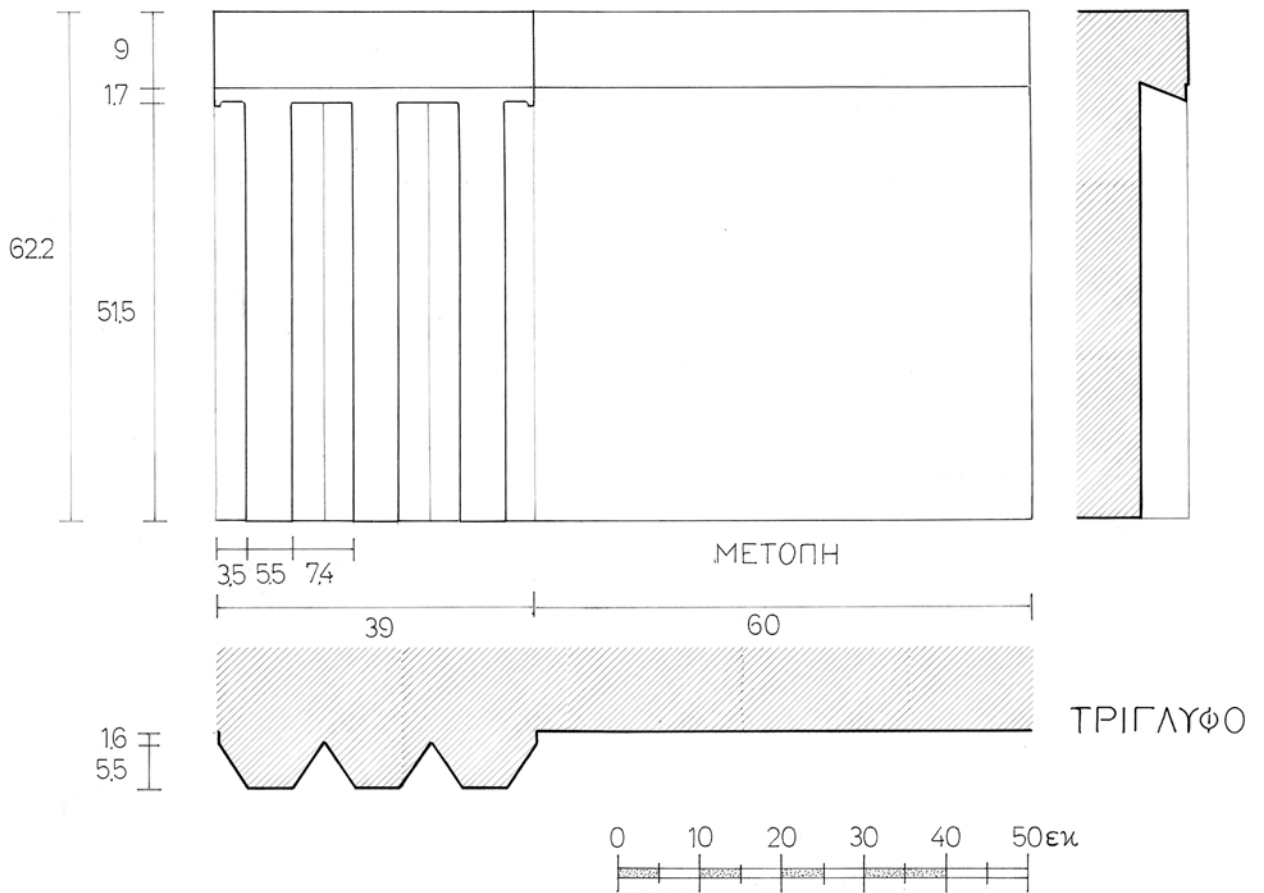
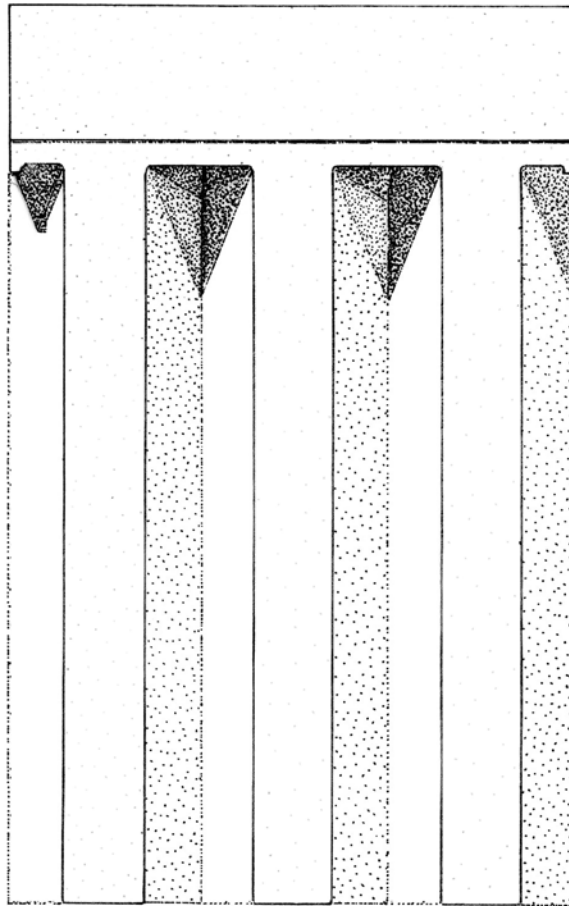


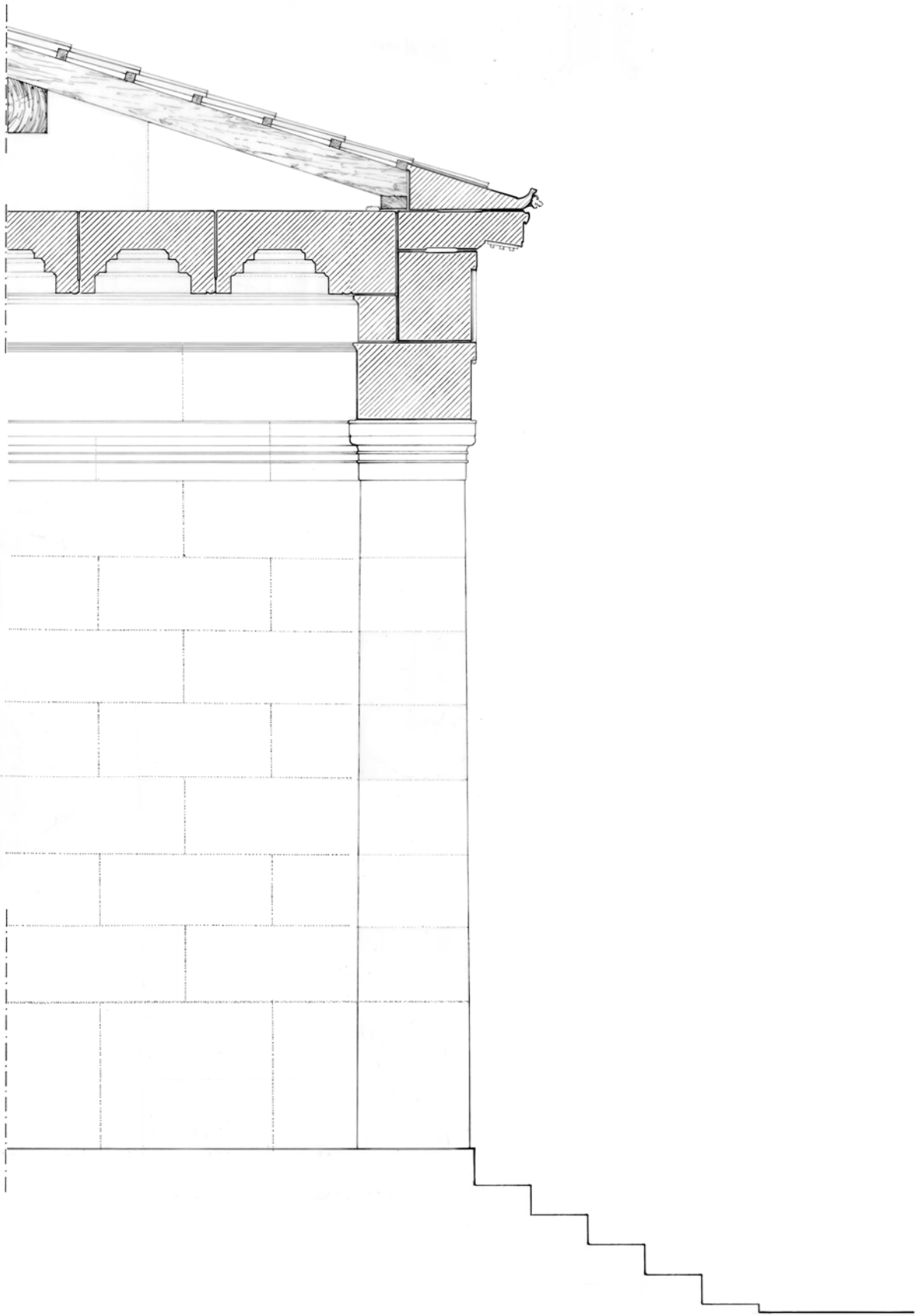
ΠΡΟΦΙΛ ΕΠΙΚΡΑΝΟΥ



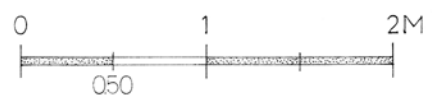
Επιχ (4)  
ΕΠΙΚΡΑΝΟ  
ΠΑΡΑΣΤΑΔΟΣ

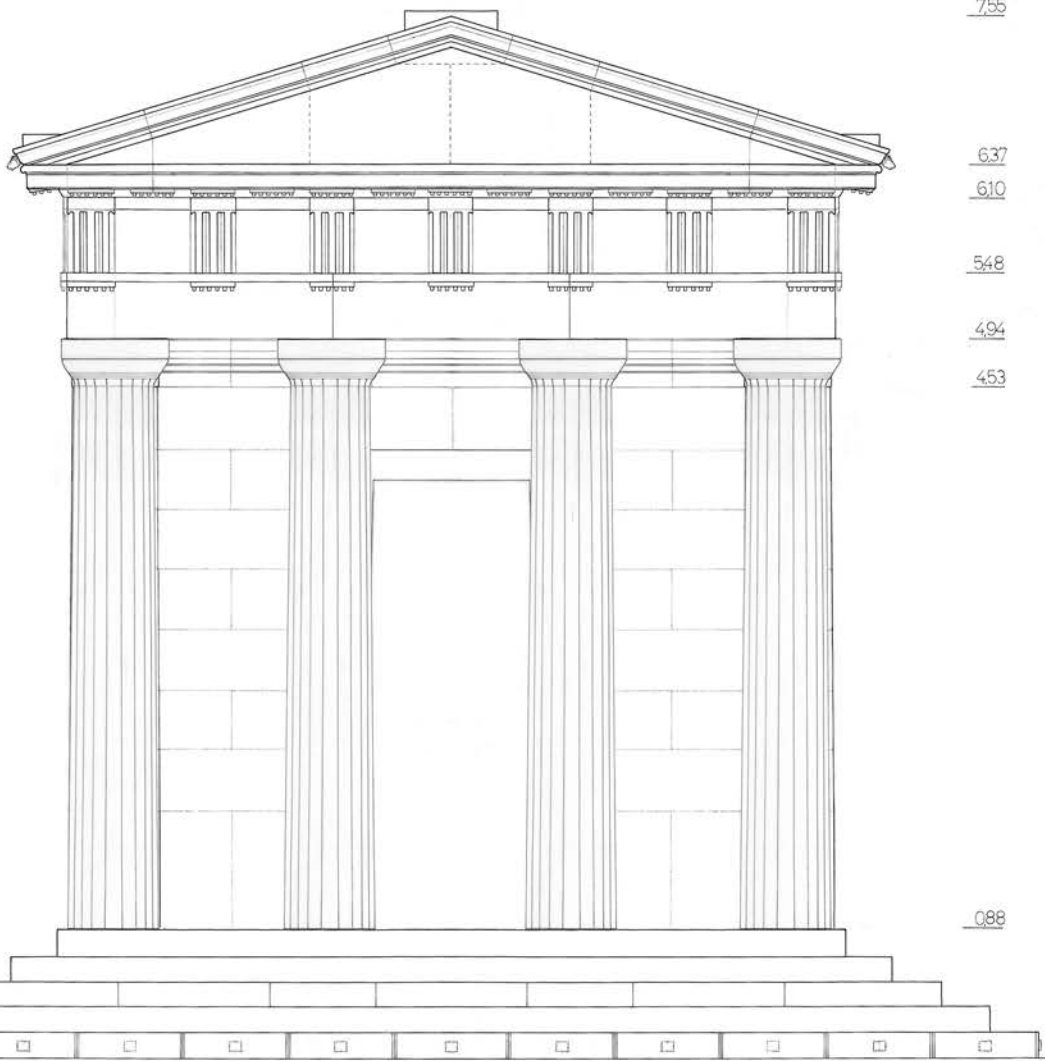






ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟ





NOTIA ΟΨΗ

